

**Київський національний університет
імені Тараса Шевченка**

ISSN 2413-7154 (Print)

ISSN 2413-7553 (Online)

**ЕКОНОМІЧНА
ТА СОЦІАЛЬНА
ГЕОГРАФІЯ**

**Випуск 3 (73)
2015**

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ЕКОНОМІЧНА ТА СОЦІАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

Заснований у 1966 р.

ВИПУСК 3 (73)

Київ-2015

ББК 65.04

- Науковий збірник під назвою «Економічна географія» заснований у січні 1966 р.
- Зареєстрований Міністерством юстиції України 22 жовтня 2009 р. (наказ № 1924/15)
- Постановою Президії ВАК України № 1-01/10 від 13 грудня 2000 р. включений до переліку фахових періодичних наукових видань за спеціальностями «Географічні науки».
- Атестовано Вищою атестаційною комісією України, Постанова Президії ВАК України № 1-05/2 від 10 березня 2010 р.
- Видавець: Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
- З 2015 року виходить чотири рази на рік.

Економічна та соціальна географія: Наук. зб. / [Ред. кол.: Я.Б.Олійник (відп. ред) та ін.] – 2015. – Вип. 3 (73). – 122 с.

Науковий збірник “Економічна та соціальна географія” висвітлює актуальні питання теорії, методології й методики суспільної географії, а також прикладні здобутки у цій галузі. Журнал вміщує також інформацію про видатних учених та педагогів, історичні пам’ятні дати, огляди та рецензії, хроніку подій. Місія збірника: сприяння поширенню географічних знань та географічного мислення, створення платформи для обміну знаннями, результатами досліджень, теоріями та поглядами серед науковців-географів.

Редакційна колегія:

Олійник Я.Б., член-кор. НАПН України, д-р екон. наук, проф. (відп. ред.); *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Мезенцев К.В., д-р геогр. наук, проф. (заст. відп. ред.); *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Ішук С.І., д-р геогр. наук, проф.; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Пістун М.Д., д-р геогр. наук, проф.; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Шищенко П.Г., член-кор. НАПН України, д-р геогр. наук, проф.; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Степаненко А.В., д-р геогр. наук, проф.; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Гладкий О.В., д-р геогр. наук, доцент; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Запотоцький С.П., д-р геогр. наук, доцент; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Любіцева О.О., д-р геогр. наук, проф.; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Яценко Б.П., д-р геогр. наук, проф.; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Бейдик О.О., д-р геогр. наук, проф.; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Смирнов І.Г., д-р геогр. наук, проф.; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Масляк П.О., д-р геогр. наук, проф.; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Хвесик Ю.М., д-р екон. наук, доц.; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Мельничук А.Л., к-т геогр. наук, доц.; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Гнатюк О.М., аспірант (відп. секретар); *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Міжнародна редакційна колегія:

Анохін А.О., д-р геогр. наук, проф.; *Санкт-Петербурзький державний університет, Росія*

Бредіхін А.В., д-р геогр. наук, проф.; *Московський державний університет імені М.В. Ломоносова, Росія*

Даниленко А., д-р геогр. наук, проф.; *університет Нью-Йорку, США*

Касімов М.С., д-р геогр. наук, проф.; *Московський державний університет імені М.В. Ломоносова, Росія*

Петін О.М., д-р геогр. наук, проф.; *Белгородський державний університет, Росія*

Плюсін В.М., д-р геогр. наук, проф.; *Інститут географії ім. В. Б. Сочави, Росія*

Стебельський І., д-р геогр. наук, проф.; *Віндзорський університет, Канада*

Федотов В.І., д-р геогр. наук, проф.; *Воронезький державний університет, Росія*

Штогрін Д., д-р геогр. наук, проф.; *Іллінойський університет, США*

Адреса редакційної колегії: м. Київ, МСП-680, проспект Академіка Глушкова, 2, Київський національний факультет імені Тараса Шевченка, географічний факультет, кафедра економічної та соціальної географії, тел. 521-32-04, 521-32-24

Офіційний веб-сайт: <http://bulletin-esgeograph.org.ua>

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2015

THE FACTOR OF TIME IN HUMAN GEOGRAPHY

¹Yaroslav OLIYNYK, ²Anatoliy STEPANENKO

¹Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

²State Institution "Institute of Environmental Economics and Sustainable Development of National Academy of Sciences of Ukraine"

¹oliynik_ya@univ.kiev.ua

Abstract: The article discusses the nature of social time, a form of existence of society, which manifests itself in successive events, and consists of social and individual perceptions. Human geography studies social characteristic of the time in historical and spatial context, and analyzes its territorial dimension. Each historical epoch has a peculiar perception of time. Time does not exist by itself; it is always associated with the phenomena and processes occurring in the surrounding world. However, time is a physical factor which has properties that allow participating actively in all natural processes, providing the causal connection of phenomena. In society the time appears in the form of activity. Thus, the time expresses also the quantitative side of being, i.e. the content of the social process. Sensation, perception and experience of time in some way are influence by natural factors, such as geographical environment. The main properties of time are duration, irreversibility, one-dimensionality, direction, speed of time and flow of time. The peculiarities of social time include heterogeneity, diversity, and temporality. Historical geography has a large importance in the study of time.

Key words: time, social time, spatial time, historical geography, properties of time, liminality.

UDC: 911.3

ФАКТОР ЧАСУ В СУСПІЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ

¹Ярослав ОЛІЙНИК, ²Анатолій СТЕПАНЕНКО

¹Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

²Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України»

¹oliynik_ya@univ.kiev.ua

Анотація: У статті розкривається сутність поняття соціальний час – форми буття соціуму, яка виявляється в зміні послідовних подій та складається з соціальних й індивідуальних уявлень. Соціальна географія дає характеристику соціального часу в історико-просторовому контексті та аналізує його в територіальному вимірі. Для кожної історичної епохи властиве особливе сприйняття часу. Час не існує сам по собі, він завжди пов'язаний з явищами і процесами, що відбуваються в оточуючому світі. Разом з тим, час – фізичний фактор, який має властивості, що дозволяють активно брати участь у всіх природних процесах, що забезпечують причинно-наслідковий зв'язок явищ. У суспільстві час виступає у формі діяльності. Таким чином, час виражає і кількісну сторону буття, тобто зміст соціального процесу. На відчуття, сприйняття і переживання часу певним чином впливають і природні чинники, і географічне середовище. До основних властивостей часу відносяться тривалість, незворотність, одномірність, темп часу, спрямованість, перебіг. До особливостей соціального часу відносять його неоднорідність, багатоплановість, темпоральність. У вивченні часу вагоме значення належить такій науці, як історична географія.

Ключові слова: час, соціальний час, просторовий час, історична географія, властивості часу, лімінальність.

УДК: 911.3

Еволюція поняття категорії час. Соціальний час – нерозривно пов'язаний з соціальним простором процес руху, розвитку соціальних систем та їх відбиття в людській свідомості. Це форма буття

соціуму, яка виявляється в зміні послідовних подій та складається з соціальних й індивідуальних уявлень. Як природні (фізика, біологія, медицина), так і суспільні (політекономія, економічна і соціальна географія, історія, соціологія тощо) науки вивчають час, але кожна з них розглядає його під своїм

кутом зору. Що стосується соціальної географії, то вона дає характеристику соціального часу в історико-просторовому контексті, аналізує його в територіальному вимірі.

У колишньому радянському суспільстві термін «соціальний час» появився в 60-ті роки XX ст. Він наповнювався специфічним соціальним змістом – тими подіями і процесами, які пов'язані з діяльністю людини, колективу, суспільства. Будь-яка структура або внутрішня організація систем існує в тому числі і як часова структура. Вона визначається характером діяльності людей. Ключем до вивчення структури соціального часу є дослідження структури видів діяльності в суспільстві. Такий підхід розвивається у вивченні бюджетів і балансів часу.

Соціальна філософія вивчає суспільство, що розвивається в часі, діяльність суб'єктів історії, соціальні процеси й феномени в їхньому взаємозв'язку й розвитку. Тому дуже важливо з'ясувати, як усвідомлюється людьми час, яку роль він відіграє в житті соціуму. У нашу динамічну епоху слово «час» по частоті вживання займає одне з перших місць. Ми постійно поспішаємо, нам бракує часу для рішення багатьох повсякденних завдань. Ми враховуємо навіть не добу, а години, хвилини й секунди.

Люди давно почали усвідомлювати час, але в кожному історичному епоху він сприймався по-різному. Сучасне сприйняття часу дуже сильно відрізняється від його сприйняття людьми давнього світу й навіть Середньовіччя. Справа в тому, що уявлення про час, відчуття його й необоротності пов'язані з поняттям становлення й розвитку, але люди не завжди могли зрозуміти й усвідомити, що все у світі формується, змінюється й розвивається. Первісні племена, наприклад, сприймали світ як щось раз і назавжди дане й незмінне. Природно, що їхнє розуміння часу носило примітивний характер. Вони представляли час лише як кінець життя й не надавали йому соціального значення. Люди не цінували час у тому розумінні, що не фіксували його як певний етап їхньої життєдіяльності. Навіть дотепер, як пише французький історик Ф. Арієс, в африканських джунглях поняття про вік життя усе ще досить смутне. Це тим більше стосується первісних суспільств. Саме сприйняття часу зв'язувалося з подіями, що мали місце в житті роду або плем'я. Наприклад, день народження дитини запам'ятовувався у зв'язку з якою-небудь подією: або із днем народження першої дитини, або із удалим полюванням тощо. Але дата народження, звичайно, не фіксувалася. Таке відношення до часу, природно, пояснюється низьким рівнем суспільних відносин, культури й відсутністю писемності. Об'єктивно не було необхідності в точній фіксації часу, у його розподілі на години, хвилини, секунди. Примітивному соціальному життю відповідало примітивне сприйняття часу [11].

В античному світі уявлення про час різко міняється. Час уже одержує соціальну характеристику як фактор, що грає важливу роль у життєдіяльності людини, й тому потребує до себе дбайливого відношення. Люди починають усвідомлювати зв'язок сьогодення, минулого й майбутнього. Так,

Аристотель писав, що «сьогодення час стикається з минулим і майбутнім».

Оскільки рабовласницьке суспільство перебувало на більш високому рівні розвитку, чим первісне, сприйняття часу вже має не просто чутливо-осознаємий характер (зв'язок часу з якою-небудь подією), але й абстрактний, тобто час оцінюється незалежно від конкретних речей, подій і явищ.

Однак справжнє розуміння часу починається з епохи Відродження. Це – епоха, що починається із другої половини XV століття. Королівська влада, опираючись на городян, зломилася міць феодального дворянства й створила великі, по суті, засновані на національності, монархії, у яких почали розвиватися сучасні європейські нації й сучасне буржуазне суспільство. Епоха відродження – це епоха розкладання феодалізму й формування капіталістичних суспільних відносин. Капіталіст проявляє незвичайну активність для одержання більшого прибутку, і тому він береже кожну годину, кожну хвилину, тому що розуміє, що від економії часу залежить його багатство. Сонне Середньовіччя було розбуджене активно діючим буржуа. От чому синонімом часу стала практична діяльність, її ритм. Саме з Відродження з'являється можливість порівнювати одну історичну епоху з іншою через призму часу. Із цього періоду люди почали представляти свою історію, як історію, що розвивається в часі.

Відомий французький історик Ф. Бродель, який зробив революцію в історичній науці своєю пропозицією враховувати економічні і географічні фактори при аналізі історичного процесу, пише, що соціальний час представляє складне й суперечливе явище, що містить у собі минуле й сьогодення людства [4].

Цікаво відзначити, що Бродель критикує тих істориків (наприклад, Лакомба), які заперечували об'єктивний характер часу. Не можна, пише він, абстрагуватися від часу й вважати його своєю суб'єктивною ідеєю, тому що час – це процес створення матеріальних багатств, життєдіяльності людини. Усяка подія пронизана часом, тому що воно пов'язане з іншими подіями, які мали місце раніше.

У соціальній філософії час розглядається в більш широкому, філософському змісті. Весь історичний процес вивчається як процес, що відбувається в часі, детермінований матеріальними відносинами. При цьому соціальна філософія опирається на досягнення інших наук, зокрема – політичної економії, географії, соціології, історії. Філософський аналіз часу вимагає знань конкретної дійсності, що можливо тільки при врахуванні досягнень інших наук. Візьмемо історичний час. Ним займається не тільки історична наука, але й соціальна філософія. Вона досліджує його онтологічні й гносеологічні характеристики. В онтологічному змісті соціальний час виникає разом з історією суспільства. Будучи його формою існування, він розвивається й змінюється разом з ним. Під гносеологічним аспектом мається на увазі усвідомлення часу в міфологічних, натуралістичних і космічних термінах. Інакше кажучи, у цьому випадку

мова йде про неісторичне сприйняття часу, коли він не зв'язувався з історичним розвитком суспільства. У міфах, казках, епосі час не розвивається й не змінюється. Але в міру розвитку історичного процесу ґносеологічне фарбування часу теж міняється. Він вже сприймається не через міфи й казки, а через історичні події й факти.

М. А. Барг спеціально виділяє календарний час, що на відміну від історичного часу тече рівномірно, ритмічно й безупинно. Він однаковий для всіх епох і періодів. Так, календарний час у первісному суспільстві протікав також ритмічно й рівномірно, як протікає в нашу епоху, хоча ритм родового ладу істотно відрізняється від ритму сучасних людей. Календарний час підкоряється своїм власним законам, і він незалежний від розвитку й зміни історичних подій.

На відміну від календарного часу історичний час припускає змістовний аналіз людської історії. Він насичений конкретним соціально-історичним змістом і, по справедливому зауваженню японського філософа Я. Кендзуро, пронизує всю історію, оскільки аналіз часу дозволяє представити людське суспільство як соціальний організм, що перебуває в постійному розвитку. Ми почуваємо історичний час завдяки ходу історії, подій, явищ, процесів. Ігнорування часу неминуче веде до неісторичного підходу до дослідження суспільних відносин.

Порівнюючи календарний та історичний час, не можна не відзначити й те, що якщо календарний час завжди тече рівно, плавно й ритмічно, то історичний час переривчасто й відносно. У ньому можливі й циклічність, і повторюваність (зрозуміло, не абсолютна), і навіть рух назад. Це видно особливо тоді, коли відбуваються великі події, що роблять великий вплив на наступний суспільний розвиток.

Історичний час пов'язаний зі змістовним аналізом соціальних організмів і тому вимагає цілісного підходу. Він здобуває зміст лише за умови, якщо його визначати як специфічну форму існування соціальної цілісності. Аналіз змісту історичного часу можливий тільки при врахуванні діалектичної єдності всіх фактів, явищ, процесів і подій історії, тому що вони й становлять його зміст. І для розкриття циклічності й переривчастості історичного часу потрібно досліджувати його зміст, тобто події й процеси, що мали місце на даному відрізку часу. Насиченість історичного часу залежить від змістовності й насиченості історичних подій. Прикладом можуть служити революції й війни, які ламають звичний уклад життя людей і за короткий період якісно змінюють громадські порядки, менталітет і спосіб життя людей.

Календарний час не залежить від людей, тоді як історичний час залежить від них, і в цьому змісті він (історичний час) суб'єктивний. Його зміст залежить від діяльності суб'єктів історії, які можуть швидко наповнити його більшими історичними подіями, що мають величезне значення для людства, і день у день трудитися, створювати матеріальні й духовні цінності й передавати їх з покоління в покоління.

Час як основна умова всякого розвитку розкриває

закономірності взаємодії суспільства і природи, дає уявлення про те, як людське суспільство в міру просування по шляху соціального процесу вдосконалюється, гармонізується й перетворюється в дійсний простір людей, унікальних творців цивілізацій на Землі.

Історична географія як наука про різні аспекти взаємовідношення населення і природи в минулі історичні періоди отримала широкий розвиток. Різноманіття аспектів дослідження взаємовідношення природи і суспільства, що історично склалися, привело сучасних зарубіжних учених до надзвичайно широкого тлумачення завдань історичної географії. Англійський історик-географ С. Т. Сміт виділяє 3 напрями в сучасній історичній географії Англії і США: 1) вивчення історії змін ландшафту під впливом людини на природу; 2) історична географія як наука, що реконструює географію минулого; 3) дослідження географічних змін у часі [12].

Глава Берклійської школи історико-географів К. Зауер (Каліфорнія, США) вважає, що завданням географії є вивчення взаємозалежності всіх живих істот на землі, причому людина в цій взаємозалежності грає провідну роль. Реконструкція природних умов минулого необхідна для пояснення сучасного розповсюдження людей на землі, аналізу сучасної господарської освоєності.

Принципова відмінність в об'єктах дослідження історичної фізичної географії і історичної соціально-економічної географії викликає необхідність застосування різної методології дослідження. Проте при всій відмінності об'єктів (фізико-географічних, економіко-географічних) залишиться загальний підхід до їх вивчення: і соціально-економічна, і фізична географія сучасності зацікавлені в дослідженні історичного процесу формування сучасних географічних об'єктів. Історико-генетичний підхід особливо важливий для цілей географічного прогнозу, значення якого важко переоцінити. Таким чином, одному з головних завдань географічного напрямку в історичній географії є підготовка необхідного матеріалу для цілей географічного прогнозу.

Історична географія вивчає зміни в географічній оболонці Землі як в силу природних причин, так і під дією людини. В ній використовуються різні методи:

- історичні (вивчення архівних джерел, пам'яток матеріальної культури і тому подібне);
- географічні (картографування, районування, ландшафтний підхід, польове вивчення реліктів, дендрохронологія і інше);
- суміжних наук (аерокосмічна індикація, математичне моделювання та інше).

Географія осьового часу. Термін, який запропонував німецький філософ, психолог Карл Ясперс, відображає добу якісних трансформацій соціокультурної системи при її переході від ранніх до розвинених цивілізацій. Тривав з 800 по 200 рік Р.Х.

Ясперс, наприклад, розглядає час в онтологічному аспекті. Він вводить поняття осьового часу

у зв'язку з дослідженням осі світової історії, що, на його думку, «може бути виявлена тільки емпірично, як факт, значимий для всіх людей» незалежно від віросповідання. Її треба шукати там, де з'явилися необхідні умови для формування сучасної людини. Ясперс вісь світової історії відносить в часі близько 500 років до н.е., коли відбулися якісні зміни в історії й з'явився сучасний тип людини.

Карл Ясперс пов'язував осьовий час з ідейно-світоглядними зрушеннями, що мали місце в центрах випереджаючого розвитку людства (Греція, Палестина, Іран, Індія та Китай) між VIII та III століттями до н.е. Тоді майже одночасно діяли такі «вчителі людства», як Піфагор, Сократ, Платон, Арістотель, Єремія, Заратустра, Гаутама Будда, Лао-Цзи, Конфуцій, які висунули персоналістичні цінності та постулювали кінцеву причетність кожної конкретної людини до трансцендентно-сакральної першооснови буття [2].

Осьовий час відповідав, за Карлом Ясперсом, переходу людства від першої, ранньокласової стадії розвитку суспільства, до другої, традиційної (станово-класової), яка характеризується якісно вищим рівнем самосвідомості та можливостей самореалізації особи в різних сферах життєдіяльності за умов порушення однозначної кореляції між соціальним, політичним та економічним статусами індивіда.

Внаслідок бурхливих трансформацій у зазначених регіонах на середину першого тисячоліття до н.е. виникають антична (початково як давньогрецька), давньоєврейська (іудейська), давньоіранська (зороастрійська), давньоіндійська (індуїсько-буддійська) та давньокитайська (конфуціансько-даоська) соціокультурні системи, з яких вийшли вищі релігії (буддизм, християнство, іслам, зороастризм, іудаїзм, джайнізм, індуїзм, даосизм і конфуціанство), що стали основою великих цивілізацій останніх двох тисячоліть.

Осьовий час, у його ясперсівському розумінні, варто зіставити з глобальними техніко-технологічно-господарськими змінами, що охопили смугу давніх цивілізацій від Еллади до Китаю між серединами II та I тисячоліть до н.е. Технологічний прогрес не зводився лише до поширення чорної металургії, а мав системний характер. Модернізація знарядь сільськогосподарської праці і ремісничого обладнання, верстатів не була прямим наслідком поширення заліза. На Близькому й Середньому Сході вона в більшості випадків навіть передувала йому, а в Середземномор'ї, Індії та Китаї проходила одночасно з масовим оволодінням залізобудівною справою. Цей технологічний переворот в усіх давніх цивілізаціях завершується на середину першого тисячоліття до н.е. Принципова відповідність між зрушеннями в техніко-технологічній та релігійно-філософській сферах не була випадковими. У соціально-економічному плані феномен осьового часу пов'язаний із виникненням автономних щодо державних форм власності і становленням у провідних містах товарно-ринкових відносин, у суспільно-моральному – із визнанням за людиною права стати в опозицію до освяченого авторитетом предків і релігією світо-

гляду або навіть виступити з відкритим засудженням можновладців, як пророки Ізраїлю та Іудеї.

З осьовим часом пов'язані процеси створення світових імперій. Першими прообразами пізніших імперських структур осьового часу були держави Саргана Аккадського та III династії Ура у Дворіччі, давньоєгипетське Нове царство. Безперервна лінія імперського розвитку розпочинається з часу оволодіння чорною металургією і початком масового виробництва якісної зброї, наприклад на Близькому Сході цей процес у VI сторіччі до н.е. завершився утворенням перської імперії Ахеменідів, пізніше подібні імперії виникають в Індії та Китаї. З цього часу імперська структура стає в більшості цивілізованих регіонів нормою стабільного життя.

Духовно-культурні зрушення осьового часу, як і утворення великих і відносно стабільних держав імперського типу зі строкатим у культурно-мовному плані населенням, істотно позначилися на етнічному процесі, бо в межах великих держав відбулися змішання, культурна синкретизація та мовна нівеляція людей, різних за етнічним походженням. Соціально-політичні та релігійно-культурні фактори сприяли розмиванню етнічних бар'єрів і переоформлення етнічної свідомості. Поняття підданства та релігійної належності набувають більшої ваги, ніж етнічне і родове походження. Люди насамперед ідентифікують себе з політичними та конфесійними реаліями, із причетністю до певного соціального стану, що в деяких випадках (касти в Індії) стає найістотнішим. Макроетнічні спільності складаються на основі макрополітичної та конфесійної єдності. Периферійні відносно найпросунутіших регіональних цивілізацій етноси долали межу ранньокласовим та станово-класовим суспільствами за наявності імпульсів із боку розвинутіших сусідів, так що за деяких обставин доба ранньокласових відносин минала впродовж двох-трьох століть. Загальна тенденція полягала в тому, що не повністю розвинуті ранньокласові структури прискореними темпами трансформувалися в традиційні (станово-класові), а вищі релігії накладалися на варварські духовно-культурні форми, синтезуючись із ними. Подібне, зокрема, мало місце й у вітчизняній історії перших століть Київської Русі.

Планетарний час. Астрономічний (календарний) час, тобто час, природними референтами якого є рух Землі відносно інших космічних об'єктів, не є єдиним поняттям часу. Так його властивості – гомогенність, безкінечна ділимість і неперервність – не є обов'язковими для інших часів (економічного, соціального, психологічного тощо). Темпоральні відносини в суспільстві неадекватно відбиваються в одиницях та інтервалах астрономічного часу. У соціології свій час, який виражає зміни або рухи соціальних феноменів у термінах інших соціальних феноменів, взятих як початок підрахунку. Ті або інші календарні фази означають для нас щось більше тоді, коли вони перетворені в соціальний час. В основі будь-яких календарних систем числення часу знаходиться соціальна діяльність і спосіб життя групи, одноманітні та регулярні коливання і

пульсації колективної поведінки. У високодиференційованому суспільстві множина локальних систем часу не справляються з виконанням ролі координації спільної діяльності багатьох змін на значному географічному просторі. Тому виникає необхідність у введенні максимально розширеної і стандартизованої системи часу. В глобальному масштабі ця роль була відведена системі часу, заснованої на астрономічних референтах.

В кін. I – поч. II ст. н.е. Мартін Тірський запропонував розбити земну кулю на паралелі і меридіани (мережа). Так отримали 90 паралельних кругів, проведених з півночі від екватора і 90 до півдня від нього – північна і південна широта – і дуг-меридіанів. У 1844 р. за нульовий був прийнятий меридіан міста Грінвіча. В результаті з'явився всесвітній час, як середній час першого часового поясу, названого середньоєвропейським, 180° на схід від Грінвічу і 180° на захід від нього відкладають східну і західну довготу. Таким чином, положення будь-якого об'єкту визначається довготою і широтою, виражених в градусах, хвилинах і секундах. Всесвітній час є середній сонячний, сонячний час початкового меридіану. Останній існує умовно, так вирішила людина.

У підсумку маємо різноманіття поясного часу. Практична життєдіяльність людини породила задачу отримання, зберігання і передачі точного часу. Точний час отримують з допомогою спостереження за сонцем і зірками. Шляхом спостереження за декількома зірками можна отримати моменти точного часу з погрешністю біля $1/10^9$ с [5].

Подальші дослідження по збільшенню точності і стабільності при вимірі часу пішли по шляху джерел коливання – атомів і молекул. Так, були створені молекулярні аміачні годинники, атомно-променеві цезієві годинники з квантовим генератором та ін., що дозволило вирішити нові задачі космічної навігації, руху Земної кори, руху материків.

Тривалість життя людей вимірюється роками, тобто порівнюється з обертанням Землі навколо Сонця, в процесі якого видиме положення зірок кожен ніч зміщується, а Сонце переміщається по небоскраю від однієї групи зірок до другої. На основі знань видимого світу і зародилися знаки зодіаку. Відзначимо, що природною мірою проміжків часу, більш коротких, ніж рік, є доба (обертання Землі навколо своєї осі).

Океанічні припливи сповільнюють обертання Землі, а атмосферні прискорюють. Атмосферні припливи полягають в тому, що Сонце, впливаючи на атмосферу, викликає зміни барометричного типу. При обертанні Землі за добу зони зміни часу обходять навколо всієї Земної кулі. Над кожною точкою Землі максимум тиску атмосфери наступає на дві години раніше проходження через меридіан Сонця або антисонця, тому вони (атмосферні припливи) і прискорюють обертання Землі. В даний час океанічний сповільнюючий момент сил переважає прискорюючий атмосферний, так що обертання Землі сповільнюється.

Фізичний еталон часу – астрономічні атомно-

променеві цезієві часи. У 1964 р. був створений Міжнародний комітет мір і ваги. У 1967 р. обрахували тривалість секунди. Вона рівна 9192631770 періодам випромінювання, відповідного переходу між двома надточними рівнями, основними станами атома цезію-133. Такий годинник має високі точність і відтворюваність. Пізніше появився водневий стандарт частоти і часу.

Фізіологічні функції залежать від біологічних годинників живої матерії. На жаль, соціальна еволюція огородила людину від використання власних біологічних годинників. Але оточуючі людину рослини в природних умовах старого часу відкривають і закривають пелюстки своїх квітів: зранку – мак, шипшина, цикорій, мати-й-мачуха; ввечері – є духмяний тютюн, нічна фіалка тощо. Що є внутрішнім годинником живих організмів, до цих пір не встановлено. З приводу механізму біологічних годинників існують різні молекулярні гіпотези. Одна – білкова, пов'язана із скручуванням і розкручуванням в певному ритмі білкових молекул. Друга – ДНК діють як первинний маятник біологічних годинників. Послідовність реакції білкового синтезу виконують роль ритмів, механізм відрахування часу. Також є думка, що біологічний годинник регулюють космічні випромінювання, магнітне поле Землі і сам рух в космічному просторі Сонця, Землі і Місяця. Сезонні часу включають і виключають роботу окремих генів (спання тварин).

Біологічний годинник дуже важливий для життя людини. Відомо, що людина знаходиться у владі добових ритмів (більше 40 фізіологічних процесів людини залежать від біологічних годинників). Вважається, що розвитком організмів та їх формуванням управляє тріада: генетична програма, організаційний центр та інформаційне поле. Але до цієї тріади необхідно включити час, який є не просто тривалістю від однієї події до іншої, вимірюваною годинами, а являє собою фізичний фактор, який має властивості, що дозволяють активно брати участь у всіх природних процесах, забезпечуючи причинно-наслідковий зв'язок явищ [5].

Просторовий час. У процесі дослідження розвитку нестационарних і відкритих дисипативних структур неможливо обмежитися уявленням про час, як про чисто кількісну характеристику процесів. У зазначених системах мають місце стадії нестійкості, режими із загостренням, у ході яких відбуваються якісні зміни. Через це в енергетиці враховується не тільки вплив більш ранніх стадій на наступні, минулого на сучасне, але й майбутнього на сучасне. Необхідність характеризувати час не тільки кількісно, але і якісно обумовлюється моделями тих просторових і часових відносин у структурах, що самоорганізуються, котрі досліджуються синергетикою.

Німецький філософ М. Хайдеггер подолав традиційне розуміння часу як «обрію безкінечного в обидва боки» [9, с. 45].

Думку про множинність часів розвиває І. Валлерстайн, стверджуючи, що кожному різновиду соціального часу відповідає різновид соціального

простору. Так можна говорити про соціальні часи (TimeSpaces) [14]. Валлерстайн, розглядаючи броделівські часи – епізодичний час, циклічний час, структурний час та час мудріїв (це час довгостроковий або, надто довгостроковий і Бродель сказав про нього, що якщо він існує, то він може бути тільки часом мудреців), стверджує, що кожен із цих часів має свій простір, і їх можна поєднати однією категорією «час-простір». Для визначення простору він звертається до тих сутнісних об'єктів, що обмежуються цим часом, і, таким чином, знаходить просторові аналоги категоріям соціального часу [14].

Час не існує сам по собі, він завжди пов'язаний з явищами і процесами, що відбуваються в оточуючому світі. Разом з тим, час – фізичний фактор, який має властивості, що дозволяють активно брати участь у всіх природних процесах, забезпечуючи причинно-наслідковий зв'язок явищ.

У суспільстві час виступає у формі діяльності. Це тривалість події, обсяг часу для створення предметів, час життя. Таким чином, час виражає і кількісну сторону буття, тобто зміст соціального процесу (сповільнення, прискорення, підвищення, падіння, регрес, прогрес). У суспільстві завжди існує не якийсь монолітний час, а спектр соціальних ритмів, чергувань, розмірностей, обумовлених природою окремих соціальних спільностей.

На відчуття, сприйняття і переживання часу певним чином впливають і природні чинники, і географічне середовище. Залежно від тривалості дня і ночі, зими і літа люди по-різному «живуть у часі». У жителів екваторіальної зони інша ритміка часу, аніж у ескімосів або тих, хто мешкає в зонах з полярним кліматом.

Для соціології важливий облік і «календарність», тобто поступальність соціальних подій, і «сумативної сукупності» часу в соціальних суб'єктах – індивіда, спільності, групи, колективу, асоціації. Так, у первісному суспільстві переважає вільний час, він розподіляється більш-менш рівномірно серед усіх членів суспільства. Нерівність тут має суто антропологічні (головним чином природні) виміри. Вільний час розподіляється на користь дітей або людей похилого віку. У буржуазному суспільстві, навпаки, необхідний час (час виробництва, обміну, розподілу і споживання) переважає над вільним. Розподіл вільного часу тут ведеться вже за соціально-економічними і політичними ознаками (багатство, влада, престиж).

Соціологи оперують такими категоріями, як сумативний фонд часу, «маса часу», «ресурс часу», «бюджет і баланс часу». Але це не що інше, як єдність часу в його календарному і об'ємному виразі. Фігурально виражаючись, динамізм означає швидше і краще, консерватизм, гальмування – сповільнення і гірше.

Отже, соціальний час – жива форма діяльності – виступає і як календарний час, і як сукупний час індивіда, соціальної спільності, суспільства в цілому, і як функція, умова і міра соціальних дій.

Ряд дослідників часу І. Пригожин, А. Біч та ін. вважають, що час існує завжди і скрізь (а не виникає),

тобто завжди існує в непроявленому вигляді в будь-якій матеріальній системі внаслідок будь-якого руху матерії [3, с. 19–20; 10, с. 46–57].

Основними функціями соціального часу є: взаємна синхронізація, координація і часова послідовність (sequential timing) окремих феноменів; організація часової системи для реалізації соціокультурної безперервності і для орієнтації в безкінечному потоці часу; осмислення пульсації соціокультурних систем і в той же час полегшення цієї пульсації або ритмів.

Властивості часу. До основних властивостей часу відносяться:

1. Тривалість – виступає як послідовність моментів, що змінюють один одного або станів, виникнення за кожним даним інтервалом часу наступних. Ніякий процес у природі не може відбуватися відразу, миттєво, він обов'язково триває в часі, що обумовлено кінцевою швидкістю поширення взаємодій і зміною станів.

2. Незворотність, що означає односпрямовану зміну від минулого до майбутнього. Минуле породжує сьогодення й майбутнє, переходить у нього. До минулого відносяться всі ті події, які вже здійснилися і перетворилися в наступні. Майбутні події – це ті, які виникають зі справжніх і безпосередньо попередніх їм подій. Сьогодення охоплює всі ті об'єкти, системи й процеси, які реально існують і здатні до взаємодії між собою. Взаємодія можлива лише при одночаснім співіснуванні об'єктів. Об'єкти, що співіснували в минулому, але перейшли в інші наступні стани матерії, уже недоступні ніякому впливу. На минуле фізично впливати неможливо, можна тільки змінити уявлення про минуле у свідомості реально існуючих людей. На віддалене майбутнє також не можна впливати, поки воно не виникне, оскільки реально воно ще не існує. Впливати можна на події сьогодення й на ті найближчі події майбутнього, які з них безпосередньо впливають.

3. Одномірність, що проявляється в лінійній послідовності подій, генетично зв'язаних між собою. Якщо для визначення положення тіла в просторі необхідно задати три координати, то для визначення часу досить однієї. Якби час мав не одне, а два, три й більше вимірів, то це означало б, що паралельно нашому світу існують аналогічні й ніяк не пов'язані з ним світи-двійники, у яких ті ж самі події розверталися б в однаковій послідовності.

4. Темп часу – це показник часу, що характеризує частоту зміни подій в системі. Цей показник характеризує сповільнення або прискорення часу. Темп часу та інтервал пов'язані між собою обернено пропорційною залежністю: чим більше темп часу (чим швидше в системі проходить зміна подій), тим менше інтервал часу між певними подіями (певними моментами часу).

5. Спрямованість часу. Ще Лейбніц довів, що відмінність причин від наслідків рівнозначна відмінності минулого від майбутнього. А оскільки причина передуює наслідку, час спрямований від причини до наслідку й тому не можна поміняти причину й слідство місцями. Направленість

(однонаправленість) – це послідовність передування подій (тривалостей) мінливого світу, але це також – сприйняття людиною руху часу в направленні через теперішнє в майбутнє. Напрямок часу дає стріла часу, яка являє собою концепцію, що описує час, як пряму (тобто математично одновимірний об'єкт), простягнуту з минулого в майбутнє. З будь-яких двох незбіжних точок (осі часу) одна завжди є майбутнім щодо іншої. «Стрілу часу» в науковий обхід ввів у 1927 р. британський астроном А. Еддінгтон. Як історична, так і термодинамічна стріла часу характеризують процеси, які ідуть в одному напрямі, вони визначають події, які не можуть бути змінені, які неможливо повернути у висхідний стан.

6. Перебіг часу – це перехід подій далекого майбутнього в події більш близького майбутнього, подій найближчого майбутнього в події сьогодення, подій сьогодення – у події близького минулого, подій минулого – у ще більш далеке минуле.

Деякі автори пропонують тріоду рівнів соціального часу: час історії суспільства (макрочас), час покоління і час індивіда (мікрочас). Макрочас неперервний і незворотній. Мікрочас дискретний, кінечний людських життів і оборотних хвиль поколінь. Життя індивіда незворотнє. Але в широкому контексті незворотність часу індивіда знімається зворотністю часу поколінь через механізм спадкоємності і соціальної пам'яті, протікаючими в «зворотному часі» інституціональними практиками [1].

До особливостей соціального часу відносять його **неоднорідність**, оскільки він здатний стискатися, ущільнюватися в періоди революцій і катастроф і розтягуватися в період стагнації; він маркований критичними датами і завжди наповнений особливими соціальними життями. **Багатоплановість** соціального часу обумовлюється тим, що соціальні процеси різного рівня, масштабу і складності, кожний у своєму часовому інтервалі, із своєю послідовністю, ритмом і темпами, узгоджуються в єдиному ансамблі суспільного порядку і єдиним часом.

Неоднорідність соціального часу дає нам часову структуру: багатоплановість – часову координацію. Соціальний час не єдиний (багатомірний), що обумовлюється множиною відмінних одна від одної «локальних систем часу». Кожна локальна система відтворює ритми діяльності певної групи.

Соціальний час не є неперервним, оскільки він не може адекватно відбиватися єдиною цілісною шкалою, тому що різні інтервали часу в різному соціальному контексті наділяються різними значеннями (соціальними якостями), від природи та інтенсивності яких залежать часові зміни.

Референтом соціального часу визначають соціальну діяльність – де є людська діяльність,

там є плин соціального часу. Тривалість того чи іншого процесу не є визначальним фактором у визначенні соціального часу – важливо знати фазу і направленість коливань процесу з точки зору його функцій і організації соціальних часів.

В структурі соціального часу важлива роль належить темпоральності (від нім. *temporalität* – часовість знання, часові особливості), що являє собою часову сутність явища, породжену динамікою його особливого руху, на відміну від тих часових характеристик, які визначаються відношенням руху даного явища до історичних, астрономічних, фізичних та інших часових координат, взаємозв'язок моментів часу. В феноменологічно орієнтованій соціології, а також у психології та культурології, поняття темпоральності широко використовується для описання таких динамічних об'єктів, як особистість, соціальна група, клас, суспільство.

Перехід від одного стану в інший, коли система втрачає риси цілісності, є особливо важким у динаміці системи. Для цієї стадії характерні процеси деструктивності і хаотизації, які можна охарактеризувати як мінімальні. В цьому питанні актуальними і змістовними можуть бути результати і висновки дослідження в галузі культурної антропології, здійснені А.Геннеп і В.Тернер [6; 13]. Досліджуючи мінімальну фазу ритуалів приходу, тобто ритуалів зміни статусу (вільного, соціального тощо), в традиційних суспільствах вони дійшли висновку щодо структурованості фази переходу, що включає в себе три стадії:

- відокремлення – вибір та ізоляція індивіда від повної соціальної цілісності, позбавлення індивіда статусних характеристик належності до цієї спільності;

- власне перехід – період певного перехідного стану або лімінальності;

- реакрація – відтворення.

У розвитку соціальних систем ключовим моментом є лімінальна стадія як феномен переходу соціально-культурної цілісності (особистості, групи, суспільства) в новий культурний стан. Лімінальність характеризує зміну соціального статусу, цінностей і норм, ідентичності і самосвідомості, осмислення і розуміння, свідомості і мовної практики [8, с. 17–25]. Феномен лімінальності розгортається в суспільстві, що трансформується, здійснює культурний або цивілізаційний перехід, коли глибокі і радикальні зміни торкаються практично усіх сфер життя: від економічних, політичних та адміністративних реформ до цінностей, норм, способів світобачення і світостворення в цілому. Сама соціокультурна цілісність суспільства, що трансформується, постає як контекст соціальної лімінальності як до індивіда, так і до всякої спільноти як підсистеми.

References:

1. Ākovlev V.P. *Social'noe vremâ* [Social time]. Rostov-on-Don, 1980. (In Russian).
2. Āspers K. *Smysl i naznačenie istorii* [The Origin and Goal of History]. Moscow, 1994. (In Russian).
3. Bič A. M. *Osnovy teorii vremeni: Zakonomernââ êvolûciâ relâcionnoj koncepcii vremeni* [Fundamentals of the

theory of time: a Natural evolution of the relational concept of time]. Kyiv, 2005. (In Russian).

4. Brodel' F. *Čas svitu* [World time]. Kyiv, 1998. (In Ukrainian).

5. Burceva S.A. *Globalizaciâ: geostatističeskij podhod* [Globalization: a geostatistical approach]. Moscow, 2005. (In Russian).

6. Gennep A. van. *Obrâdy perehoda: sistemnoe izučenie obrâdov* [Rites of passage: systematic study of rites]. Moscow, 2002. (In Russian).

7. Golubec' M.A. *Seredovišeznavstvo (invajronmentologîâ)* [Environmentology]. Lviv, 2010. (In Ukrainian).

8. Gorbunova L.S. Ponâtâ času i prostoru v konteksti sučasnih sociokul'turnih transformacij [The concept of time and space in the context of modern sociocultural transformations] *Nova paradigma* [The new paradigm], 2005, Vol. 41. (In Ukrainian).

9. Hajdegger M. *Bytie i vremâ* [Being and time]. Moscow, 1997. (In Russian).

10. Prigožin I. Filosofiâ nestabil'nosti [The philosophy of instability]. *Voprosy filosofii* [The problems of philosophy], 1991, N. 6. pp. 46–57. (In Russian).

11. *Social'nij čas* [Social time]. Access mode: <http://all-filosof.ru/socialna-filosofija/38/549/socialne-chas> (In Ukrainian).

12. *Teoriâ. Îstoriâ geografii: predmet i metod* [Theory. The history of geography: subject and method]. Access mode: <http://studin.t.at/i>. (In Ukrainian).

13. Turner V.W. *The Ritual Prozess Structure and Anxi-Structure*. Hasmondsworth, 1974, 278 p.

14. Vallerstajn I. Izobretenie real'nostej vremeni – prostranstva: k ponimaniu naših istoričeskikh sistem [The invention of the time realities – time: towards understanding of our historical systems]. *Vremâ mira. Al'manah* [The time in the world. Almanac], Vol. 2: *Struktury istorii* [Patterns of history]. Novosibirsk: 2001. (In Russian).

POPULATION OF UKRAINIAN PHYSIOGRAPHIC REGIONS AND ITS PROVISION WITH NATURE-RESOURCE POTENTIAL

Valeriy RUDENKO, Stepan RUDENKO, Hanna YEREMIYA

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Ukraine
clg-geog@chnu.cv.ua

Abstract: The aim of the article is to calculate the population of physiographic regions of Ukraine and to define its provision with the natural resource potential. Population of 278 physiographic regions, 57 physiographic oblasts, 14 physiographic provinces, 3 physiographic sub-zones, 4 physiographic zones, and 3 physiographic countries of the Ukrainian state was calculated using a map overlay method. Distribution of the population by physiographic regions of Ukraine gave a possibility to calculate the socio-economic proportions and balances for genetically existing natural resource systems, combining natural and social productive forces. Analysis of the provision of physiographic regions with the natural resource potential allows revealing the latent reserves of further balanced natural resource development of the Ukrainian state.

Key words: population number, natural (physic-geographical) regions of Ukraine, provision with nature-resource potential.

UDC: 94.3: 330.15 (914.77)

НАСЕЛЕННЯ ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ ТА ЙОГО ЗАБЕЗПЕЧЕНІСТЬ ПРИРОДНО-РЕСУРСНИМ ПОТЕНЦІАЛОМ

Валерій РУДЕНКО, Степан РУДЕНКО, Ганна ЄРЕМІЯ

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Україна
clg-geog@chnu.cv.ua

Анотація: Метою статті є визначення чисельності населення фізико-географічних регіонів України та розрахунок рівнів його забезпеченості природно-ресурсним потенціалом. За допомогою картографічного методу розраховано чисельність населення 278 фізико-географічних районів, 57 областей, 14 країв, 3 підзон, 4 зон, 3 країн Української держави. Отримані показники чисельності населення у розрізі природних регіонів України дають можливість розраховувати соціально-економічні пропорції, баланси за генетично сформованими природно-ресурсними комплексами, що поєднують в собі природні та суспільні продуктивні сили. Проаналізовані рівні забезпеченості природних регіонів України природно-ресурсним потенціалом, що дозволяє виявляти приховані резерви подальшого збалансованого природно-ресурсного розвитку Української держави.

Ключові слова: населення, фізико-географічні регіони України, природно-ресурсний потенціал.

УДК: 94.3: 330.15 (914.77)

Вступ. Постановка проблеми. У 2003 р. опублікована удосконалена схема фізико-географічного районування України, проведеного під керівництвом члена-кореспондента НАН України О.М. Маринича [2]. Вона підсумувала результати багаторічних наукових досліджень географів-комплексників, що здійснювались у даній галузі впродовж 1968 – 2003 рр.[3].

Удосконалена схема фізико-географічного районування стала основою вартісної переоцінки природно-ресурсного потенціалу (ПРП) України та його наступних суспільно-географічних досліджень [4]. Разом з тим подальші географічні аналіз і синтез стримуються відсутністю такої вкрай важливої інформації як кількість населення природних регіонів України, яка фіксується, як відомо, за адміністративно-територіальними одиницями держави.

Саме тому *метою даної публікації* є, з одного боку, визначення чисельності населення фізико-географічних регіонів України, а з другого боку, - розрахунок рівнів його забезпеченості природно-ресурсним потенціалом.

Методичні підходи. Чисельність населення фізико-географічних районів, областей, країв, підзон, зон, країн України визначалась за матеріалами офіційної статистики станом на 1 січня 2010 р. картографічним методом [1]. Для цього картосхема фізико-географічних регіонів накладалась на карту щільності населення України в розрізі адміністративних районів в масштабі 1:750000. Кількість мешканців фізико-географічних районів, межі яких розчленовували той чи інший адміністративний район, оцінювалась методом палетки за картограмами щільності населення адміністративних районів. Визначена таким чином чисельність населення стала основою для оцінки рівнів його забезпеченості сумарним ПРП. В таблиці 1 у зв'язку з обмеженим обсягом статті подані отримані оцінкові результати лише на рівні фізико-географічних областей, країв, підзон, зон, країн України.

Аналіз та обговорення результатів. Як видно з приведених матеріалів, серед природних країн Східно-Європейська рівнина зосереджує майже 9/10 всього населення Української держави, Українські Карпати – близько 8%, Кримські гори – майже 3 %.

У Степовій зоні проживає більше 2/5, у

Таблиця 1

Чисельність населення фізико-географічних регіонів України та його забезпеченість природно-ресурсним потенціалом (складено за матеріалами [1])

Фізико-географічний регіон	Чисельність населення		Забезпеченість населення ПРП	
	тис. осіб	%	тис. грн. / особу	у балах
1	2	3	4	5
СХІДНО-ЄВРОПЕЙСЬКА РІВНИНА	40 919,48	89,02	6,05	103
<u>Зона мішаних лісів</u>	5 070,57	11,03	4,93	84
Поліський край	5 070,57	11,03	4,93	84
<i>I. Область Волинського Полісся</i>	997,48	2,17	5,16	88
<i>II. Область Малого Полісся</i>	590,68	1,29	4,25	72
<i>III. Область Житомирського Полісся</i>	1094,77	2,38	4,25	72
<i>IV. Область Київського Полісся</i>	1040,94	2,26	3,03	52
<i>V. Область Чернігівського Полісся</i>	1137,5	2,47	5,16	88
<i>VI. Область Новгород-Сіверського Полісся</i>	209,2	0,46	11,20	191
<u>Зона широколистяних лісів</u>	5074,97	11,04	4,38	75
Західно-Український край	5074,97	11,04	4,38	75
<i>VII. Волинська височинна область</i>	1 157,17	2,52	3,28	56
<i>VIII. Розтоцько-Опільська горбогірна область</i>	1 374,23	2,99	2,93	50
<i>IX. Західно-Подільська височинна область</i>	1 094,52	2,38	3,96	67
<i>X. Середньоподільська височинна область</i>	1 017,2	2,21	6,62	113
<i>XI. Прут-Дністровська височинна область</i>	431,85	0,94	7,67	131
<u>Лісостепова зона</u>	12 195,67	26,53	4,99	85
Подільсько-Придніпровський край	6 106,39	13,28	5,13	87
<i>XII. Північно-Західна Придніпровська височинна область</i>	471,78	1,03	6,54	111
<i>XIII. Північно-Східна Придніпровська височинна область</i>	630,63	1,37	6,63	113
<i>XIV. Київська височинна область</i>	1 264,58	2,75	2,30	39
<i>XV. Придністровсько-Східно-Подільська височинна область</i>	360,54	0,78	7,60	129
<i>XVI. Середньобузька височинна область</i>	1 549,15	3,37	2,66	45
<i>XVII. Центральнопридніпровська височинна область</i>	1 052,59	2,29	6,03	103
<i>XVIII. Південно-Подільська височинна область</i>	350,86	0,76	8,98	153
<i>XIX. Південно-Придніпровська височинна область</i>	426,26	0,93	11,29	192
Лівобережно-Дніпровський край	3 161,59	6,88	6,66	113
<i>XX. Північно-Придніпровська терасова низовинна область</i>	1 201,63	2,62	5,04	86
<i>XXI. Північно-Полтавська височинна область</i>	840,03	1,83	9,25	158
<i>XXII. Східно-Полтавська височинна область</i>	727,06	1,58	6,10	104
<i>XXIII. Південно-Придніпровська терасова низовинна область</i>	392,87	0,85	7,09	121
Східно-Український край	2 927,69	6,37	2,91	50
<i>XXIV. Сумська схилово-височинна область</i>	542,65	1,18	5,33	91
<i>XXV. Харківська схилово-височинна область</i>	2385,04	5,19	2,35	40

Продовження Таблиці 1

1	2	3	4	5
Степова зона	18 578,27	40,42	7,50	128
<u>Північностепова підзона</u>	13 531,76	29,45	7,96	136
Дністровсько-Дніпровський край	4 007,57	8,72	6,34	108
XXVI. Південно-Молдавська схилово-височинна область	259,38	0,56	8,93	152
XXVII. Південно-Подільська схилово-височинна область	379,12	0,82	7,79	133
XXVIII. Південно-Придніпровська схилово-височинна область	3 369,25	7,34	5,98	102
Лівобережно-Дніпровсько-Приазовський край	3 025,25	6,58	9,35	159
XXIX. Орільсько-Самарська низовинна область	815,99	1,78	17,13	292
XXX. Кінсько-Ялинська низовинна область	1 264,13	2,74	7,31	125
XXXI. Приазовська височинна область	351,72	0,77	8,70	148
XXXII. Приазовська низовинна область	593,41	1,29	2,58	44
Донецький край	5 717,76	12,45	6,76	115
XXXIII. Західно-Донецька схилово-височинна область	1 570,04	3,42	9,40	160
XXXIV. Донецька височинна область	4 147,72	9,03	5,75	98
Задонецько-Донський край	781,18	1,70	19,65	335
XXXV. Старобільська схилово-височинна область	781,18	1,70	19,65	335
<u>Середньостепова підзона</u>	3 040,41	6,61	4,45	76
Причорноморський край	3 040,41	6,61	4,45	76
XXXVI. Задністровсько-Причорноморська низовинна область	288,54	0,63	7,07	120
XXXVII. Дністровсько-Бузька низовинна область	1 332,78	2,88	1,82	31
XXXVIII. Бузько-Дніпровська низовинна область	898,95	1,96	5,02	86
XXXIX. Дніпровсько-Молочанська низовинна область	287,82	0,63	9,36	159
XL. Західно-Приазовська схилово-височинна область	232,32	0,51	8,09	138
<u>Південностепова (сухостепова) підзона</u>	2 006,10	4,36	9,02	154
Причорноморсько-Приазовський край	967,35	2,10	7,81	133
XLI. Нижньобузько-Дніпровська низовинна область	96,96	0,21	21,10	359
XLII. Нижньодніпровська терасово-дельтова низовинна область	528,51	1,15	3,33	57
XLIII. Присивасько-Приазовська низовинна область	341,88	0,74	10,97	187
Кримський степовий край	1 038,77	2,26	10,14	173
XLIV. Присивасько-Кримська низовинна область	263,03	0,57	11,72	200
XLV. Тарханкутська височинна область	199,42	0,43	12,43	212
XLVI. Центральнокримська височинна область	256,34	0,56	14,75	251
XLVII. Керченська горбистопасмова область	319,98	0,70	3,72	63
КРИМСЬКІ ГОРИ	1 296,79	2,82	3,87	66
Кримський гірський край	1 296,79	2,82	3,87	66
I. Передгірно-Кримська область	820,78	1,78	2,73	47
II. Гірсько-Кримська область	142,27	0,31	13,69	233
III. Південнобережно-Кримська область	333,74	0,73	2,48	42

Продовження Таблиці 1

1	2	3	4	5
УКРАЇНСЬКІ КАРПАТИ	3 747,95	8,16	4,63	79
<i>I. Передкарпатська височинна область</i>	1 819,78	3,96	3,50	60
<i>II. Зовнішньо-Карпатська область</i>	563,30	1,23	5,62	96
<i>III. Вододільно-Верховинська область</i>	164,94	0,36	12,05	205
<i>IV. Полонинсько-Чорногірська область</i>	267,14	0,58	7,02	120
<i>V. Мармароська область</i>	21,59	0,05	10,51	179
<i>VI. Вулканічно-міжгірно-улоговинна область</i>	442,83	0,96	4,76	81
<i>VII. Закарпатська низовинна область</i>	468,37	1,02	3,48	59
УКРАЇНА	45 964,22	100,00	5,87	100

Лісостеповій зоні – більше $\frac{1}{4}$, у Зоні широколистяних лісів та Зоні мішаних лісів – по 11% населення у кожній.

Перша п'ятірка за чисельністю населення серед природних країв така: Подільсько-Придніпровський край Лісостепової зони більше 13 %, Донецький край Північностепової підзони – близько 12,5%, Західно-Український край Зони широколистяних лісів – більше 11%, Поліський край Зони мішаних лісів – також близько 11%, Дністровсько-Дніпровський край Північностепової підзони – трохи менше 9%.

Фізико-географічні області України за кількістю жителів мають значну територіальну диференціацію (див. табл. 1): від 9,03% - максимум – по Донецькій височинній області Донецького краю – до 0,05% - мінімум – по Мармароській області Українських Карпат. Найбільш заселеними є, окрім вказаної області, Південно-Придніпровська схилово-височинна область Дністровсько-Дніпровського краю (7,34%), Харківська схилово-височинна область Східно-Українського краю (5,19%), Передкарпатська височинна область Українських Карпат (3,96%) та Західно-Донецька схилово-височинна область Донецького краю (3,42%).

Найменше залюдненими поряд з Мармароською областю є Нижньобузько-Дніпровська низовинна область Причорноморсько-Приазовського краю (0,21%), Гірсько-Кримська область Кримських гір (0,31%), Вододільно-Верховинська область Українських Карпат (0,36%) та Область Новгород-Сіверського Полісся Поліського краю (0,46%).

Забезпеченість населення сумарним ПРП території є однією з найважливіших передумов збалансованого соціально-економічного розвитку.

Цей показник, природно, зазнає за природними регіонами істотного впливу щільності населення. Чим більшою є величина сумарного ПРП природного регіону і чим меншою є чисельність його населення, - тим вищою є забезпеченість ПРП мешканців цього району.

Як засвідчує табл. 1, забезпеченість населення сумарним ПРП найвищою серед природних країн є на Східно-Європейській рівнині (103 бали), далі – Українські Карпати – 79 балів та Кримські гори – 66 балів. Степова зона, Лісостепова зона, Зона мішаних лісів та Зона широколистяних лісів – в такому порядку йде спадання забезпеченості населення ПРП серед природних зон.

Зменшення рівнів забезпеченості населення ПРП по природних (фізико-географічних) областях спостерігається від Нижньобузько-Дніпровської низовинної (360 балів), Орільсько-Самарської низовинної, Центральнокримської височинної, Гірсько-Кримської, Тарханкутської височинної (212 балів) областей до найнижчих рівнів у Харківській схилово-височинній, Київській височинній та Дністровсько-Бузькій низовинній (31 бал) областях.

Висновки. 1. Отримані показники чисельності населення у розрізі природних регіонів України дають можливість розраховувати соціально-економічні пропорції, баланси за генетично сформованими природно-ресурсними комплексами, що поєднують в собі природні та суспільні продуктивні сили. 2. Оцінка рівнів забезпеченості населення природно-ресурсним потенціалом по фізико-географічних регіонах дозволяє виявляти приховані резерви подальшого збалансованого природно-ресурсного розвитку Української держави.

References:

1. Čisel'nist' naâvnogo naseleonnâ Ukraïni na 1 sičnâ 2012 roku [The number of available population of Ukraine as of 1 January 2012]. State Statistics Service of Ukraine. Kyiv, 2012, 112 p. (In Ukrainian).
2. Marinič O.M., Parhomenko G.O., Petrenko O.M., Šišenko P.G. Udoskonalena shema fiziko-geografičnogo rajonuvannâ Ukraïni [An improved scheme of physiographic zoning of Ukraine]. *Ukraïns'kij geografičnij žurnal* [Ukrainian Geographical Journal], 2003, Vol. 1, pp. 16–20. (In Ukrainian).
3. *Fiziko-geografičeskoe rajonirovanie Ukraïnskoj SSR* [Physiographic zoning of Ukrainian SSR]. Kyiv, 1968, 683 p. (In Russian).
4. Rudenko V.P., Rudenko S.V. Ocinka prirodno-resursnogo potencïalu Ukraïni âk osnova menedžmentu prirodohoronnoï diâl'nosti [Assessment of natural resource potential of Ukraine as a basis for management of environmental activities]. Chernivtsi, 2014, 248 p. (In Ukrainian).

TESTING OF THE DIFFERENTIAL URBANIZATION MODEL IN UKRAINE

¹Kostyantyn MEZENTSEV, ²Oleksii HAVRYLIUK^{1,2}Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine¹k_mez@ukr.net, ²gok777@ukr.net

Abstract: During the last decade studies of cities in Ukraine are characterized by greater skewness toward descriptiveness, loss of relation with the key theories and concepts that explain urban development in general and in conditions of post-socialist transformations in particular. Experience of urban researches of many post-socialist countries shows the growing importance of theorizing and conceptualization of various aspects of urban development. So now the important task is to return the Ukrainian urban studies toward integration into the global theoretical discourse.

Thus, it is worth to consider the concept of differential urbanization. H.S.Geyer & T.A.Kontuly proposed theoretical model of differential urbanization, which was tested on the example of several countries. Is it possible in Ukraine identifying the typical stages of the differential urbanization? What is the sequence of stages of differential urbanization in Ukraine? How similar time-limits of stage of differential urbanization in Ukraine and other countries for which the model has already been tested? These questions will be answered in the article.

Key words: urbanization, stage of urbanization, stage concept of urbanization, model of differential urbanization, Ukraine.

UDC: 911.3

ТЕСТУВАННЯ МОДЕЛІ ДИФЕРЕНЦІАЛЬНОЇ УРБАНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

¹Костянтин МЕЗЕНЦЕВ, ²Олексій ГАВРИЛЮК^{1,2}Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна¹k_mez@ukr.net, ²gok777@ukr.net

Анотація: Протягом останнього десятиліття дослідження розвитку міст в Україні характеризується все більшим перекосом в бік описовості, втратою зв'язку із ключовими теоріями і концепціями, що пояснюють розвиток міст в цілому та в умовах постсоціалістичних трансформацій зокрема. Досвід урбаністичних досліджень багатьох постсоціалістичних країн свідчить про зростання ролі теоретизації та концептуалізації різних аспектів розвитку міст. Тому нині важливим завданням є повернення українських урбаністичних досліджень в бік інтеграції до загальносвітового теоретичного дискурсу.

Так, варто розглянути концепцію диференціальної урбанізації. Г. Гейер та Т. Контуллі запропонували теоретичну модель диференціальної урбанізації, яку було протестовано на прикладі ряду країн. Чи можливо в Україні виділити типові стадії моделі диференціальної урбанізації? Якою є послідовність стадій диференціальної урбанізації в Україні? Наскільки подібними за часовими межами є стадії диференціальної урбанізації в Україні та інших країнах щодо яких дана модель вже тестувалася? На ці питання буде дано відповідь у даній статті.

Ключові слова: урбанізація, стадії урбанізації, концепції стадійного розвитку урбанізації, модель диференціальної урбанізації, Україна.

УДК: 911.3

Постановка проблеми

Урбанізація – багатоаспектний суспільно-просторовий процес підвищення ролі міст в житті суспільства, концентрації населення у міських поселеннях, поширення міського способу життя. Як і будь-який інший суспільно-просторовий процес, він характеризується стадійністю та циклічністю розвитку. В західній географічній літературі ще з 1960-х років тривають наукові дискусії щодо стадійності урбанізації, пропонуються численні варіанти стадій (фаз) урбанізації (наприклад, [11, 14, 16]). В радянській літературі у другій половині 1980-х років, коли зростання міст загальмувалось, також звернули увагу на стадійні схеми розвитку урбанізації [13].

Першою (за часом формулювання) можна вважати концепцію Дж. Джебса (1963) [19]. Наслідуючи його, ряд дослідників запропонували свої стадійні

схеми урбанізації та розселення, які в різних ступенях детальності фіксували фази змін тенденцій і динаміки розвитку агломерацій та позаагломераційних територій. Саме за таким принципом виділено шість стадій урбанізації в розвитку агломерацій (метрополітенських регіонів) Л. Клаассеном та Г. Шимемі [16]. Стадійна концепція урбанізації зазнала подальшої модифікації в працях Л. Ван ден Берга, Л. Клаассена та ін. [36] стосовно опису стадій та головних ознак позиціонування розвитку міст. При цьому варто відмітити, що поряд із стадійністю її трактують як своєрідний циклічний процес, який на певному етапі суспільного розвитку ніби повертається до вихідної позиції (початкової точки), починаючи принципово новий цикл, але на якісно новому витку (в якісно новому вимірі) [9].

З точки зору вивчення стадійної еволюції регіонального розвитку, важливим доробком є розвинуті у 1990-х роках концепції російських

географів – самоорганізації міського розселення В.Шупера та синхронності просторової еволюції систем розселення та транспортних мереж А.Валесяна [30; 34; 35]. Зокрема, А.Валесян встановив взаємозв'язок між еволюцією систем розселення (що описується одразу у двох аспектах – як еволюційні зміни центральних місць і як зміни стадій урбанізації) та еволюцією транспортних мереж, підтвердив гіпотезу про співпадіння критичних періодів у їх просторовій еволюції. В. Шупер вважає, що співпадіння у часі глибоких змін ієрархічної будови систем центральних місць (поява нового рівня ієрархії) і переходу системи розселення на нову стадію еволюції за Дж. Джебсом, є важливим для географічного світогляду результатом [31].

У сучасній вітчизняній фаховій літературі варто згадати роботи Г. Підгрушного, який акцентує увагу на циклічному характері урбогенезу та пов'язаному з ним формуванні полюсів соціально-економічного розвитку. Вчений визначив часові рамки проходження в економіці України чотирьох циклів Кондратьєва-Шумпетера та відповідно чотирьох хвиль урбогенезу, пов'язаного з масовим виникненням нових поселень, що набули статусу міст [24].

Зважаючи на різний характер змін у динаміці чисельності населення міських поселень різного розміру поряд із класичними стадійними концепціями урбанізації у 1980-90-х роках поширення отримали концепції диференціальної урбанізації (наприклад, [6; 8; 27]). Проте, на думку Т. Нефьодової та А. Трейвіша, сутність не змінилася: концентрація і децентрація населення, чергуючись, диференціюють міграції і зростання поселень різного розміру – «вверх чи вниз по ієрархії» [22]. Важливим кроком у розвитку урбаністичної географії було тестування запропонованої Г. Гейером та Т. Контулі теоретичної моделі диференціальної урбанізації [8] на матеріалах ряду країн, зокрема Західної Німеччини (Т. Контулі, Б. Деарден), Великої Британії (Т. Чемпіон), Італії (С. Боніфаци, Ф. Хейнс), Фінляндії (Е. Хейккіля), Естонії (Т. Таммару), Росії (Т. Нефьодова, А. Трейвіш), Туреччини (А. Гедік), Індії (Д. Мукхерджі), Ботсвани (Т.Д. Джвібу) у різні періоди розвитку [2, 3, 7, 12, 17, 18, 20, 21, 32, 33].

В українській географії тестування моделі диференціальної урбанізації ще не проводилося, що зумовлює актуальність даного дослідження. Тому метою роботи є аналіз теоретичної бази моделі диференціальної урбанізації та її тестування щодо реалій України у період 1840-2014 рр.

Ключовими дослідницькими питаннями були такі:

- Чи можливо в Україні виділити типові стадії моделі диференціальної урбанізації?
- Якою є послідовність стадій диференціальної урбанізації в Україні?
- Наскільки подібними за часовими межами є стадії диференціальної урбанізації в Україні та інших країнах щодо яких дана модель вже тестувалася?

Теоретичний бекграунд

Розглянемо основні підходи щодо виділення стадій урбанізації. Так, Дж. Джебс виділив п'ять стадій урбанізації [14, 29] (рис. 1). *Перша стадія* характеризується відносно рівномірним розселенням населення (диференційованим у відповідності до природних ландшафтів); появою окремих міст у неурбанізованих (сільській) місцевості; зростанням чисельності як міського, так і сільського населення (тобто частка міського населення коливається – зростає за рахунок появи нових міст та знижується при значному переважанні сільського населення). На *другій стадії* міський спосіб життя стає більш привабливим порівняно із сільським, що стимулює міграції до міст із сільської місцевості, як наслідок, відбувається швидке зростання міст, чисельності та частки міського населення (міське населення зростає швидше, ніж сільське, проте сільське населення також продовжує зростати). Для *третьої стадії* характерне «насичення» міст (передусім внаслідок приросту за рахунок мігрантів із сільської місцевості), що зумовлює формування навколо найбільших з них приміських зон, появу міських агломерацій. При цьому головні міста зростають швидше, ніж передмістя, а сільське населення в результаті значного міграційного відпливу починає скорочуватись. Для *четвертої стадії* характерний розвиток процесів субурбанізації (більш швидкий порівняно з головними містами розвиток приміської зони, що стає міграційно привабливою для міських жителів); скорочення чисельності сільського населення. На *п'ятій стадії* посилюється децентрація міського населення, уповільнюються темпи росту міських агломерацій, зростає концентрація населення на позаагломераційних територіях, але наближених до міських агломерацій (що зумовлює в деяких районах формування урбанізованих районів і мегаполісів); сільське населення зростає, проте сільський спосіб життя уподібнюється до міського; частка міського населення складає понад 75% всього населення.

Хоча ця концепція і стала «революційною» щодо розуміння розвитку процесів урбанізації, проте Дж. Джебс вказував на асинхронне протікання даних фаз у регіонах з різним рівнем розвитку. Так, наприклад, в країнах, що розвиваються, переважає концентрація, а в розвинутих країнах – децентрація населення [22].

Л. Клаассен та Г. Шимемі [16], Л. Ван ден Берг, Л. Клаассен та ін. [36], зважаючи на напрямки міграції та процеси, що відбуваються у міському ядрі, окраїнах і хінтерланді, запропонували виділення чотирьох стадій урбанізації в межах метрополітенських регіонів (рис. 2). *Перша стадія – урбанізація*, що розглядається як процес швидкого зростання чисельності міського населення, концентрації населення, робочих місць, виробництва, сфери послуг у головному місті (метрополісі), в той час як внаслідок міграційного відтоку хінтерланд втрачає населення. Цей процес традиційно пов'язаний із індустріалізацією, переселенням сільських жителів до міст внаслідок кращих можливостей працевлаштування, умов життя, вищого рівня

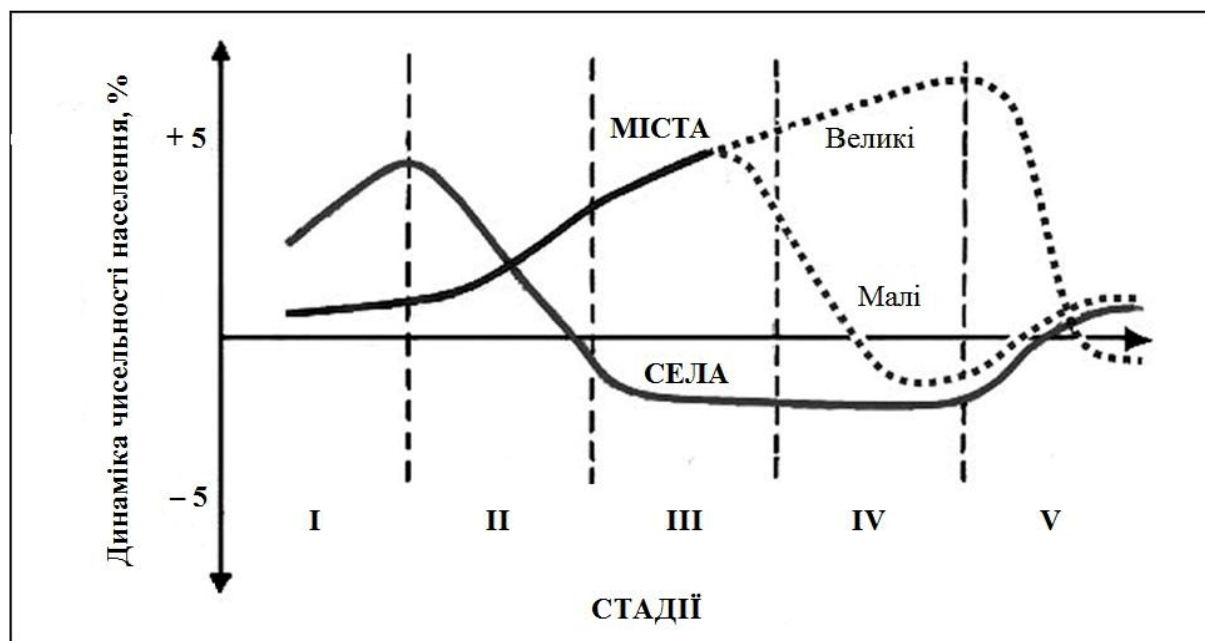


Рис. 1. Стадії розвитку урбанізації за Дж. Джіббсом, 1963 [14; 29].

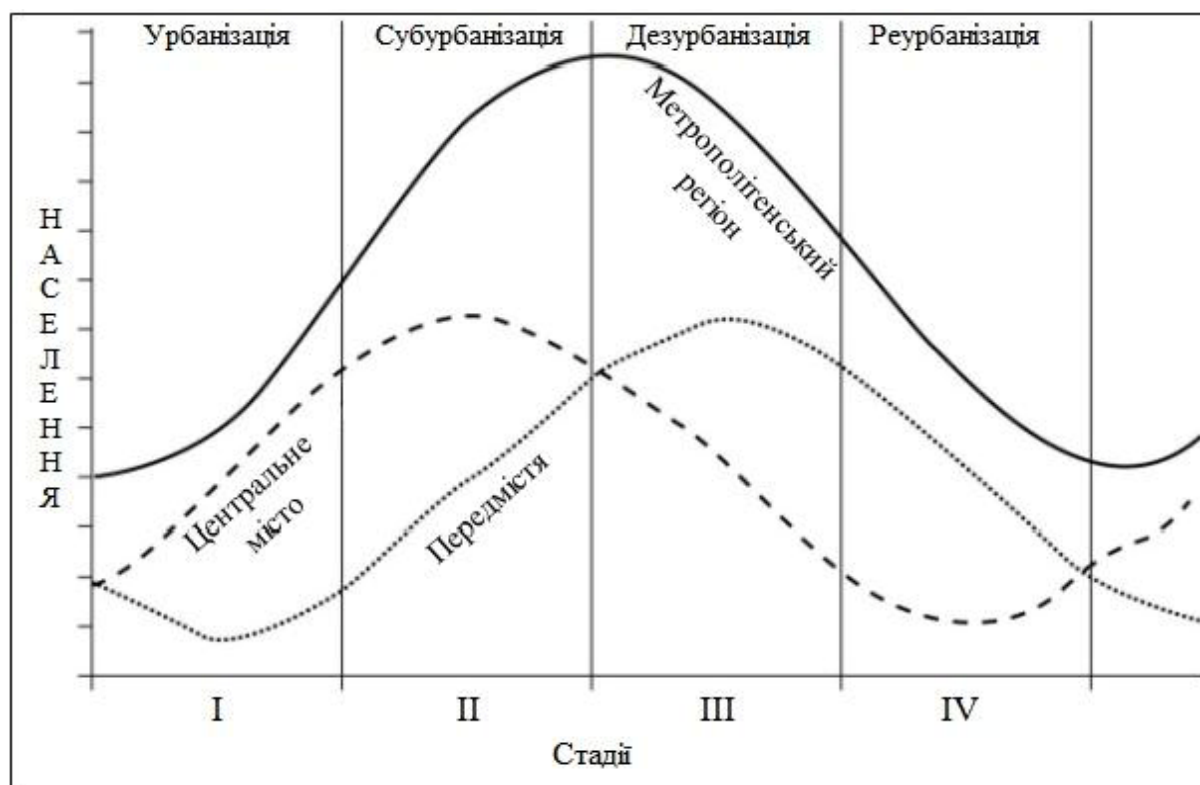


Рис. 2. Стадії урбанізації в метрополітенському регіоні за Л. Ван ден Бергом та ін., 1982 [15; 36].

доходів тощо. Друга стадія – субурбанізація – процес «якісного вдосконалення» урбанізації, що зумовлює переселення міських жителів до менших поселень поряд з метрополісом із кращими умовами життя (чистіше довкілля, менша щільність населення, приватний будинок та ін.). Приміська зона зростає швидше головного міста, але при цьому мешканці субурбії тісно зв'язані з метрополісом, продовжують працювати та отримувати більшість послуг у ньому. Чисельність населення головного міста продовжує зростати передусім за рахунок хінтерланду. Третя

стадія – дезурбанізація – процес переселення міських жителів за межі субурбії до невеликих міст та сільських поселень. Поступово там створюються нові робочі місця, розвивається власна сфера послуг. Як наслідок, головне місто, а подекуди й субурбія втрачають населення. Зростання спостерігається в окремих поселеннях на периферії. Четверта стадія – реурбанізація – повернення населення передмість до метрополіса внаслідок джентрифікації та ревіталізації індустріальних зон в центральній частині міста, наближення місця проживання до місця роботи.

Як наслідок, відбувається зростання чисельності населення головного міста, або скорочення населення в ньому повільніше, ніж в субурбії.

Наступна схема стадій урбанізації запропонована в теоретичній моделі диференціальної урбанізації [8, 17, 18] (рис. 3). Для кожної стадії характерні специфічні співвідношення балансів міграції чи індексів динаміки населення трьох категорій центрів: головних міст, середніх (проміжних) і малих (лише малих міст або всіх поселень). Конкретні критерії їх визначення різняться між собою. Часові межі стадій визначаються перетином будь-якої пари кривих. Пари стадій формують три головні епохи – 1) урбанізації, 2) поляризаційної реверсії (*polarization reversal*, або *оберненої поляризації*), 3) контрурбанізації [22].

В межах епохи урбанізації виділяють *початкову стадію крупноміської урбанізації (У-I)*, що характеризується пришвидшеним зростанням великих (головних) міст за рахунок малих і особливо середніх, та *зрілу стадію крупноміської урбанізації (У-II)*, коли спостерігається зростання великих міст, а втрати населення малими містами досягають максимуму; середні міста також починають зростати, приваблюючи мігрантів.

Епоха поляризаційної реверсії охоплює *початкову стадію росту середніх міст (ПР-III)*, коли за темпами зростання лідирують середні міста, великі міста стрімко втрачають свою атрактивність, а малі – її нарощують, та *зрілу стадію росту середніх міст (ПР-IV)*, що характеризується найвищими темпами зростання малих міст (які, проте, ще не випереджають середні), а великі міста втрачають населення.

Епоха контрурбанізації включає *початкову стадію росту малих міст (КУ-V)*, які зростають швидше за інші, а середні міста втрачають атрактивність; з ними після проходження мінімальних значень, зближуються головні, та *зрілу стадію росту малих міст (КУ-VI)*, коли середні міста відстають від малих і головних, хоча вже не дуже сильно і ненадовго.

Перші дві стадії крупноміської урбанізації характеризуються концентрацією населення, наступні чотири стадії поляризаційної реверсії та контрурбанізації – деконцентрацією. Шоста стадія завершує перший (великий) цикл розвитку урбанізації. Потім все повертається до вихідного порядку «великі – середні – малі». Однак, як видно з рис. 3, з часом спостерігається осциляторне (таке, що коливається) стискання кривої із зменшенням амплітуди по обох осях: зменшується як тривалість стадій, так і розриви між типами міст. Тому реурбанізація – перша стадія наступного циклу відрізняється від початкової стадії крупноміської урбанізації першого циклу. Загальна мобільність населення, часта зміна міграційних циклів (із великих міст і назад при їх джентрифікації) поєднуються зі стійко сформованою ієрархією поселень.

В цілому варто зазначити, що нові стадіальні схеми урбанізації мало що додали до розуміння соціальних коренів сучасних форм урбанізації, а спираються на класичні роботи Б. Беррі та інших авторів [1] щодо міграційної і розселенської сегрегації (відтоку з «тісних» і «хворих» міст, заповнених бідним і «кольоровим» населенням, найзаможніших, а потім і середніх верств, створення ними в передмістях і більш віддалених поселеннях малих

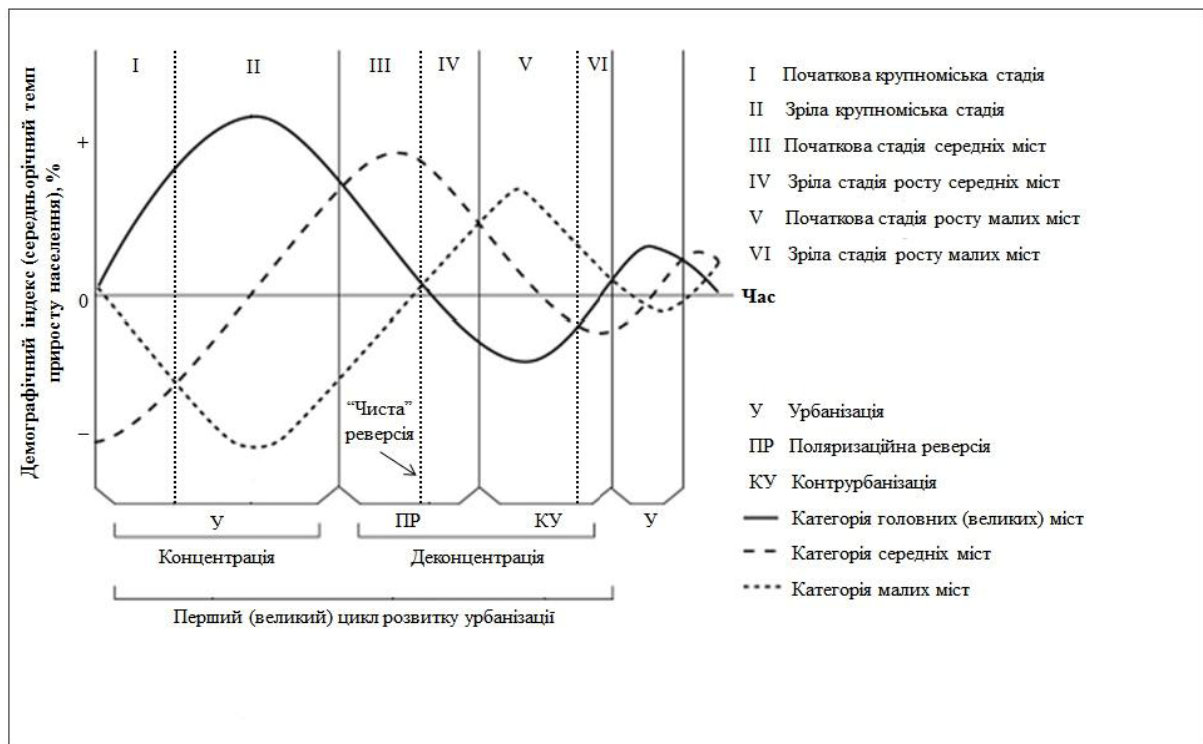


Рис. 3. Модель диференціальної урбанізації. «Універсальна» схема за Контуті та іншими, 1993 (за [4; 17]).

фірм з IT-інфраструктурою та мобільним зв'язком, що зменшує потребу і залежність від великого міста, як на стадії субурбанізації та «вікових циклів» (за схемою: народився в передмісті, навчався та почав кар'єру у великому, одружився, виїхав з родиною в приміську зону або віддалене поселення, наприклад, народився у Бучі чи в Ірпені, отримав вищу освіту та почав кар'єру в Києві, після одруження виїхав з родиною до Вишневого чи Броварів). Проте важливою перевагою таких моделей є можливість їх адаптації до реальної ситуації в умовах обмеженості статистичних даних.

Методичні аспекти дослідження

Першим важливим моментом тестування моделі диференціальної урбанізації є визначення критеріїв виділення великих, середніх і малих міст. Для різних країн і регіонів вони відрізняються. Наприклад, середніми для Франції визначали міста від 10 до 100 тисяч осіб, а для країн, що розвиваються, від 50 до 400 тисяч. Тому, використовуючи підхід Т. Нефьодова та А. Трейвіша [22], в даному дослідженні застосовано змінну величину для віднесення міст України до категорії середніх, що відповідає «ковзній» шкалі (рис. 4): до 1897 року – 5-20 тис осіб; у 1897-1926 рр. – 10-50 тис осіб; у 1926-59 рр. – 20-100 тис. осіб; у 1960-х рр. – 40-200 тис. осіб; починаючи з 1970 року – 50-250 тис осіб, оскільки більші міста в останні десятиліття були, як правило, регіональними центрами і ядрами агломерацій.

Другий важливий момент – визначення ключового показника. У разі відсутності даних щодо сальдо міграції, для побудови моделі Т. Нефьодова та А. Трейвіша пропонують розраховувати індекси динаміки населення за певний (наприклад, десятирічний) період. У такому разі, якщо населення всюди зростає або всюди скорочується, криві можуть бути зміщені вгору або вниз, але їх форма відображатиме принципові зміни, що не вплине на ідентифікацію стадій. Зрозуміло, що не можна виключати специфічних «збоїв» (коли, наприклад, у Німеччині до кінця війни населення, ховаючись від бомбардувань, виїжджало з міст). Але тоді, «чи то забігши вперед, чи то здавши назад, розселення повернеться до “нормальної” стадії. Інше питання – як скоро?» [22]. Отже, зважаючи на тривалість досліджуваного періоду, в роботі використано лише індекси динаміки чисельності населення (середньорічні темпи приросту населення), а не

сальдо міграції.

Методика розрахунку індексів динаміки населення враховувала можливість переходу міст протягом досліджуваного періоду із однієї категорії в іншу, тобто в дослідженні використовуються категорії міст змінного складу (динамічні, за західною термінологією). Територіальні межі України до 1991 року в даному дослідженні визначалися в складі українських губерній Російської імперії та УРСР в складі СРСР.

Ідентифікацію стадій моделі диференціальної урбанізації в Україні здійснено з урахуванням доступності статистичних даних за період 1840-2014 рр. та певних історичних подій (фактів), які виступали відповідними індикаторами зміни стадій. Джерельну базу дослідження становили офіційні дані Державної служби статистики України (www.ukrstat.gov.ua), дані семитомного видання «Городские поселения в Российской Империи» (1860-1864); таблиці щодо стану міст Російської імперії (<http://dlib.rsl.ru/viewer/01003542943#page2?page=1>); результати статистичних досліджень Російської імперії К. Германа (СПб, 1819); статистичні таблиці про стан міст Російської імперії (СПб, 1842); дані «Статистического временника Российской империи» (СПб, 1866), статистичного щорічника Росії за 1914 рік; економіко-географічні нариси В. Семенова-Тян-Шанського «Город и деревня в Европейской России» з врахуванням неофіційних міст Семенова-Тян-Шанського (СПб, 1910); статистичні нариси А. Ряшина «Население России за 100 лет (1811–1913 гг.)» (М., 1956); відомості десятичного видання «Історія Української РСР» (1981-1985); дані Всесоюзних переписів населення 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 років, Всеукраїнського перепису населення 2001 року; відкриті бази даних Демоскоп (зокрема: <http://demoscope.ru/weekly/app/app4087.xls>; <http://demoscope.ru/weekly/app/app4089.xls>; <http://demoscope.ru/weekly/app/app4004.php>) «Мапи України» (http://ukrmap.org.ua/Statistika_nasel_ukr.htm) та «Cities&towns of Ukraine» (<http://pop-stat.mashke.org/ukraine-cities.htm>).

Тестування моделі «диференціальної урбанізації» в Україні (1840-2014)

На основі обрахованих індексів динаміки чисельності населення в розрізі трьох категорій міських поселень (великі, середні та малі) та сільського населення в цілому за період 1840-2014 рр.

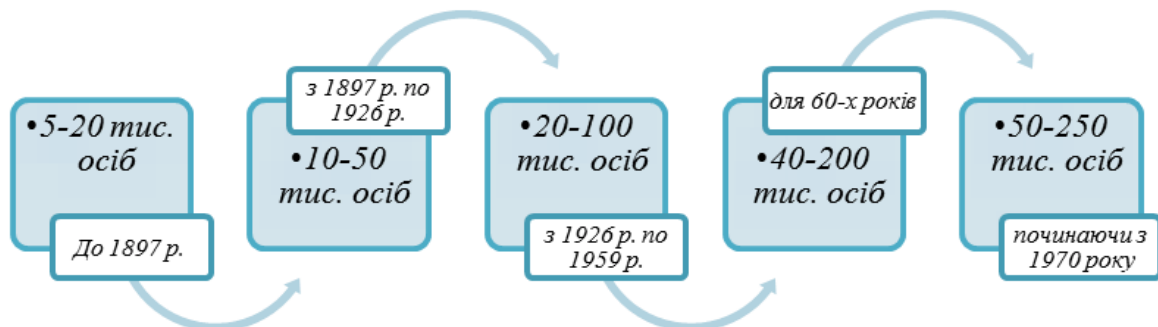


Рис. 4. «Ковзна» шкала середніх міст (за [22]).

побудовано графічну модель розвитку урбанізації в Україні (рис. 5). Як бачимо, реальна ситуація в Україні істотно відрізняється від теоретичної моделі (рис. 3). Її варто розглядати в якості першого кроку з виявлення стадій диференціальної урбанізації, а отже, інтерпретувати з обачністю. «Батьки» моделі диференційної урбанізації (Т. Контулі та Г. Гейєр) акцентують увагу на тому, що слід дотримуватися обережності при застосуванні моделі до реальності, оскільки часова характеристика моделі диференціальної урбанізації відноситься до ідеальної ситуації, де в міських регіонах спостерігається рівномірний розподіл природних ресурсів. Також при тестуванні необхідно ретельно враховувати локальні умови історії розвитку і занепаду міст в розрізі певних груп (в нашому випадку – трьох категорій) [18].

Таким чином, враховуючи вищезазначене, було ідентифіковано стадії диференціальної урбанізації з урахуванням відповідних суспільно-історичних умов, в яких вони відбувалися. Аналіз показав, що за період 1840-2014 рр. Україна пройшла через такі стадії (табл. 1): початкову стадію крупноміської урбанізації (*У-I*), зрілу стадію крупноміської урбанізації (*У-II*), початкову стадію поляризаційної реверсії (*ПР-III*) та стадію так званої кризової деконцентрації населення (контрурбанізації, *КУ*).

Розглянемо суспільно-історичні умови, що дозволили чіткіше ідентифікувати стадії диференціальної урбанізації в Україні.

Перша початкова стадія крупноміської урбанізації 1840-1870-х рр. (*У-I*) починається від 1840-х і до 1870-х років характеризується зростанням чисельності населення у великих містах, що було зумовлено початком промислової революції (зокрема, будівництвом залізниць, фабрик, заводів, шахт як нового визначального містоутворюючого фактора), державними реформами (зокрема, скасування кріпацтва та ін.) та виникненням нових міст. Безумовно дестимулятором розвитку урбанізації (особливо в південних губерніях) була Кримська війна (1853-56), після якої у 1856 році одне велике місто (Ізмаїл) та два середніх (Рені, Кілія) перейшли до складу Молдавського князівства, васала Туреччини.

У пореформені часи спостерігається якісно новий етап урбанізації: відбувається перехід (1860-70-ті рр.) від початкової крупноміської (*У-I*) до зрілої крупноміської стадії урбанізації (*У-II*). Остання тривала до початку Першої світової війни. В цей період відбувається зростання концентрації населення у великих та середніх містах та утворення нових міських поселень, зумовлене бурхливим розвитком капіталізму (індустріалізація, будівництво залізниць тощо), а також демографічним вибухом.

Значну кількість міст на Сході та Південному Сході України засновано в XIX ст. (що пов'язано з будівництвом вугільних шахт, металургійних, машинобудівних та інших заводів, початком експлуатації родовищ залізної руди Криворізького і марганцевої руди Нікопольського басейнів). Розвитку міст Центральної України сприяло будівництво підприємств харчової, легкої, цегельної промисловості. Негативний вплив мали соціально-політичні суперечності 1900-х років.

Варто зазначити, що ідентифікація у період 1870-1914 рр. зрілої стадії крупноміської урбанізації (*У-II*) передусім пов'язана із кривою, що відображає динаміку чисельності населення великих міст, проте криві трендів малих та середніх міст є нехарактерними для цієї стадії. Це зумовлено, по-перше, суттєвою статистичною «прогалиною», що певним чином деформує криві на графіку (статистичні дані взяті за 1858 рік та за переписом населення 1897 року, тобто з різницею у близько 40 років), по-друге, тим, що були враховані так звані неофіційні малі та середні міста (за В. Семеновим-Тянь-Шанським), що також відобразилось на міжгруповому розподілі міст, по-третє, утворенням багатьох малих міст, що поступово перетворювались у середні, особливо в кінці XIX – на початку XX століть.

З початком Першої світової війни на українських землях почалися процеси кризової деконцентрації населення, які завершилися приблизно в 1923 році, адже 1914-1921 рр. – це період міждержавних громадянських конфліктів, що супроводжувався соціально-економічною кризою, сецесійними та анексійними процесами, значними військовими втратами, голодом 1921-1923 рр. та численною еміграцією (внаслідок міграції відбувалось різке зменшення чисельності населення у містах). Дана стадія кризової деконцентрації населення (*КУ*) чітко прослідковується на графічній моделі (див. рис. 5), коли всі криві різко повертають до низу, перетинаючи нульову відмітку.

Після утворення УРСР (1922) в складі СРСР знов ідентифікується початкова стадія крупноміської урбанізації (*У-I*), що зумовлено відбудовою господарства, новою економічною політикою (1921-1928 рр.) та запровадженням планової економіки, і як результат – форсованою індустріалізацією. Також відбувалась зміна цензу міст, що зумовило перетворення деяких сіл на міста, а містечок – на села. Таким чином відбулось синхронне підняття кривих всіх категорій міст та сільських поселень вище нульової відмітки.

У 1939-1941 рр. з'явилися ознаки переходу три-валої початкової стадії крупноміської урбані-

Таблиця 1

Ідентифікація стадій диференціальної урбанізації в Україні

Стадія				
У-I	У-II	ПР-III	ПР-IV	Кризова КУ
1840-1870	1870-1914			1914-1923
1923-1939	1939-1941			1941-1950
1950-1959	1959-1990	1990-1993		

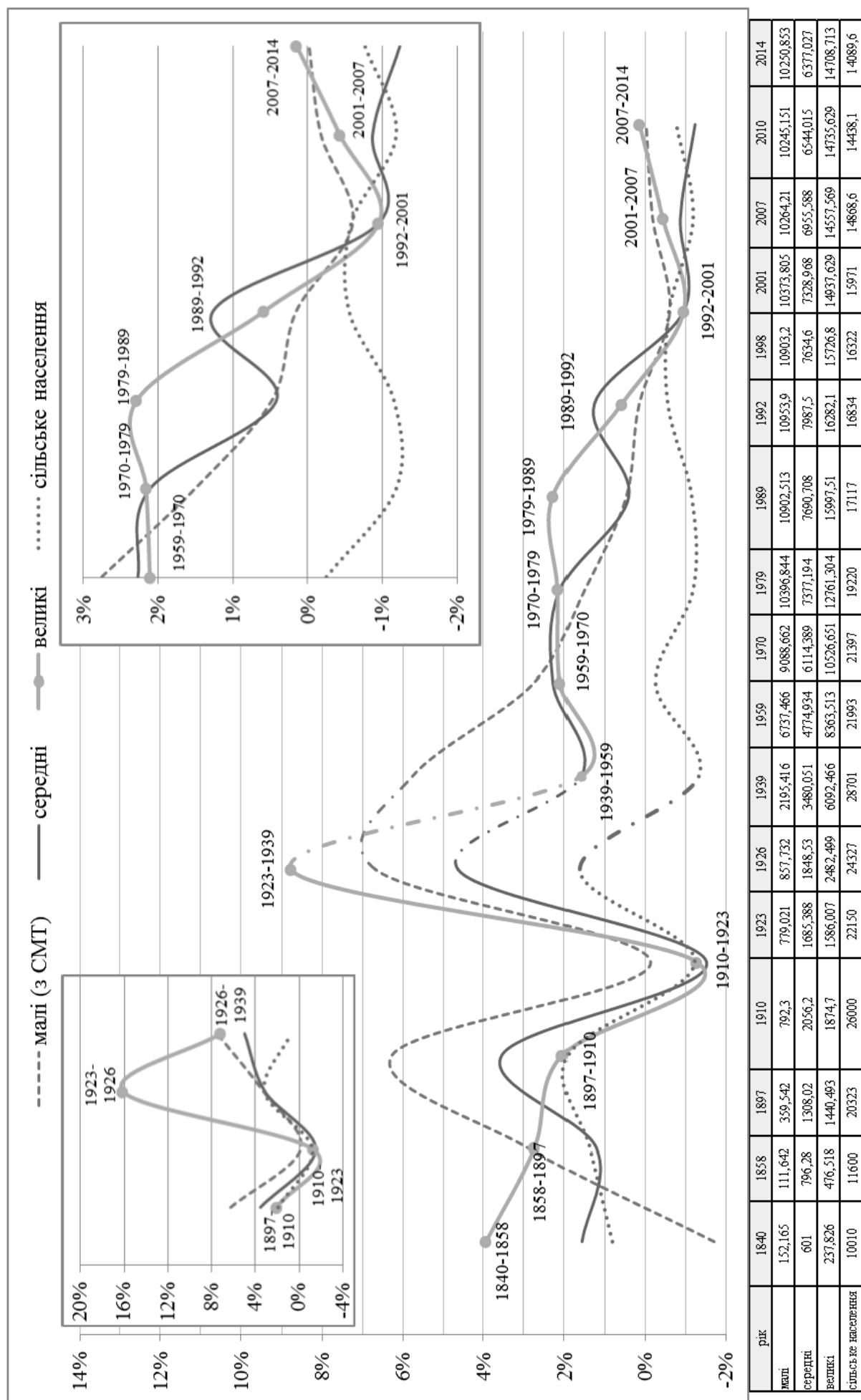


Рис. 5. Зміни середньорічного темпу приросту населення України в поселеннях різного розміру і статусу 1840-2014 рр., в таблиці у тис. осіб (розраховано авторами; джерельну базу зазначено у «Методичних аспектах дослідження»).

зації (*У-I*) у зрілу стадію (*У-II*). Проте зміна адміністративно-територіального устрою УРСР загальмувала цей процес, оскільки в приєднаних західних областях України переважали дуже малі міста із порівняно слабкою економічною базою. Саме тому період 1939-1941 рр. доцільно розглядати як перехідну стадію крупноміської урбанізації (*У-I/У-II* $\approx$ *У-II*).

Надалі стадійний розвиток урбанізації на території України був перерваний Другою світовою війною, що призвела до руйнування міст (спалено та зруйновано 714 міських поселень [5, с. 188]). Після закінчення війни розпочалася відбудова міського господарства, створено ряд нових міст. Проте на фоні післявоєнної відбудови спостерігалися негативні явища та процеси: голод 1946-47 рр., колективізація західноукраїнських земель і заслання за «антирадянські політичні злочини» тощо. Ускладнюючим моментом є відсутність достовірних статистичних даних у розрізі виділених категорій поселень (на графіку це відображено відрізками штрих-пунктиром). Спираючись на історичні факти та доступні узагальнені статистичні дані, період 1941-1950 рр. ідентифіковано як стадію кризової деконцентрації населення (*КУ*).

1950-1959 рр. характеризуються зростанням природного приросту населення, зміною критеріїв віднесення населених пунктів до категорії міських (1956 р.), остаточним формуванням території України з приєднанням Криму в 1954 році. Цей період ідентифіковано як чергову початкову стадію крупноміської урбанізації (*У-I*).

Після 1959 р. починається бурхливий розвиток урбанізаційних процесів: виникнення значної кількості нових міст і селищ міського типу (з 1946 до 1970 р. мережа міських поселень збільшилася на 128 міст та 516 смт [25]), що зумовило «домінування» на графічній моделі у 1959-1970-х рр. кривої малих міст (разом з смт) (див. рис. 5). Упродовж 1959-1979 рр. сформувались основні агломерації УРСР, виникла категорія міст-мільйонерів; частка міських жителів у 1960-х роках перевищила 50 %, повільно збільшуючись до кінця 1990-х років [28, с. 34-38]. Стрімке зростання великих міст спонукає до політики «регулювання росту» великих міст починаючи з 1960-х років, що певним чином пояснює синхронність трендів розвитку великих та середніх міст в цей період. Таким чином, у 1959-1990 рр. ідентифіковано зрілу стадію крупноміської урбанізації (*У-II*). Окрему увагу слід звернути на криву динаміки сільського населення (див. рис. 5). Так, темпи його приросту починаючи з 1959 р. є від'ємними, що згідно концепції Дж. Джіббса (див. рис. 1), є ознакою урбанізації і свідчить про те, що міста стають аттракторами міграційних потоків з сільської місцевості, тобто відбувається перехід від фази початкової урбанізації до фази агломераційної урбанізації, що в свою чергу є також певним ідентифікатором старту зрілої стадії крупноміської урбанізації (*У-II*) саме з кінця 1950-х – початку 1960-х рр.

Період розпаду СРСР та здобуття Україною незалежності можна ідентифікувати як перехід від зрілої стадії крупноміської урбанізації (*У-II*) до початкової стадії поляризаційної реверсії (*ПР-III*), коли середні міста починають нарощувати свою атрактивність, що свідчить про більш-менш «природню» деконцентрацію населення порівняно з попередніми періодами. У 1992 р. вперше у повоєнний час зареєстровано депопуляцію в міських поселеннях. Таким чином, 1990-1993 рр. – початкова стадія поляризаційної реверсії (*ПР-III*). Втрати за рахунок природного скорочення населення в містах упродовж 1992-1993 рр. частково компенсувалися міграційним припливом, але вже 1994 року в Україні спостерігаються і негативне сальдо міграції міського населення, тобто роль міграцій як компенсатора депопуляції в міській місцевості вичерпалася [26].

Із середини 1990-х років демографічна ситуація в міських поселеннях України характеризується посиленням депопуляції населення. Пік цієї тенденції припадає на кінець 1990-х – початок 2000-х років. За період з 1989 до 2011 р. при зростанні частки міського населення на 1,8%, його кількість зменшилась на 3,1 млн. осіб (9,1%). Тобто індекси динаміки населення в розрізі трьох категорій міст та сільського населення, починаючи з середини 1990-х років, вже не відображають доцентрові чи відцентрові процеси в дихотомії «село-місто», а лише показують загальні тенденції депопуляції та від'ємного сальдо міграції. Також на загострення цих процесів вплинули соціально-економічні трансформації (зміна економічної системи, виникнення і посилення соціальної стратифікації населення, економічні кризи 1990-х та 2008-2010 рр. тощо). Хоча порівняно з початком 1990-х років кількість міст в Україні збільшилась на 26, змінився розподіл міст за людністю: два міста втратили статус мільйонера (Донецьк, Дніпропетровськ), чотирнадцять середніх за людністю міст (переважно моноспеціалізованих) перейшли в категорію малих.

Отже, в пострадянський час, починаючи з середини 1990-х років і до кінця досліджуваного періоду, ідентифікувати домінуючу стадію диференціальної урбанізації з використанням індексів динаміки чисельності населення неможливо. З метою ідентифікації стадій доцільно дослідити сальдо міграції в розрізі трьох категорій міст (рис. 6).

Як видно з рис. 6, після 2005 року спостерігався період стійкого зменшення міграційної атрактивності великих міст при повільному зростанні привабливості малих міських поселень. 2010-2011 рр. можна було б вважати початком поляризаційної реверсії, але у подальшому сальдо міграційного приросту у великих містах знов значно зросло. Тобто і показник сальдо міграції не дозволяє чітко ідентифікувати стадії диференціальної урбанізації у пострадянський період.

Таким чином, 1994-2014 рр. – період, в якому відбуваються пертурбаційні процеси, що зумовлено соціальними, економічними, політичними та демографічними умовами протікання урбанізації.

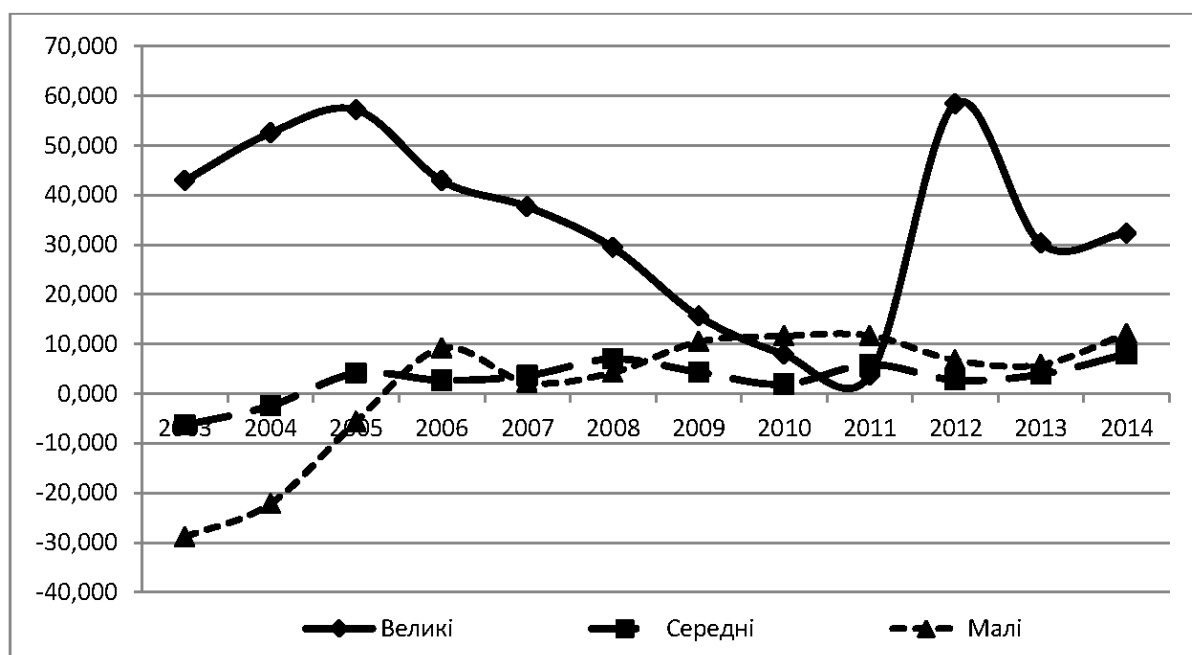


Рис. 6. Динаміка сальдо міграції у міських поселеннях України в 2003-2014 роках (розраховано авторами)

Таблиця 2

Результати тестування моделі диференціальної урбанізації в розвинутих країнах та країнах, що розвиваються (за [2; 3; 7; 12; 17; 18; 20; 21; 32; 33])

Країна	Перший цикл розвитку урбанізації			Другий цикл розвитку урбанізації	Тип проходження стадій /циклів моделі
	Урбанізація (У-I, У-II)	Поляризаційна реверсія (ПР-III, ПР-IV)	Контр-урбанізація (КУ)	Урбанізація (У-I, У-II)	
Фінляндія	1941-1955	1955-1965	1965-1975	1990-1998	I
Італія	1921-1971	1971-1999			II
Туреччина	1955-1980	1980-1997			
Південна Африка	1951-1980	1980-1991			
Індія	1961-1981	1981-1991			
Естонія	1950-1990		1990-2000		III / IV
Велика Британія	1921-1931	1901-1921	1931-1991		IV
Німеччина (Західна)	1950-1961	1961-1970 1987-1995	1939-1950 1970-1987 1995-2010		
Росія	1856-1914 1926-1989	1989-1999	1914-1926		
Україна	1840-1914 1923-1941 1950-1990	1990-1993	1914-1923 1941-1950		

Або ж це певною мірою «модельна лакуна» в стадійному розвитку урбанізації, яка ще триватиме певний період. Відкритим залишається питання, скільки триватиме ще цей період і чи відбудеться повернення до теоретичної моделі.

Окремі дослідники відмічають, що для постіндустріального розвитку урбанізації стає не обов'язковим послідовне проходження стадій, а можливий «пропуск» окремих стадій або ж їх проходження в «спотвореному» вигляді. Наприклад, в Японії послідовність стадій розвитку урбанізації виглядає так: «урбанізація → субурбанізація → реурбанізація», тобто стадія дезурбанізації була пропущена [23].

Чи подібна диференціальна урбанізація в Україні до інших країн?

Наскільки подібним є розвиток урбанізації в Україні у порівнянні з іншими країнами, щодо яких тестувалася модель диференціальної урбанізації? Чи тільки для України характерні розриви у поступовому проходженні стадій, процеси кризової деконцентрації населення? Спробуємо дати відповіді на ці запитання. Для цього проаналізуємо результати тестування моделі для дев'яти країн (табл. 2). Важливою ремаркою є те, що ці тестування були здійснені на початку 2000-х років.

Перший тип проходження стадій моделі диференціальної урбанізації характерний для Фінляндії, де в результаті тестування чітко виявлено послідовність стадій першого циклу та «чистий» перехід до другого циклу (табл. 2). Урбанізація у Фінляндії розпочалась відносно пізно у порівнянні з іншими європейськими країнами, але мала швидкий темп розвитку. Між 1941-75 рр. Фінляндія швидко пройшла через три стадії моделі: урбанізація (1941-55), поляризаційна реверсія (1955-~1965) та контрурбанізація (1965-75). Після того, як значення сальдо міграції для всіх трьох категорій міст стали приблизно рівними (1975-90), було зафіксовано початок другого циклу урбанізації, що розпочався у 1990 і тривав до 1998 р. [18].

Другий тип характерний для Італії, Туреччини, Південної Африки та Індії, де розвиток відбувався послідовно від урбанізаційної стадії до поляризаційної реверсії.

Третій тип проходження стадій спостерігається в Естонії: стрибкоподібний перехід одразу до контрурбанізаційної стадії протягом 1990-2000 рр., який пов'язують із значним відтоком мігрантів з великих та малих міст на фоні перехідного пострадянського періоду.

Четвертий тип характерний для Великої Британії, Німеччини (Західної Німеччини), Естонії та Росії. Розвиток урбанізації тут чітко не відповідав послідовності стадій моделі. У випадку Німеччини у 1939-50 рр. та Росії у 1914-26 рр. тимчасовий перехід до більш прогресивних стадій моделі (кризової контрурбанізації) пояснюється впливом Першої та Другої світових війн, революцією та громадянською війною в Росії. Проте послаблення політичних та соціально-економічних потрясінь, спричинених війною, зумовило припинення кризової

деконцентрації населення і повернення до стадії урбанізації. Якщо повернення до стадії поляризаційної реверсії у Західній Німеччині протягом 1987-1995 рр. пояснюється політичним возз'єднанням Німеччини, то повернення до урбанізаційної стадії у Великій Британії протягом 1921-31 рр. розглядається як відхилення [18].

Отже, в цілому, базуючись на результатах тестування моделі диференціальної урбанізації, можна зробити висновок про доцільність її застосування. У п'яти країнах (Фінляндія, Італія, Туреччина, ПАР та Індія) розвиток урбанізації відповідав послідовності переходу між стадіями моделі. Більшість випадків, де послідовність стадій порушувалася, пояснюються «обтяжливими політичними втручаннями, значними змінами політично-економічних умов або особливостями локальних політичних обставин» [18].

Україна за характером зміни стадій найбільш подібна до Німеччини та Росії, де розвиток урбанізації також не відповідає чіткій циклічності стадій моделі диференціальної урбанізації. Ці країни досягли контрурбанізаційної стадії без дотримання послідовності переходу, зважаючи на специфічні локальні політичні, економічні, соціальні та демографічні умови розвитку урбанізаційних процесів.

Висновки

Проведене дослідження дало можливість відповісти на поставлені на початку роботи питання. Чи можливо в Україні виділити типові стадії моделі диференціальної урбанізації? Так. Тестування моделі диференціальної урбанізації в Україні за період 1840-2014 рр. дозволило визначити такі стадії: початкову стадію крупноміської урбанізації (*У-I*), зрілу стадію крупноміської урбанізації (*У-II*), початкову стадію поляризаційної реверсії (*ПР-III*) та стадію кризової деконцентрації населення (*КУ*).

Якою є послідовність стадій диференціальної урбанізації в Україні? Перехід між стадіями був не завжди чітким. Протягом досліджуваного періоду в Україні спостерігалось три старти урбанізації: *перший старт* (1840-1923 рр.), що супроводжувався переходом від першої (*У-I*) до другої (*У-II*) стадії моделі, а потім стрибком до стадії кризової деконцентрації населення (*КУ*); *другий старт* (1923-1950 рр.), що за послідовністю стадій був подібний до першого старту; *третій старт* (1950-1993), коли послідовно були пройдені три перших стадій моделі (*У-I*, *У-II* та *ПР-III*). Проте у пострадянський період подальше виділення стадій є неможливим, оскільки розраховані індекси динаміки чисельності населення не відображають доцентрові чи відцентрові процеси в дихотомії «місто-село», а лише свідчать про загальні тенденції депопуляції. Застосування показника сальдо міграції також свідчить про нечіткість змін у привабливості міських поселень різних категорій. У даному разі йдеться про так звану «модельну лакуну» в стадійному розвитку урбанізації України.

Наскільки подібними за часовими межами є стадії диференціальної урбанізації в Україні та інших

країнах щодо яких дана модель вже тестувалася? Україну слід віднести до четвертого типу країн, щодо яких проводилося тестування моделі диференціальної урбанізації, що характеризується непослідовністю

проходження стадій внаслідок специфіки впливу політичних, соціально-економічних та демографічних чинників.

References:

1. Berry B. J. L. (ed.). *Urbanization and Counterurbanization*. Beverly Hills, Sage Publications, 1976, 334 p.
2. Bonifazi C., Heins F. Testing the Differential Urbanisation Model for Italy. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 2003, Vol. 94(1), pp. 23–37.
3. Champion T. Testing the Differential Urbanisation Model: Great Britain, 1901–91. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 2003, Vol. 94(1), pp. 11–22.
4. Champion T. Urbanization, Suburbanization, Counterurbanization and Reurbanization. *Handbook of Urban Studies* (Ronan Paddison, ed.). SAGE Publications Ltd, 2001, pp. 143–161.
5. Docenko A. I. *Teritorial'na organizaciâ rozselennâ (teoriâ ta praktika)* [Territorial organization of settlement system (theory and practice)]. Kyiv, Feniks, 2010, 536 p. (In Ukrainian).
6. Fielding A. J. Migration and urbanization in Western Europe since 1950. *The Geographical Journal*, 1989, Vol. 155(1), pp. 60–69.
7. Gedik A. Differential Urbanization in Turkey, 1955–97. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 2003, Vol. 94(1), pp. 100–111.
8. Geyer H. S., Kontuly T. A. theoretical foundation of the concept of differential urbanization. *International Regional Science Review*, 1993, Vol. 15(3), pp. 157–177.
9. Gricaj O. V., Ioffe G. V., Trejviš A. I. *Centr i periferiâ v regional'nom razvitii* [Center and periphery in regional development]. Moscow, Nauka, 1991, 168 p. (In Russian).
10. Gwebu T. D. Towards a theoretical exploration of the differential urbanization model in Sub-Saharan Africa: the Botswana case. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 2006, Vol. 97, No. 4, pp. 418–433.
11. Hall P., Hay D. *Growth Centers in the European Urban System*. London, Heinemann, 1980.
12. Heikkilä E. Differential Urbanisation in Finland. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 2003, Vol. 94(1), pp. 49–63.
13. Kûmmel' T. Stadial'naâ koncepciâ urbanizacii: metodologiâ i metody analiza [Stage concept of urbanization: methodology and methods]. *Metody izučeniâ rasseleniâ* [Methods in population studies]. Moscow, IG AN SSSR, 1987, pp. 82–100. (In Russian).
14. Gibbs J. The evolution of population concentration. *Economic Geography*, 1963, Vol. 2, pp. 119–129.
15. Kipnis B. A. Polarization, Spread and Upgrading of Urban Functions: From a Smiling 'First City' to a 'Network of Cities' Structure". *Gawc Research Bulletin*, №302. (<http://www.lboro.ac.uk/gawc/rb/rb302.html>)
16. Klaassen L., Scimemi G. Theoretical issues in urban dynamics. *Dynamics of Urban Development*. New York, St Martin's Press, 1981, pp. 8–28.
17. Kontuly T., Dearden B. Testing the temporal characterization of the differential urbanization model in Western Germany over the period 1939–2010. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 2003, Vol. 94(1), pp. 64–74.
18. Kontuly T., Geyer H. Lesson Learned from Testing the Differential Urbanization Model. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 2003, Vol. 94(1), pp. 124–128.
19. Makhrova A. G. Suburbanizaciâ i postsuburbanizaciâ v usloviâh razvitoj aglomeracii (na primere Moskovskoj stolichnoj aglomeracii) [Suburbanization and post-suburbanization in conditions of developed agglomeration (on example of Moscow capital agglomeration)]. *Ekonomika i geografiâ* [Economy and geography]. Saint Petersburg, 2013, pp. 211–236. (In Russian).
20. Mookherjee D. Differential Urbanisation Model: The Case of a Developing Country, India 1961–91. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 2003, Vol. 94(1), pp. 38–48.
21. Nefedova T., Treivish A. Differential urbanization in Russia. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 2003, Vol. 94(1), pp. 75–88.
22. Nefedova T. G., Treivish A. I. Teoriâ «differencial'noj urbanizacii» i ierarhiâ gorodov v Rossii na rubeže XXI veka [Theory of differential urbanization and urban hierarchy in Russia at the turn of the twenty-first century]. *Problemy urbanizacii na rubeže vekov* [Problems of urbanization at the turn of the centuries]. Smolensk, Ojkumena, 2002, pp. 71–86. (In Russian).
23. Phelps N., Wu F. (eds). *International Perspectives on Suburbanization: A Post-Suburban World?* New York, Palgrave Macmillan, 2011, 312 p.
24. Pidgrušnij G. P. Značennâ polûsiv social'no-ekonomičnogo rozvitku u vdoskonalenni teritorial'noï organizacii suspil'stva [The role of poles of economic development in improvement of territorial organization of society]. *Ukraïns'kij geografičnij žurnal* [Ukrainian Geographical Journal], 2013, N. 4, pp. 40–47. (In Ukrainian).
25. Pitûrenko Ū. I. *Rozvitok miŝt i miŝ'ke rozselennâ v Ukraïns'kij RSR* (Osoblivosti rozvitku i rozmiŝennâ, tipologiâ, teritorial'ni sistemi i perspektivi) [Urban development and urban settlement system in Ukrainian SSR]. Kyiv, Naukova dumka, 1972, 188 p. (In Ukrainian).

26. Pribitkova Ĭ. M. Evoluciâ mis'kih sistem u časi i prostori: ukraïns'kij variant rozvitku [Evolution of the urban systems in time and space: Ukrainian variant of development]. *Mistobuduvannâ ta teritorial'ne planuvannâ* [City development and territorial planning], 2011, Vol. 41, pp. 351–368. (In Ukrainian).
27. Richardson H. W. Polarization reversal in developing countries. *Papers of the Regional Science Association*, 1980, N. 45, pp. 67–85.
28. Salij Ĭ. M. *Urbanizaciâ v Ukraïni: social'nij ta upravlins'kij aspekti* [Urbanization in Ukraine: social and management aspects]. Kyiv, 2005, 303 p. (In Ukrainian).
29. Simagin Ŭ. A. *Territorial'naâ organizaciâ naseleniâ* [Territorial organization of the population]. Moscow, 2005, 241 p. (In Russian).
30. Shuper V. A. *Samoorganizaciâ gorodskogo rasseleniâ* [Self-organization of urban settlement system]. Moscow, 1995, 166 p. (In Russian).
31. Shuper V. A. Sinergetičeskaâ revoluciâ v geografii i samoorganizaciâ prostranstva Rossii [Synergetic revolution in geography and self-organizaion of space in Russia]. *Strategii dinamičeskogo razvitiâ Rossii: edinstvo samoorganizacii i upravleniâ* [Strategies of demographic development of Russia: unity of self-organization and management]. T.3. Sinergetika v rešenii problem čelovečestva XXI veka – dialog škol. Moscow, 2004. (In Russian).
32. Tammaru T. Differential Urbanization and Primate City Growth in Soviet and Post-Soviet Estonia. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 2000, Vol. 91(1), pp. 20–30.
33. Tammaru T. Urban and Rural Population Change in Estonia: Patterns of Differentiated and Undifferentiated Urbanization. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 2003, Vol. 94(1), pp. 112–123.
34. Valesân A. L. Prostranstvennaâ ustojčivost' sistem rasseleniâ i èvolucionnaâ morfologiâ transportnyh setej [Spatial stability of settlement systems and evolutionary morphology of transport networks]. *Izvestiâ RAN* [Izvestia RN], Ser. Geography, 1994, N. 6, pp. 52–60. (In Russian).
35. Valesân A. L. *Sinhronnost' v prostranstvennoj èvolucii sistem rasseleniâ i transportnyh setej* [Synchronicity in the spatial evolution of settlement systems and transport networks]. Author's abstract of PhD Thesis. Moscow, 1995, 46 p. (In Russian).
36. Van der Berg L., Drewett R., Klaassen L. H., Rossi A., Vijverberg C. H. T. *Urban Europe: A study of growth and decline*. A. Wheaton&Co. Ltd., Exeter, 1982, 162 p.
-

TRANSFORMATION OF RURAL RESETTLEMENT ON REGIONAL LEVEL (THE EXAMPLE OF CHERNIHIV REGION)

Mykola BARANOVSKY

*Nizhyn Gogol State University, Ukraine
Brnm@ukr.net*

Abstract: The economic and socio-political factors caused transformational changes in rural settlement system of Chernihiv region. The reasonability of their analysis is caused by practice demands, and changes evaluation is based on data concerning population size of almost 1500 rural localities of Chernihiv region in 1989, 2001 and 2014. The study reveals that during 1989-2014 rural settlement network of the region reduced by 100 localities, and the localities with the population size of less than 50 people have the fastest level of inhabitants decrease – above 77%. With the increase of localities population size depopulation rate slows down. Thus, the analysis of empirical data (grouping of rural localities in accordance with population size) proves that distinctive peculiarities of structure of Chernihiv region rural settlement system are the following: settling in small localities and general increase in irregularity of population distribution. The evidence of small localities settlement is the rise of the part of very small rural localities in settlement network structure. During 1989 – 2014 the share of villages with the population size up to 50 people grew from 15.8% to 33%. The irregularity in population distribution is observed through the share increase of rural inhabitants that dwell in the localities of different population size. While in 1989 the main part of rural inhabitants lived in the villages with the population size up to 500-1000 and 1000-2000 people (62.7%), currently – in the villages with population up to 200-500 and 500-1000 people (67.4%). Eventually, the author proves the reasonability of using analysis results for administrative-territorial reform implementation, optimization of educational and medical establishment network in Chernihiv region.

Key words: settlement system, rural settlement, localities, population size of villages, transformation of settlement, settlement network.

UDC: 911.373 (477.51)

ТРАНСФОРМАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО РОЗСЕЛЕННЯ НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Микола БАРАНОВСЬКИЙ

*Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, Україна
Brnm@ukr.net*

Анотація: Обґрунтовано доцільність наукового аналізу трансформації системи сільського розселення Чернігівської області у пострадянський період. Проведено аналіз динаміки кількісного складу поселенської мережі та людності сільських населених пунктів регіону за 1989, 2001 та 2014 рр. Встановлено міжрайонні відмінності у динаміці сільських поселень і середньої людності сіл упродовж 1989-2014 рр. Проведено групування сільських поселень Чернігівської області за кількістю жителів, визначено структуру її поселенської мережі. Охарактеризовано особливості концентрації населення у сільських поселеннях різної людності, виявлено тенденції перерозподілу сільського населення між різними групами населених пунктів. Доведено доцільність використання результатів дослідження при проведенні адміністративно-територіальної реформи у Чернігівській області.

Ключові слова: система розселення, сільське розселення, населені пункти, людність сіл, трансформація розселення, поселенська мережа.

УДК: 911.373 (477.51)

Вступ. Постановка проблеми. Зміна ще на початку 90-х років ХХ ст. економічної моделі розвитку України зумовила цілу низку перетворень і зрушень, які охопили усі сфери її життя – реальний сектор економіки, систему розселення, інфраструктуру тощо. Попри значний перехідний період, який триває вже майже 25 років, трансформаційні зміни у багатьох сферах країни ще не завершилися. При цьому важливо знати головні тренди і напрями таких перетворень, які можна визначити лише на основі порівняльного аналізу розвитку тих чи інших явищ за значний часовий інтервал.

Система розселення презентує поселенську основу будь-якого регіону, вона надзвичайно тісно пов'язана з його економікою, соціальною інфраструктурою, транспортною мережею тощо. В усі часи вивченню систем розселення у суспільній географії приділялася велика увага. У сучасних умовах особливо прискіпливої оцінки потребують питання, пов'язані з аналізом змін, які сталися у низових системах розселення у пострадянський період розвитку України. Полігоном дослідження у даному випадку було обрано Чернігівську область, яка на тлі інших регіонів України вирізняється складним перебігом демографічних і соціальних процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На загальнодержавному рівні ґрунтовний аналіз

розвитку сільського розселення здійснив А. Доценко [2]. Сучасні проблеми розселення у контексті реформування адміністративно-територіального устрою викладені у монографічному дослідженні Л. Заставецької [5]. Вивчення системи розселення Чернігівської області у різні роки займалися В. Завгородній, В. Смаль, О. Афоніна. Деякі аспекти зазначеної проблематики, зокрема вплив демографічних і розселенських процесів на формування депресивності окремих територій, розкриті у роботах М. Барановського [1] та у колективній монографії [3]. Водночас розселенські та, особливо, демографічні процеси є вкрай динамічними. Від моменту проведення останнього перепису населення в Україні пройшло майже 15 років. В умовах гострої економічної кризи, трансформаційних зрушень у реальному секторі економіки, насамперед в аграрній сфері, у системах розселення різного рангу також сталися помітні структурні зміни та зрушення. Вони потребують наукового аналізу та узагальнення, особливо на етапі проведення адміністративно-територіальної реформи.

Поставка завдання. Формулювання цілей статті. Головним завданням даного дослідження є аналіз трансформаційних змін, які сталися у сільському розселенні Чернігівської області у пострадянський період її розвитку.

Виклад основного матеріалу. Першоосною наукового аналізу змін у системі розселення є формування відповідної статистичної бази та вибір адекватних специфіці проблематики методів дослідження.

Для оцінки змін, які сталися у системі сільського розселення Чернігівської області, було проаналізовано динаміку кількості та людності усіх сільських поселень регіону за 1989-2014 рр. Інформаційну базу дослідження склали дані результатів переписів населення 1989 та 2001 рр., а також статистичні викладки, які містяться у паспортах новостворених територіальних громад. Наведені там цифрові дані щодо кількості населення у розрізі сільських поселень датуються початком 2015 р. і наразі є найбільш сучасними, оскільки останній перепис населення в Україні проводився у грудні 2001 р. Для аналізу трансформаційних змін у системі сільського розселення Чернігівської області використовувалися традиційні методи, зокрема статистичний, групування, порівняльно-географічний.

Системи розселення будь-якого рангу характеризуються, з одного боку, постійними змінами як у часі, так і у просторі, з іншого – інерційністю розвитку, формами прояву якої є збереження кількісного складу поселень та їх територіальних меж. Дослідники пропонують розглядати трансформацію сільського розселення у трьох аспектах – поселенському, формаційному та структурному [2, с. 90].

Перший аспект включає оцінку динаміки кількості сільських населених пунктів Чернігівської області. Загалом у регіоні налічується досить значна кількість сільських поселень, що є закономірним явищем, зважаючи на значні розміри території

Чернігівщини, її давню заселеність, сприятливість природних чинників для проживання та господарської діяльності людей. Станом на початок 2015 р. у регіоні нараховувалося 1422 сільські поселення, у яких є постійні мешканці. Крім цього, в області налічується понад 40 сільських поселень без жителів. Вони ще перебувають на обліку, чим власне і пояснюється невідповідність між офіційними даними управління статистики щодо кількості поселень і даними, отриманими за результати аналізу паспортів новостворених громад. Найбільшу кількість сільських поселень мають Козелецький (107), Ріпкинський (112) та Чернігівський (120) райони. Загалом в області чітко простежується пряма залежність між розмірами території району і кількістю поселень у них.

На жаль, Чернігівщина належить до тих регіонів України, які характеризуються швидкими темпами деградації сільської поселенської мережі. Загалом за 1989-2014 рр. кількість сільських поселень у Чернігівській області скоротилася майже на 100 одиниць (6,4%). Тільки у 2013 р. обласна рада зняла з обліку відразу 15 сільських поселень. Найбільш інтенсивно скорочення поселенської мережі проходило у Семенівському (21,7%), Новгород-Сіверському (16,3%), Борзнянському (12,7%) та Варвинському (10,3%) районах. Аналогічні процеси простежувались у Чернігівській області і у більш віддалені часи, про що зазначається у дослідженні В. Смалья [4, с. 36]. Головною причиною таких негативних тенденцій є несприятлива демографічна ситуація та міграційний відтік, насамперед, молоді із сільської місцевості. Інші причини є менш вагомими. Серед них варто відзначити зміни у статусі населених пунктів. Йдеться про перехід окремих сільських поселень до категорії селищ міського типу та навпаки. Упродовж 1989-2014 рр. селищем міського типу стало село Гончарівське (Чернігівський район). Більш активними були протилежні процеси. Відповідно до звернення місцевих громад, мотиваційними чинниками яких були зміна структури зайнятості населення та різниця в оплаті комунальних послуг, Верховна Рада України своїм рішенням позбавила статусу селища міського типу поселення Вертіївка (Ніжинський район) та Новий Биків (Бобровицький район). Аналізуючи постійний процес скорочення поселенської мережі, варто звернути увагу на певні особливості у його протіканні: 1) скорочення поселенської мережі помітно пришвидшилося на початку 2000-х років через ускладнення економічної ситуації та організаційні перетворення в аграрному секторі; 2) більш швидкими темпами скорочення кількості поселень проходило у північних районах області, які вирізняються складною демографічною ситуацією, гіршим розвитком транспортної мережі та низькою доступністю для сільських мешканців закладів соціальної інфраструктури. Зважаючи на динаміку людності сільських поселень, у перспективі слід очікувати подальшого скорочення їх кількості. Станом на початок 2015 р. в області налічувалося 105 сільських поселень людністю до 5 осіб, у тому числі 30 сіл, де мешкає лише один житель.

Аналізу динаміки різних за формою типів населених пунктів не приділяється належна увага у наукових дослідженнях, оскільки зазначені аспекти мало впливають на характер сільського розселення. У межах Чернігівської області в останні роки головними формами територіальної організації сільського розселення є села, селища та хутори. При цьому частка перших у загальній кількості сільських поселень є домінуючою – понад 95%. Перші селища з'явилися на території Чернігівської області у сучасних її межах у кінці XIX ст. У 70-80-х роках XX ст. у селищах розміщувалися або центральні садиби і відділення радгоспів, або вони виконували промислові, транспортні, лісогосподарські та рекреаційні функції. Зазвичай селища мають незначну людність і тому з 1989 до 2014 рр. їх кількість скоротилася в регіоні з 63 до 37 одиниць. Найбільше селищ налічується у Бахмацькому та Семенівському районах. Варто зауважити, що таке інтенсивне скорочення кількості селищ пов'язане не лише із зменшенням населення у них, а й з наданням їм статусу села.

Хутори, як форма сільських населених пунктів були досить поширені у кінці XIX – на початку XX ст. Наразі їх практично не залишилося. За даними паспортів новостворених сільських громад, офіційно як хутір записано лише одне поселення у Козелецькому районі.

Найбільш працездатним і суспільно значущим етапом дослідження трансформаційних змін у сільському розселенні регіону є аналіз його структури. З-поміж показників структурної трансформації сільського розселення найважливішим є людність сільських поселень. При цьому йдеться як про пересічні для адміністративних районів показники людності сільських поселень, так і їх групування за кількістю мешканців.

Вище було проаналізовано динаміку кількості сільських населених пунктів Чернігівської області. Загалом сільська поселенська мережа регіону скоротилася на 6,4%. Значно швидшими темпами

скорочується в області кількість сільського населення. За 1989-2014 рр. воно зменшилося на 46,4%. Відповідно пересічна для області людність сільських населених пунктів скоротилася за вказаний період на 42,7% – з 458,7 до 263 осіб. Найбільш інтенсивне скорочення людності сільських поселень мало місце у Ріпкинському (49,4%), Козелецькому (49,1) та Носівському (47,1%) районах. Щодо тих районів, де зменшення людності сільських поселень виявилось найнижчим (Варвинський, Новгород-Сіверський, Ніжинський), то це пояснюється, з одного боку, відносно невисокими темпами убутку сільського населення, з іншого – пропорційним скороченням кількості сільського населення та чисельності самих сіл.

З точки зору оцінки перспектив існування поселенської мережі доцільно проаналізувати особливості скорочення населення у різних за людністю сільських поселеннях. Для вирішення цього завдання було визначено темпи скорочення людності усіх сільських населених пунктів Чернігівської області за 1989-2014 рр. Як і очікувалося, найвищими темпами убутку населення вирізняються малі за людністю сільські поселення. Так, у селах людністю до 50 осіб населення скоротилося за вказаний період на 77,6%. У середніх і великих сільських поселеннях темпи убутку населення помітно нижчі (рис. 1). Особливо це стосується поселень людністю 1000-2000 та 2000-3000 жителів, де темпи убутку населення є мінімальними – 27,7 та 24,9% відповідно.

Окремо варто зупинитися на аналізі абсолютних показників людності сільських поселень. Чернігівщина посідає передостаннє місце у рейтингу регіонів України за цим показником. На початок 2015 р. пересічна людність сільських населених пунктів у регіоні становила 263 особи. Досить значними залишаються міжрайонні диспропорції у людності сільських поселень. Максимальне значення (494,7 осіб, Куликівський район) перевищує мінімальне (123,1 осіб, Ріпкинський район) у 4 рази.

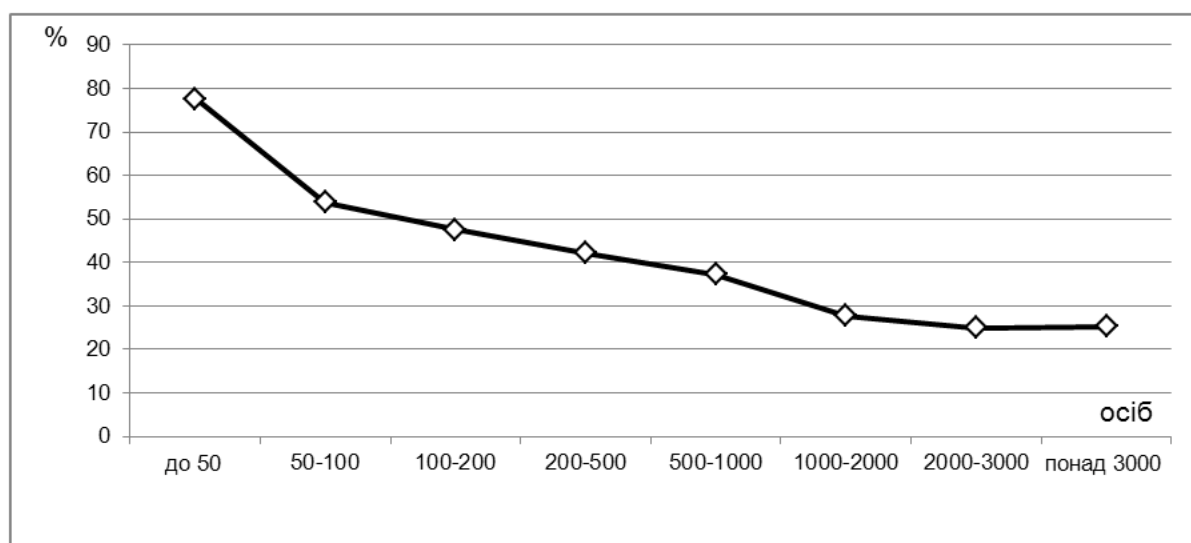


Рис. 1. Темпи скорочення населення у сільських поселеннях різної людності, %

Традиційно низькими показниками людності сільських поселень вирізняються північні райони області (Городнянський, Корюківський, Новгород-Сіверський, Семенівський), які розміщуються на Поліссі. Низька людність сільських поселень породжує цілу низку проблем, пов'язаних із можливістю надання населенню різноманітних послуг. У селах людністю 50-100 осіб відсутні будь-які заклади соціальної інфраструктури (дитячі садки, школи, медичні заклади і навіть магазини), досить часто до них не ходить громадський транспорт. Така ситуація ще більше пришвидшує деградацію сільської поселенської мережі, а, відповідно, і сільських територій загалом.

В області практично відсутні сільські поселення, де б спостерігалася стала позитивна динаміка зростання кількості населення, за винятком села Чайкине Новгород-Сіверського району. В окремих випадках мало місце збільшення людності сіл у період між 1989 та 2001 рр., проте це зростання нівелювалося зменшенням населення упродовж 2001-2014 рр. Аналіз сільських поселень, які вирізняються найнижчими темпами убутку населення, дозволяє стверджувати, що, по-перше, вони здебільшого займають зручне географічне положення (знаходяться на транспортних комунікаціях, поблизу міст Чернігова та Ніжина), по-друге, їх населення зайняте несільськогосподарською діяльністю (с. Ягідне, селище Газопровідне), по-третє, у більшості випадків ці поселення мають незначну кількість жителів.

Поряд із загальним аналізом, важливе значення має групування сільських поселень за показниками людності. Традиційний поділ сільських населених пунктів на малі, середні та великі дає лише загальне уявлення про стан сільського розселення. Для поглибленого аналізу необхідно розподілити сільські поселення на щонайменше вісім груп: 1) до 50 осіб; 2) 50-100; 3) 100-200; 4) 200-500; 5) 500-1000; 6) 1000-2000; 7) 2000-3000; 8) понад 3000 осіб. Такий поділ досить часто зустрічається у суспільно-географічних дослідженнях, особливо на регіональному рівні.

Аналіз групування сільських поселень Чернігівської області за людністю, який базується на

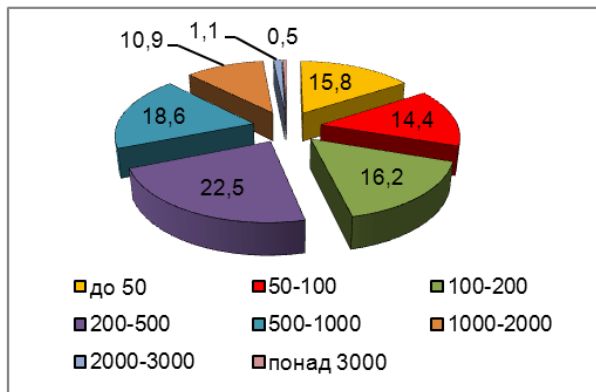


Рис. 2. Частка сільських поселень різної людності у загальній поселенській мережі Чернігівської області, % (1989 р.)

даних 1989 та 2014 рр., дозволяє визначити траєкторію переходу населених пунктів із однієї групи до іншої. Загальний вектор змін полягає у зростанні питомої ваги сільських поселень найменшої людності. Якщо у 1989 р. частка населених пунктів із числом жителів до 50 осіб становила у Чернігівській області 15,8%, то у 2014 р. – уже 33%. Натомість майже у 4 рази скоротилася питома вага сільських поселень людністю 1000-2000 жителів (рис. 2, 3). Головною причиною такого явища є знелюднення сільських населених пунктів через ускладнення демографічної ситуації та міграційний відтік молоді з сільської місцевості.

Міжрайонні відмінності у розподілі сільських поселень за людністю залишаються досить значними. Наразі найвищою часткою дуже малих за людністю сільських поселень вирізняються північні райони області – Семенівський, Ріпкинський, Корюківський та Городнянський. У 1989 р. ситуація була дещо іншою. Крім північних, Семенівського та Новгород-Сіверського районів, значною часткою малих сіл вирізнялися тоді Срібнянський, Бахмацький та Ічнянський райони.

Щодо великих за людністю сільських поселень, то їх кількість в області неухильно зменшується. За результатами перепису населення 1989 р., у регіоні налічувалося 191 село, людність яких перевищувала 1000 осіб (12,5%). Тепер таких сіл залишилося лише 46 (3,7%). Перелік районів, у яких частка великих за людністю сіл є відносно значною, залишається сталим – це Куликівський, Менський, Бобровицький та Чернігівський адміністративні райони.

Як показали результати аналізу, у Чернігівській області найбільш поширеними є сільські поселення, людністю 200-500 та 500-1000 осіб. Причому це характерно для різних часових періодів. У 1989 р. питома вага сільських поселень людністю 200-500 осіб становила в області 22,5%, у 2014 р. – 24%. Аналогічна ситуація із сільськими поселеннями, що налічують 500-1000 мешканців – 18,6 та 14,7% відповідно. Сумарно поселення людністю 200-1000 осіб становлять близько 40% від загальної поселенської мережі Чернігівської області. Таку ситуацію можна пояснити значними інтервалами цих груп та поступовою «міграцією» сільських поселень

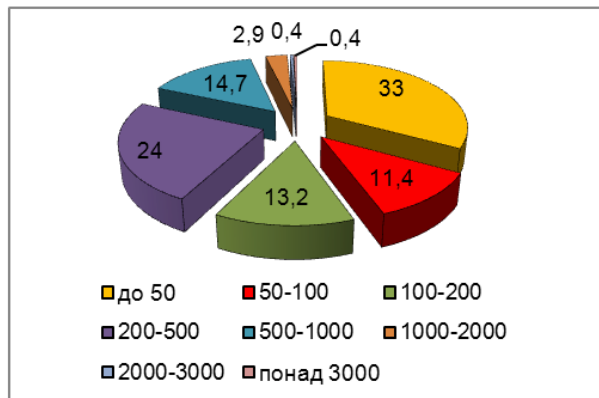


Рис. 3. Частка сільських поселень різної людності у загальній поселенській мережі Чернігівської області, % (2014 р.)

із груп більшої до груп меншої людності. Водночас в області зустрічаються райони, де зазначені співвідношення мають відхилення у той чи інший бік. Наприклад у Куликівському, Борзнянському, Срібнянському та Чернігівському районах частка сіл людністю 200-1000 осіб перевищує 50%, тоді як у Бахмацькому, Корюківському, Ріпкинському та Семенівському – вона складає близько 20-23%.

Традиційною для сільського розселення будь-якого регіону є невідповідність між часткою сільських поселень певної людності і часткою населення, що проживає у них. Не є винятком у цьому відношенні і Чернігівська область. Зазвичай, найбільша невідповідність простежується для малих і великих за людністю сільських поселень. У 33% сільських поселень Чернігівської області людністю до 50 осіб проживає лише 2,5% населення (табл. 1). Сумарно у селах людністю до 200 осіб, які складають майже 60% поселенської мережі регіону, сконцентровано лише 14,4% сільського населення. Протилежна ситуація сформувалася для великих сіл. У поселеннях людністю понад 1000 осіб, які складають лише 3,7% загальної кількості сільських населених пунктів області, проживає 18,2% її населення.

Результати аналізу свідчать про те, що тепер у Чернігівській області основна частина сільського населення сконцентрована у населених пунктах, людністю 200-500 та 500-1000 осіб. Сумарно у них мешкає понад 67% сільського населення регіону. Ці села наразі є головним структурним ядром поселенської мережі Чернігівської області. За результатами перепису 1989 р., ситуація була дещо іншою. Тоді найбільший людський потенціал був зосереджений у сільських поселеннях людністю 500-1000 та 1000-2000 осіб – понад 62% (табл. 1). Отже, з часом концентрація сільського населення посилюється.

Додатковим підтвердженням цього є величина показника рівня концентрації сільського населення за 1989 та 2014 рр., який визначався за формулою:

$$h = \frac{\sum_{i=1}^n |X_i - Y_i|}{2},$$

де X_i – частка i -го району v загальній кількості сільського населення області, Y_i – частка i -го району

у площі області. У 1989 р. величина цього показника становила 8,1 од., у 2014 р. – 11,4 од.

Виявлені особливості розподілу сільських поселень і населення за групами різної людності мають важливе прикладне значення у контексті оптимізації системи освітніх і медичних закладів у сільській місцевості, при проведенні адміністративно-територіальної реформи. Найбільш гострою залишається проблема надання різноманітних послуг жителям малих за людністю сільських поселень (до 100 осіб), попри те, що у них мешкає близько 6% населення. Існування у таких населених пунктах стаціонарних закладів сфери послуг, навіть магазинів, є нерентабельним, проте держава зобов'язана забезпечити доступ населення цих сільських поселень до базових життєвих стандартів.

Дрібноселенність розселення, наявність сільських рад, у яких мешкає менше 150 осіб, є тими вагомими аргументами, спираючись на які державні органи обґрунтовували доцільність проведення в Україні адміністративно-територіальної реформи. Дійсно, сільські громади з незначною кількістю жителів, відсутністю об'єктів соціальної інфраструктури, слабкою економічною базою не можуть бути хоча б відносно фінансово самодостатніми. Встановлені особливості галузевої структури системи сільського розселення мають стати науковим підґрунтям проведення адміністративно-територіальної реформи у Чернігівській області.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведений аналіз трансформаційних змін у сільському розселенні Чернігівської області дає підстави сформулювати такі висновки.

1. У пострадянський період розвитку регіону чітко простежується тенденція до скорочення кількості сільського населення, мережі сільських поселень та їх людності. За 1989-2014 рр. сільська поселенська мережа Чернігівської області скоротилася більш як на 100 населених пунктів, а їх пересічна людність майже удвічі – з 458,7 до 263 осіб. Найбільш швидкі темпи убутку населення мають сільські поселення людністю до 50 осіб – 77,6%. Найповільніше втрачають жителів сільські поселення, у яких мешкає від 2000 до 3000 осіб – 24,9%. Дуже низькою людністю сільських поселень вирізняються

Таблиця 1

Концентрація населення у сільських поселеннях різної людності, %

Групи сільських поселень	Роки		
	1989	2001	2014
до 50 осіб	1,1	1,8	2,5
50-100	2,7	2,7	3,4
100-200	5,6	6,3	8,5
200-500	17,8	21,5	31,5
500-1000	31,2	36,9	35,9
1000-2000	31,5	21,5	11,6
2000-3000	5,7	3,6	2,9
понад 3000	4,3	5,5	3,7

Розраховано автором за результати переписів населення 1989 і 2001 рр. і даними паспортів новостворених територіальних громад

північні райони області – Ріпкинський, Семенівський, Корюківський та Новгород-Сіверський.

2. У структурі поселенської мережі Чернігівської області домінують дуже малі та малі за людністю сільські поселення. Наразі частка сіл, людністю до 100 осіб, становить у регіоні понад 44%. Упродовж 1989-2014 рр. мало місце постійне подрібнення сільської поселенської мережі області, свідченням чого є невинне зростання частки дуже малих сіл і скорочення питомої ваги середніх та великих за людністю сільських населених пунктів.

3. В останні десятиліття у Чернігівській області посилюється концентрація сільського населення. Понад 67% сільських жителів проживають у поселеннях людністю 200-500 та 500-1000 осіб. Натомість у селах людністю до 50 осіб, які складають 33% поселенської мережі регіону, мешкає лише 2,5% сільського населення. Міжрайонні особливості концентрації сільського населення визначаються неоднаковими темпами скорочення населення у сільських поселеннях різної людності.

4. Головними причинами негативних трансформаційних змін у системі сільського

розселення Чернігівської області є ускладнення економічної ситуації у 90-х роках XX ст., погіршення демографічних показників, міграційний відтік молоді із села, організаційно-інституційні перетворення в аграрному секторі. Визначені особливості динаміки та структури системи сільського розселення Чернігівської області мають важливе прикладне значення у контексті проведення адміністративно-територіальної реформи.

Системи розселення, як і елементи територіальної структури господарства, трансформуються під впливом змін у перебігу економічних і демографічних процесів. Поряд із зрушеннями, які сталися у морфологічній структурі сільського розселення Чернігівської області, вкрай актуальним залишається завдання аналізу сучасної територіальної структури системи розселення регіону. Визначені центри і системи розселення різного рангу мають стати науковим підґрунтям при формуванні центрів територіальних громад, при реформуванні системи загальноосвітніх навчальних закладів і медичних установ у регіоні.

References:

1. Baranovs'kij M. O. *Naukovì zasady suspil'no-geografičnogo vivčennâ sil's'kih depresivnih terytorij Ukraïni* [The scientific basis of socio-geographic study of rural depressed areas of Ukraine]. Nizhyn, 2009, 396 p. (In Ukrainian).
2. Docenko A. I. *Sil's'ke rozselennâ v Ukraïni: dinamika ta struktura* [Rural settlement in Ukraine: dynamics and structure]. Kyiv, 2010, 288 p. (In Ukrainian).
3. *Sil's'ki depresivni teritorii Polissâ: osoblivosti rozvitku ta sanacii* [Polissya rural depressed areas: features of development and recovery]. Nizhyn, 2010, 315 p. (In Ukrainian).
4. Smal' V. V. Osobennosti morfologičeskoj struktury Černigovskoj oblastnoj sistemy rasseleniâ. [Peculiarities of morphological structure of the Chernihiv regional settlement system]. *Ekonomičeskaâ geografîâ*. [Economic geography], 1990, Vol. 42, pp. 33-38. (In Russian).
5. Zastavec'ka L. B. *Sistemi rozselennâ i geoprosorovi problemi vdoskonalennâ administrativno-teritorial'nogo usroû v Ukraïni* [Resettlement systems and geospatial problems of improving of the administrative-territorial structure of Ukraine]. Ternopil, 2013, 332 p. (In Ukrainian).

METHODICAL APPROACHES TO ANALYSIS OF THE SPECIFIC REGIONAL NATURAL USAGE IN GEO-PLANNING ANALYSIS OF TERRITORY

Daria MALCHUKOVA

*Kherson State university, Ukraine
darina13@i.ua*

Abstract: The article deals with methodical approaches to the analysis of the specific features of regional nature management in the formation of geo-planning structure in rural areas. It shows the possibility to apply factor analysis for the study of regional nature usage. The taxonomy of regional levels and forms of geo-planning organization of rural areas is presented at the base, integrated and network levels. The model testing of the techniques, allowing picking out geo-planning microregions, was conducted on the example of Kherson region.

Key words: territorial planning of region, rural areas, natural usage, geo-planning analysis, planning management.

UDC: 911.3:711.1.25

МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ СПЕЦИФІКИ РЕГІОНАЛЬНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ У ГЕОПЛАНУВАЛЬНОМУ АНАЛІЗІ ТЕРИТОРІЇ

Дар'я МАЛЬЧИКОВА

*Херсонський державний університет, Україна
darina13@i.ua*

Анотація: У статті розглянуто методичні особливості аналізу специфіки регіонального природокористування в процесі формування геопланувальної структури сільської місцевості; показано можливості застосування факторного аналізу у регіональному аналізі природокористування. Представлено таксономію регіональних рівнів і форм геопланувальної організації сільської місцевості на базовому, комплексному і мережевому рівні. Здійснено модельне апробування методики виділення геопланувальних мікрорегіонів на прикладі Херсонського регіону.

Ключові слова: планування територій регіонів, сільська місцевість, природокористування, геопланувальний аналіз, планувальна організація.

УДК: 911.3:711.1.25

Постановка проблеми. Сьогодні в Україні маємо розвинену методологію і методику планування територій на загальнодержавному рівні, яка знайшла своє відображення (і законодавче оформлення) в унікальній для країни Генеральній схемі планування території України. Давню історію і розвинуту практику має розробка документації з планування міст і промислових районів, на сьогодні наявна і уніфікована методика формування схем планування територій обласних регіонів. Разом з тим, до цього часу не дістали відповідного наукового обґрунтування методологічні і методичні підходи планування територій сільської місцевості на регіональному рівні, є нечисленними дослідження відмінностей геопросторової організації і умов розвитку сільської місцевості (СМ), які формують належне підґрунтя для планувальної діяльності в межах сільських територій різних масштабів і типів.

З огляду на наявні проблеми управління регіональним розвитком і особливості функціонування сільської місцевості на регіональному рівні, зважаючи на недоліки сучасної планувальної організації сільських територій, вважаємо, що удосконалення підходів геопланувального аналізу сільської місцевості для потреб планування на

регіональному рівні є одним з актуальних напрямів дослідження фахівців із суспільної географії.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. На сьогоднішній день існує чітка ієрархізована система інтегральних форм територіальної організації суспільства [5; 7; 13; 14; 16; 18], яка адекватно відображає об'єктивну територіальну структуризацію суспільства і слугує базисом для розробки прогностичних моделей розвитку регіонів, заходів регіональної політики держави і планування територій, є засобом підтримки управлінських рішень [12; 15]. Розроблені також численні методи і підходи географічного [3; 4; 10; 17], містобудівного [1; 11], управлінського аналізу території [2; 9], оцінки територіальних ресурсів [19] тощо. Маємо також розроблену методологічну і методичну схему формування геопланувальної структури сільської місцевості в контексті визначення в специфічних рис її функціонування [8]. Саме ці праці стали підґрунтям удосконалення підходів геопланувального аналізу сільської місцевості для потреб планування на регіональному рівні.

Метою роботи стало розглянути методичні особливості аналізу специфіки регіонального природокористування в процесі формування геопланувальної структури сільської місцевості; здійснити модельне апробування застосування факторного аналізу у регіональному аналізі

природокористування в процесі формування геопланувальної структури сільської місцевості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Оцінка території з погляду цілей розвитку суспільства, забезпечення збалансованого регіонального розвитку і формування повноцінного життєвого середовища дозволяє визначити закономірності просторової взаємодії різних сфер життєдіяльності суспільства і здійснити в процесі планування територій моделювання її планувальної організації. В контексті геопланування сільської місцевості на регіональному рівні таке моделювання дозволяє:

- розкрити передумови і обмеження розвитку в часі і просторі різних видів природокористування і показати можливості їх комбінації;
- встановити просторові відмінності цих умов;
- встановити оптимальний режим розвитку окремих територій;
- обґрунтувати шляхи найбільш ефективного використання природних і економічних ресурсів, охорони і збагачення природного середовища.

В результаті моделювання геопланувальної організації території з'являється можливість здійснювати не тільки просторову організацію, але і передбачити профіль і масштаби розвитку господарського комплексу регіональної територіальної системи. Це моделювання забезпечує збалансований регіональний розвиток, заснований на ідеях еколого-соціально-економічної рівноваги. Отже процес геопланувальної організації території за своєю сутністю – це її моделювання.

Загальновизнано, що об'єктами планувальної організації є просторові соціально-економічні системи різних ієрархічних рівнів. У контексті вирішення завдань геопланування СМ представляє поліструктурне, системне, багатофункціональне утворення – суспільно-просторові комплекси, утворені на основі взаємодії природної, соціальної та економічної складових, що характеризуються розташуванням за межами урбанізованих територій і наявністю специфічних ознак (чисельність, густота населення, види природокористування). Суспільно-географічний аналіз функцій СМ показав їх різноплановість та взаємозумовленість, високу залежність від геопросторової неоднорідності СМ, що пояснює регіональні відмінності у природокористуванні і формує основу геопланувальної організації СМ на регіональному рівні. Специфіка геопланування СМ зумовлена тим, що з одного боку СМ є антиподом урбанізованої та індустріалізованої території, а з іншого – є обов'язковою складовою і умовою збалансованого еколого-економічного розвитку країн та регіонів. На відміну від наявних у ГСП підходів виділення функціональних типів сільськогосподарського використання території за зонально-спеціалізованими виробництвами агропромислового комплексу, запропонований підхід акцентує комплексне врахування можливих варіацій поєднання рурального природокористування з іншими видами використання територій, поліфункціональність СМ, визначну роль ландшафтно-ї структури

території та можливостей виконання територіями СМ природоохоронних та екомережєвих функцій. Разом з тим, зважаючи на специфічні риси сільської місцевості, перш за все різке переважання руральних видів природокористування і фактично континуальний характер, геопланувальна організація сільської місцевості на регіональному рівні може здійснюватись лише через аналіз видів природокористування і їх поєднань.

Відповідно до змісту поняття геопланування, представленому в наших роботах [8], планувальна організація суспільно-просторових комплексів сільської місцевості може бути визначена як раціональне просторове поєднання функціонально-територіальних елементів – видів природокористування та їх комбінацій, об'єднаних структурами управління з метою створення та підтримання повноцінного життєвого середовища, забезпечення збалансованого регіонального розвитку і підвищення якості життя населення. При цьому, звичайно, обов'язковим буде співвідношення складових елементів і форм геопланувальної організації з концептуальними положеннями теорії раціональної територіальної організації суспільства.

Відповідно до розроблених методологічних настанов і методичних підходів [8], можна представити таксономію регіональних рівнів і форм геопланувальної організації сільської місцевості (табл. 1).

Запропонована таксономія регіональних рівнів і форм геопланувальної організації сільської місцевості представлена на базовому рівні геопланувальними ареалами (виділяються за видами земельних угідь, які формують відповідний тип землекористування), на комплексному рівні геопланувальними мікрорегіонами – функціональними зонами (виділяються за поширення однорідних ландшафтних місцевостей і відповідних сільськогосподарських типів земель) або планувальними ділянками (за специфікою розселенської структури і комбінацією видів природокористування). За наявністю мереживних форм природокористування в якості особливих складових геопланувальної організації СМ виділено геопланувальні мережі – спеціалізовані монофункціональні, або з певним рівнем інтеграції мережєвих елементів, наприклад, транспортно-комунікаційні мережі.

На відміну від виділення функціональних типів сільськогосподарського використання території у Генеральній схемі планування території України [6] (виділення зонально-спеціалізованих виробництв агропромислового комплексу відповідно до агрокліматичних умов), запропонований підхід акцентує:

- комплексне врахування всіх складових розвитку сільських територій, її поліфункціональності;
- визначну роль ландшафтно-ї структури території як основи формування сільськогосподарських типів земель і формування особливостей їх використання;
- врахування варіацій поєднання рурального природокористування з іншими видами

природокористування;

- врахування поширення урбанізаційних ознак природокористування як невідомої риси розвитку СМ в сучасних умовах

- аналіз можливостей виконання територіями СМ природоохоронних функцій та територіальних ресурсів розбудови регіональної екомережі (оскільки саме СМ зосереджує середовищестабілізуючі та екомережіві елементи, що забезпечують збалансований розвиток всього суспільства).

Прикладом модельного апробування застосування факторного аналізу у регіональному аналізі природокористування в процесі формування геопланувальної структури сільської місцевості можна вважати наші розробки, виконані на прикладі території Херсонської області. Згідно методичної схеми геопланування було проведено аналіз специфіки природокористування та опрацьовані статистичні дані, що характеризують природокористування регіону (табл. 2).

Для групування чинників формування відмін у природокористуванні, редукції великої кількості статистичних показників, було використано факторний аналіз, який дозволив виділити за групуванням ознак природокористування 11 факторів, з яких ми обрали 7 провідних факторів, спираючись на аналіз графіку дисперсій факторних навантажень показників природокористування сільських районів Херсонської області (рис. 1):

А) специфіки сільськогосподарського використання (посівних площ);

Б) ерозійної небезпеки;

В) дефляційної небезпеки;

Г) поширення середовищестабілізуючих елементів землекористування;

Д) поширення руральних ознак СМ;

Е) поширення урбаністичних ознак СМ;

Ж) солонцюватості ґрунтів.

Ці 7 факторів в цілому накопичують 72,3% відсотків частки загальної дисперсії, що дозволяє говорити про їх значущість. Для аналізу найбільш вагомих чинників формування специфіки природокористування та просторових особливостей їх впливу були визначені значення (ваги) факторів природокористування сільських районів Херсонської області (табл. 3).

Також були побудовані статистичні поверхні розподілу значення факторів природокористування в межах Херсонської області (рис. 2) та побудовані дендрограми типізації сільських районів Херсонської області за значенням факторів природокористування (рис. 3).

Регіональний аналіз специфіки природокористування, проведений за запропонованими методами і підходами дає змогу виділити декілька типів суспільно-просторових комплексів сільських районів, подібних за поширенням поєднань певних типів природокористування:

Таблиця 1

Таксономія регіональних рівнів і форм геопланувальної організації сільської місцевості

Рівні геопланування регіону	Таксономічні одиниці геопланування	Провідні форми територіальної організації суспільства	Критерії виділення таксономічних одиниць геопланування	Ключові ознаки виділення	Тип ОТО геопланування
Базовий	Геопланувальні ареали	Агломеративні, локальні	Тип землекористування	Види земельних угідь	Первинні ареальні
Комплексний	Геопланувальні ділянки (функціональні зони)	Ареальні, агломеративні	Тип природокористування	Ландшафтні місцевості і сільськогосподарські типи земель	Комплексні (інтегральні) ареальні
	Геопланувальні мікрорегіони	Регіональні, ареальні	Тип суспільно-територіальних комплексів	Розселенська структура і комбінація видів природокористування	
Мереживний	Геопланувальні мережі	Лінійні	Тип природних та соціально-економічних мереж	Мереживні форми природокористування	Спеціалізовані та інтегральні лінійно-мереживні

*Розроблено автором

Таблиця 2

Статистичні показники, що характеризують природокористування в межах сільських районів
Херсонської області

Ознака	
X1	Середній розмір землекористування, га
X2	Частка сільськогосподарських угідь, %
X3	Частка ріллі, %
X4	Частка багаторічних насаджень, %
X5	Частка сіножатей, %
X6	Частка пасовищ, %
X7	Частка земель під сільською забудовою, %
X8	Частка земель під міською забудовою, %
X9	Частка земель під промисловою забудовою, %
X10	Частка лісів і лісовкритих площ, %
X11	Частка заболочених земель, %
X12	Частка відкритих земель з особливим рослинним покривом або без нього, %
X13	Частка земель під природними водоймами, %
X14	Частка земель під штучними водоймами, %
X15	Частка зрошуваних земель, %
X16	Середній вміст в ґрунті гумусу, %
X17	Середній вміст в ґрунті рухомого фосфору, (мг/кг) P_2O_5
X18	Середній вміст в ґрунті обмінного калію, (мг/кг)
X19	Характеристика сільськогосподарських земель за якісним станом ґрунтів: частка засолених земель, %
X20	Характеристика сільськогосподарських земель за якісним станом ґрунтів: частка солонцюватих земель, %
X21	Характеристика сільськогосподарських земель за якісним станом ґрунтів: частка земель з солонцевими комплексами, %
X22	Характеристика сільськогосподарських земель за якісним станом ґрунтів: частка перезволожених земель, %
X23	Частка природних територій в агроландшафтах, %
X24	Територіальна продуктивність земельного потенціалу (бал)
X25	Середній бал бонітету по району ріллі
X26	Середній бал бонітету по району пасовищ
X27	Зазнають дії водної ерозії (слабозмиті), % від загальної площі
X28	Зазнають дії водної ерозії (середньозмиті), % від загальної площі
X29	Зазнають дії водної ерозії (сильнозмиті), % від загальної площі
X30	Розмиті ґрунти та виходи порід, % від загальної площі
X31	Зазнають дії вітрової ерозії (слабодефльовані), % від загальної площі
X32	Зазнають дії вітрової ерозії (середньодефльовані), % від загальної площі
X33	Зазнають дії вітрової ерозії (сильнодефльовані), % від загальної площі
X34	Слабодефляційно-небезпечні сільськогосподарські угіддя, частка у %
X35	Середньодефляційно-небезпечні сільськогосподарські угіддя, частка у %
X36	Сильнодефляційно-небезпечні сільськогосподарські угіддя, частка у %
X37	Охоплено сумісно водною і вітровою ерозією
X38	Відношення ріллі до середовищестабілізуючих угідь, %
X39	Всього зернові, частка посівів у % від загальної площі ріллі
X40	Озимі, частка посівів у % від загальної площі ріллі
X41	Ярі зернові, круп'яні, частка посівів у % від загальної площі ріллі
X42	Кукурудза, частка посівів у % від загальної площі ріллі
X43	Зерно-бобові, частка посівів у % від загальної площі ріллі
X44	Всього технічні, частка посівів у % від загальної площі ріллі
X45	Цукрові буряки, частка посівів у % від загальної площі ріллі
X46	Соняшник, частка посівів у % від загальної площі ріллі
X47	Картопля, овочі, баштанні, частка посівів у % від загальної площі ріллі
X48	Всього кормові, частка посівів у % від загальної площі ріллі
X49	Корнеплоди та баштані, частка посівів у % від загальної площі ріллі
X50	Кукурудза на силос і зелений корм, частка посівів у % від загальної площі ріллі
X51	Однорічні, частка посівів у % від загальної площі ріллі
X52	Багаторічні, частка посівів у % від загальної площі ріллі
X53	Чисті пари, %
X54	Загальна посівна площа ерозійно-небезпечних культур та пар, % до площі ріллі

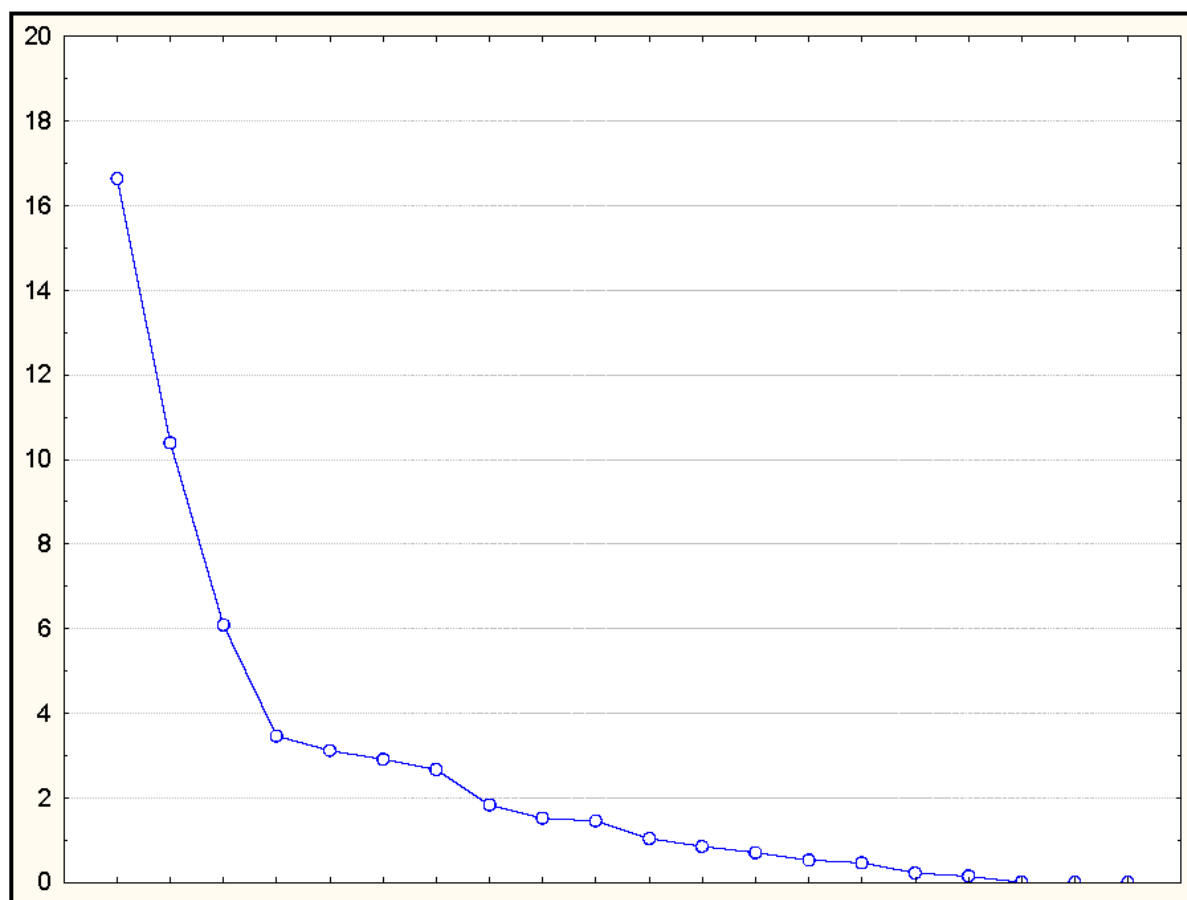


Рис. 1. Графік дисперсій факторних навантажень показників природокористування сільських районів Херсонської області

Таблиця 3

Значення (ваги) факторів природокористування сільських районів (СР) Херсонської області*

СР	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3	Фактор 4	Фактор 7	Фактор 6	Фактор 7	Фактор 8	Фактор 9	Фактор 10	Фактор 11
1	-0,35451	-1,43481	0,48802	-1,66056	2,11757	-0,22737	1,51459	0,09234	0,17038	-0,31944	-0,68516
2	0,61669	-1,65594	1,42099	1,16062	-0,43359	-0,32687	1,25326	0,45176	1,82100	-0,52178	0,07374
3	-1,07146	0,29242	-0,20898	0,01723	-0,93577	0,77327	-0,90371	-0,70225	1,12905	-0,24851	-1,86320
4	-1,01766	-0,22599	-0,32985	-0,10245	-0,23567	-1,56222	-0,58732	1,07088	-0,44366	-0,33327	-0,25534
5	-1,14256	-0,49490	-0,36293	-1,46637	-0,24782	1,34836	0,18363	-0,78441	-1,22522	-0,62174	1,12081
6	-0,97893	-0,71474	0,72616	0,01975	-1,95354	-1,62765	-0,66090	0,64501	-0,51204	-0,18919	1,08931
7	0,28316	1,11214	-1,13526	0,37022	-0,52160	0,19403	1,66890	-0,64701	1,14189	-0,55790	1,94763
8	1,65144	-0,47817	-1,76195	-0,63295	-0,92049	1,01055	0,32748	2,10762	-0,89045	-0,40033	-0,35260
9	-1,01754	0,11260	-0,39895	0,79114	0,59329	1,20596	-0,28655	1,11717	0,62029	0,67108	0,00573
10	-0,31698	1,06498	-0,23437	0,44944	0,41485	-1,60324	1,53827	-0,29919	-1,68431	0,85819	-1,09637
11	1,02460	1,11181	0,56267	-1,78105	1,17488	-0,82783	-1,85366	0,67519	1,14988	-0,02276	0,78341
12	-0,08618	-0,13106	0,78426	1,94406	1,62904	0,71943	-0,97508	-0,18723	-1,45712	-0,91513	1,30231
13	-1,12158	0,81458	-1,47496	0,42960	0,71797	-0,45997	0,01543	-0,13840	1,15652	1,09441	0,30355
14	-0,70093	-0,67242	0,74131	-0,54543	-0,66331	1,19247	-0,37392	-0,91171	-0,05483	1,01725	-0,42322
15	0,75974	1,70815	1,16253	-0,64381	-0,75514	-0,00325	0,40881	-1,19881	-0,22726	-1,50975	-0,50154
16	1,40146	0,19267	1,16126	-0,01772	-0,45171	0,47229	0,13564	-0,10717	-0,48539	2,89465	0,48233
17	1,58813	-1,56354	-1,64639	0,58058	0,21650	-0,89857	-1,18364	-2,07972	-0,04733	-0,10000	-0,46788
18	0,48311	0,96222	0,50643	1,08769	0,25454	0,62060	-0,22125	0,89593	-0,16140	-0,79580	-1,46350

*Оцінку факторів було проведено з використанням програмного забезпечення Surfer (метод Кригінга)

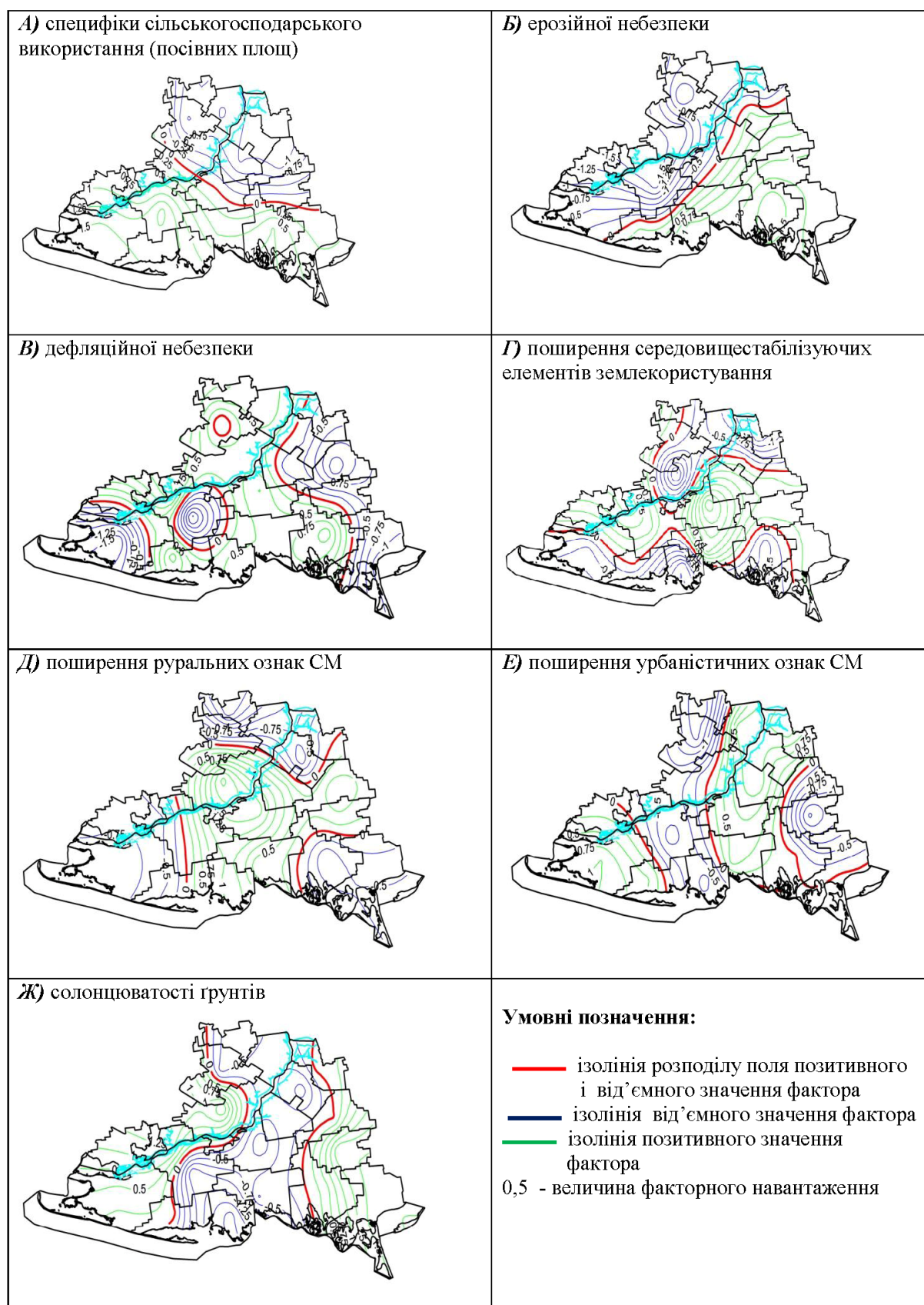


Рис. 2. Статистичні поверхні розподілу значення факторів природокористування в межах Херсонської області

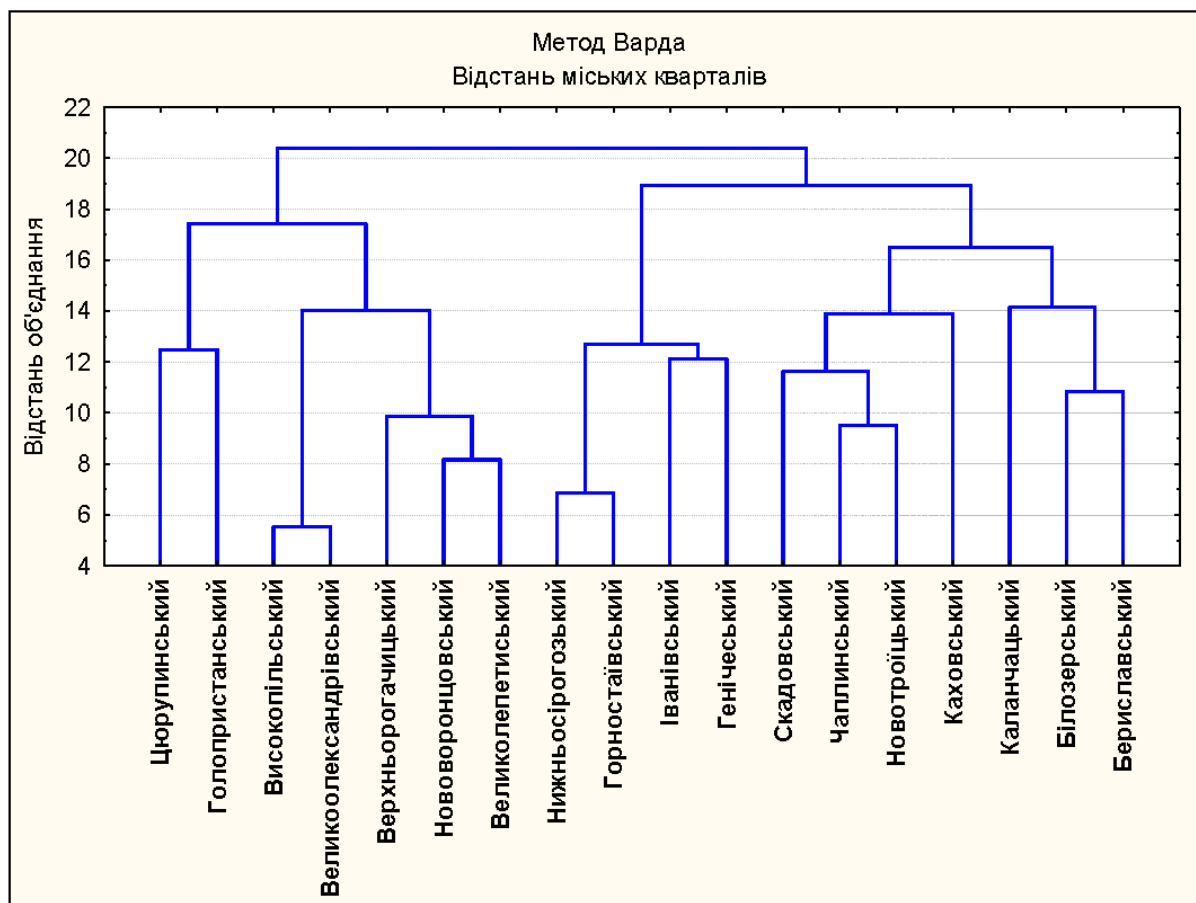


Рис. 3. Дендрограма типізації сільських районів Херсонської області за значеннями факторів природокористування

1) суспільно-просторові комплекси з розвитком руральних видів природокористування та перспективним розвитком урбанізаційного природокористування, з високим ризиком ерозійної небезпеки, відносно безпечним дефляційним режимом, без впливу фактору солонцюватості ґрунтів. (території Бериславського, Білозерського адміністративних районів);

2) суспільно-просторові комплекси з розвитком руральних видів природокористування (з максимальними показниками сільськогосподарського освоєння) та поширенням урбанізаційного природокористування, з високим ризиком ерозійної небезпеки, ризиками осолонцювання ґрунтів, низьким потенціалом розвитку інших видів природокористування (Великоолександрівський, Високопільський райони);

3) суспільно-просторові комплекси з розвитком руральних видів природокористування (з максимальними показниками сільськогосподарського освоєння та руралізації) та відносно сильними для периферійних районів субурбанізаційним ознаками, ерозійно-небезпечні, з низькою часткою середовищестабілізуючих угідь (Великопететський, Верхньорогачицький, Нововоронцовський райони);

4) суспільно-просторові комплекси з поширенням рурального природокористування, високою дефляційною небезпекою, ризиками солонцюватості ґрунтів, необхідністю формування

і розвитку елементів екомережі; характерний максимальний прояв руральних ознак, найвищі показники сільськогосподарського освоєння і розораності території (у складі Горностаївського та Нижньосірогозького районів), на окремих ділянках специфічне поєднання гідромеліоративно-землеробського, природоохоронного і приморсько-рекреаційного природокористування (в межах Генічеського та Іванівського районів).

5) суспільно-просторові комплекси з поширенням гідромеліоративно-землеробського природокористування, сильним руральними ознаками, позитивним значенням факторів ерозійної небезпеки ризиками солонцюватості ґрунтів, перспективами у розвитку елементів екомережі, значною варіативністю умов та чинників розвитку сільської місцевості (суцільна смуга на Лівобережжі Херсонської області, в яку входять Каховський, Новотроїцький, Чаплинський, Скадовський, Каланчацький райони).

Висновки. Запропонований підхід щодо регіонального аналізу природокористування, детальне вивчення картографічних матеріалів щодо сучасної просторової диференціації основних складових суспільно-просторового комплексу Херсонської області мають стати основою виділення геопланувальних мікрорегіонів (з геопланувальними ділянками), які представляють комплексні ОТО геопланувальної організації СМ

на регіональному рівні. Суспільно-просторові комплекси геопланувальних мікрорегіонів, виділені з використанням зазначених підходів, характеризуються не тільки значними відмінностями

ми у природокористуванні, але і диференціюються за функціями, що виконують території СМ в їх межах, факторами і можливостями подальшого розвитку в контексті планування території.

References:

1. Bilokon' Ŭ. M. *Regional'ne planuvannâ: teoriâ i praktika* [Regional planning: theory and practice], Kyiv, 2003, 246 p. (In Ukrainian).
2. Bokov V. A., Timčenko I. E., Červanev I. G., Rudyk A. N. *Prostranstvenno-vremennoj analiz v territorial'nom menedžmente. Čast' 1. Učeb. posobie* [Spatial and temporal analysis of the territorial management. Part 1. Textbook]. Simferopol', 2005, 184 p. (In Russian).
3. Buligîn S. Ŭ., Dumîn Ŭ. D., Kucenko M. V. *Ocînka geografičnogo seredoviša ta optimizaciâ zemlekoristuvannâ* [Assessment of the geographical environment and optimization of land use], Harkiv, 2002, 168 p. (In Ukrainian).
4. Čarik L. P. *Ekologo-geografičnij analiz i ocînûvannâ teritorij: teoriâ ta praktika (na materialah Ternopil's'koï oblasti)* [Ecological and geographical land analysis and evaluation: theory and practice (based on Ternopil region)], Ternopil', 2006, 256 p. (In Ukrainian).
5. Faševskij N. I., Palij T. M., Nemčenko M. P. *Territorial'naâ organizaciâ žiznedeâtel'nosti naseleonnâ* [Territorial organization of human activity], Kyiv, 1992, 136 p. (In Russian).
6. *General'na shema planuvannâ teritorij Ukraïni. Poâsnûval'na zapiska: v 2 t.* [General scheme of territorial planning of Ukraine. Explanatory note. In 2 parts]. Kyiv, DIPROMISTO, 2000. (In Ukrainian).
7. Horev B. S. *Territorial'naâ organizaciâ obšestva (aktual'nye problemy regional'nogo upravleniâ i planirovaniâ v SSSR)* [Territorial organization of society (contemporary issues of regional management and planning in the USSR)]. Moscow, 1981, 320 p. (In Russian).
8. Malchykova D. S. *Teoretiko-metodologični i metodični zasadi geoplanuvannâ sil'skoï miscevości na regional'nomu rîvnî* [Theoretical, methodological and methodic principals of rural geoplanning on the regional level], Kherson, 2014, 362 p. (In Ukrainian).
9. Marsden T. New rural territories: regulating the differentiated rural spaces. *Journal of Rural Studies*, 1998, N. 14 (1), pp.107–117.
10. Mezencev K.V., Pidgrušnij G.P., Mezenceva N.Ĭ. *Regional'nij rozvitok v Ukraïni: suspil'no-prostorova nerivnist' i polârizaciâ*. [Regional Development in Ukraine: the socio-spatial inequality and polarization], Kyiv, 2014, 132 p. (In Ukrainian).
11. Paleha Ŭ., M., Zerkal' M.V., Olešenko A.V., Solomaha Ĭ.V. *Metodologiâ provedennâ mistobudivnogo nanlizu pri rozrobci shemi planuvannâ teritorij Hersons'koï oblasti* [Methodology of the analysis of the development of urban planning schemes Kherson region]. *Regional'ni problemi Ukraïni: geografičnij analiz ta pošuk šlâhiv virišennâ* [Regional issues in Ukraine: geographical analysis and search for solutions], Kherson, 2011, pp. 237–245. (In Ukrainian).
12. Persson L., Westholm E. Towards the new mosaic of rural regions. *European Review of Agricultural Economics*, 1994, N. 21, pp. 409–427.
13. Pidgrušnij G.P. *Sutnist' territorial'noï organizaciï suspil'stva її zakonômîrnosti, procesi ta formi* [The essence of the territorial organization of society: laws, processes and forms]. *Regional'ni problemi Ukraïni: geografičnij analiz ta pošuk šlâhiv virišennâ* [Regional issues in Ukraine: geographical analysis and search for solutions]. Kherson, 2011, pp. 253–259. (In Ukrainian).
14. Pistun M. D. *Osnovi teorij suspil'noï geografij* [Bases of the theory of social geography], Kyiv, 1996, 231 p. (In Ukrainian).
15. Ploeg J. D., Renting H., Brunori G., Knickel K., Mannion J. et al. Rural development: from practices and policies towards theory. *Sociologia Ruralis*, 2000, N. 40, pp. 391–408.
16. Šablîj O. Ĭ. *Suspil'na geografiâ: teoriâ, istoriâ, ukraïnoznavčî studij* [Social geography: theory, history, Ukrainian studies]. L'viv, 2001, 744 p. (In Ukrainian).
17. Šišenko P.G. *Principy i metody landšaftnogo analiza v regional'nom proektirovanii* [The principles and methods of landscape analysis in regional planning], Kyiv, 1999, 284 p. (In Russian).
18. Topčîev O. G. *Osnovi suspil'noï geografij* [Bases of the human geography]. Odesa, 2009, 544 p. (In Ukrainian).
19. Topčîev O. G. *Teritoriâ: sučasnij zmist ponâtâ; funkciï; resursnij potencîal* [Territory: modern meaning of the term; function; resource potential]. *Ukraïns'kij geografičnij žurnal* [Ukrainian Geographical Journal], 2010, N. 4(72), pp. 3–9. (In Ukrainian).

THE ROLE OF NATIONAL ECONOMY IN THE FORMATION OF NATIONAL RESETTLEMENT SYSTEM

Anatoliy DOTSENKO

Open International University of Human Development "Ukraine", Kyiv, Ukraine

Abstract: The article describes the influence of the national economy, being one of the most important economic factors, on the formation of a national resettlement system on the example of Ukraine at the beginning of XXI century, addressing the general and special features of the national economy, especially its development and structure. The author analyses basic theoretical issues related to the influence of national economy transformation on the development of the national resettlement system in Ukraine.

Key words: system, resettlement, settlement, transformation, market, structure.

UDC: 911.37

РОЛЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ

Анатолій ДОЦЕНКО

Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», м. Київ, Україна

Анотація: У статті розглянуто вплив одного із найважливіших економічних чинників – національної економіки – на формування національної системи розселення на прикладі України на початку XXI ст. Розкрито загальні та особливі ознаки національної економіки, особливості її розвитку та структури. Розглянуті основні теоретичні питання впливу трансформації національної економіки на розвиток національної системи розселення населення України.

Ключові слова: система, розселення, поселення, трансформація, ринок, структура.

УДК: 911.37

Вступ. Постановка проблеми. Розселення – складний суспільно-географічний процес, який розвивається під впливом багатьох чинників, з них визначальним є економічний. Вплив економічних чинників на формування і структуру територіальних систем розселення складний і багатогранний. Географи приділяли найбільшу увагу дослідженню регіональних систем розселення. Проте теоретико-методологічні засади формування систем розселення на національному рівні розроблені слабо, що зумовлено недостатньою увагою українських вчених до цієї важливої проблеми. Серед чинників формування в Україні національної системи розселення визначальну роль відіграє процес становлення національної економіки на базі реформованої на ринкових засадах радянської економіки. Отже, ця тема в сучасний період набула актуального значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концепція національної системи розселення вперше була висунута нами у 2004 році. Проаналізувавши динаміку розселення в Україні в кінці XX ст., ми зробили висновок: «В результаті взаємопов'язаного та взаємозалежного розвитку міських та сільських поселень в Україні об'єктивно формується національна система розселення, екологічною базою якої є національний територіально-господарський комплекс» [5, с. 97]. Пізніше ця концепція була сформульована нами більш чітко [2, с. 147]. Формування національної системи розселення

розглядалося нами як один із стратегічних напрямків удосконалення територіально-системної організації розселення населення [1, с. 281–288].

Важливе наукове значення мають визначені економістами Т.А. Заяць, Т.Г. Кравцевою і В.Л. Танцюрою головні ознаки, принципи, тенденції та чинники розвитку національної системи розселення. Авторами розроблена стратегічна мета та цільові завдання концепції розвитку національної системи розселення, а також заходи щодо її оптимізації [6, с. 152–158].

Серед новітніх публікацій із досліджуваної теми слід відзначити видану у 2013 році монографію Л. Б. Заставецької, в якій значна увага приділена теоретико-методологічним засадам суспільно-географічного дослідження територіальних систем розселення. Визначаючи найвищим таксономічним рівнем ієрархічної класифікації систем розселення загальнодержавну систему, або «систему розселення країни», сформовану на національному рівні, автор досліджувала системи розселення лише регіонального та локального рівня [7, с. 27].

Вищевизначене зумовлює необхідність спеціального дослідження національної системи розселення, зокрема аналізу впливу чинників на її формування.

Формування цілей, постановка завдання. Метою написання статті є суспільно-географічний аналіз впливу національної економіки на формування і структуру національної системи розселення населення України. Для досягнення цієї мети

передбачено виконання деяких завдань.

Виклад основного матеріалу. Національна система розселення є закономірним етапом і важливою формою територіальної організації розселення. Формування національної системи розселення – це складний, об'єктивний і тривалий процес, який відбувається поступово на певних етапах економічного та соціального розвитку країни. Серед багатьох чинників, що впливають на формування національної системи розселення, вирішальними є економічні. Причому в сучасний період в умовах становлення та функціонування ринкової економіки в Україні вплив економічних чинників принципово відрізняється від радянської соціалістичної планової економіки. В результаті цього відбулася кардинальна зміна економічної бази функціонування національної і територіальних систем розселення. Слід зазначити, що це не призвело до ліквідації старих та виникнення нових систем розселення. В кінці XX – на початку XXI ст. відбулася трансформація загальнодержавної системи розселення у якісно нову національну систему та територіальних систем розселення, що відбулася під впливом економічних чинників. Серед останніх значної уваги географів потребує вивчення процесу функціонування національної економіки та її впливу на національну систему розселення. Для цього спочатку необхідно з'ясувати сутність національної економіки та особливості її структури.

«Національна економіка, з одного боку – це господарський комплекс певної країни, а з іншого боку, це вчення про закономірності становлення та функціонування господарської системи суспільства» [3, с. 7]. З позицій системного підходу національна економіка являє собою економічну систему з інтенсивними внутрішньодержавними міжрегіональними соціально-економічними зв'язками, що забезпечують економічну єдність країни та взаємопов'язаність регіонів.

За 24 роки незалежності України відбувся складний і тривалий процес трансформації радянської планової економіки у принципово нову економічну систему – національну економіку, що сформувалася на базі ринкової економіки. В результаті розширення ринкових економічних відносин посилилися міжрегіональні економічні зв'язки, що сприяло економічній єдності України. Не менш важливо зазначити, що відбулося поглиблення територіального поділу праці між регіонами України та певні зміни спеціалізації їх господарства, що зумовило відповідні зрушення товарної структури економічних зв'язків як на національному, так і міжнародному рівнях. В свою чергу це знайшло певний відбиток на національній системі розселення, зокрема кількісних та якісних змінах внутрішньодержавних міжрегіональних зв'язків.

Розглядаючи національну економіку як систему ми знаходимо тісні взаємозв'язки її з національною системою розселення, що прослідковуються у двох аспектах: економічному та соціальному.

Зміцнення економічних зв'язків між національною системою розселення і національною еко-

номікою зумовлено, з одного боку, збільшенням економічного потенціалу країни, а з іншого, динамічністю міжрегіональних зв'язків в умовах постійних змін економічної кон'юнктури. Про зміцнення економічного потенціалу України свідчить значне збільшення валового внутрішнього продукту, у 2013 р. порівняно з 2000 р. у 8,9 рази. Це пов'язане частково за рахунок підвищення інфляції, але головним чином в результаті модернізації існуючих та будівництва нових виробництв та обслуговуючих закладів.

Соціальні зв'язки національної економіки з національною системою розселення здійснюються у декількох напрямках. Перш за все, це забезпечення потреби підприємств у кадрах різних професій та рівнів кваліфікації. За 20 років вимоги українських працедавців до кількості та якості кадрів докорінно змінилися. В результаті масового закриття промислових підприємств та зростання безробіття різко зменшився обсяг міграції працездатного населення, у тому числі й «маятникової» між місцями розселення та прикладання праці. Істотні зміни відбулися в структурі міграційних потоків. При значному зменшенні кількості вакантних місць працедавці підвищили вимоги до якості кадрового персоналу. На ринку праці мають попит лише деякі традиційні професії, а також нові, зумовлені науково-технічною революцією та модернізацією виробництва.

Не менш важливі соціальні зв'язки між розселенням та економікою, зумовлені курсом держави на побудову соціально-орієнтованої економіки. В сучасний період в Україні спостерігається процес соціалізації національної економіки, пов'язаний з розвитком гуманітарних, соціальних та суспільних процесів, які у взаємозв'язку становлять соціальний вектор економічного розвитку. Вплив соціальної складової на розвиток економіки України проявляється у прискоренні розвитку її соціальної та ринкової інфраструктури, а також у збільшенні частки доходів від соціальної сфери в структурі ВВП країни. Отже, в сучасний період відбувається активізація соціальних зв'язків між національною економікою та національною системою розселення, у межах якої зміцнюється соціальна інфраструктура. Для досягнення ефективності національної економіки необхідно забезпечити збалансованість, з одного боку, між соціальною, інженерною та виробничою інфраструктурою, з другого, між виробництвом та інфраструктурою, а з третього, між економікою та розселенням.

Національна економіка України знаходиться в процесі безперервного розвитку та трансформації, що зумовлює певні зміни її структури. Все це відповідно змінило вплив економічних чинників на розселення, зокрема на функціонування національної системи розселення. Вчені виділяють чотири етапи становлення національної економіки України, з яких останній (2001–2015 рр.) характеризується становленням ринкових механізмів функціонування національної економіки. Нові умови господарювання істотно змінили взаємовідносини між економікою та

розселенням. Національний ринок разом з державою став відігравати роль головного регулятора розвитку і структури національної економіки. В процесі ринкової трансформації економіка України поступово набуває ознак, притаманних економічно розвиненим європейським країнам. Реалізація курсу на євроінтеграцію вимагає проведення радикальних економічних реформ, впровадження новітніх технологій, модернізацію виробництва, пріоритетного розвитку інноваційної економіки, залучення величезних інвестицій.

Все це зумовить істотні зміни стратегії розвитку національної системи розселення. Реалізація нової Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», затвердженої 12 січня 2015 р., створить принципово нові умови для розвитку міст, особливо великих. Пріоритетного розвитку набудуть міста-центри регіональних та субрегіональних систем розселення.

Перспективи розвитку середніх міст залежатимуть від місця їх у національній системі територіального поділу праці та національній системі розселення. Стратегічні напрями розвитку малих міст, селищ та сіл будуть пов'язані з реформуванням адміністративно-територіального устрою України, децентралізацією влади та укрупненням територіальних громад.

Істотні зміни економічних зв'язків у національній системі розселення пов'язані також із функціонуванням багатокладної економіки України, в якій поєднуються сектори різних форм власності. В результаті роздержавлення економіки, формування галузей та видів економічної діяльності, що ґрунтуються на приватній власності, істотно змінилася потужність, географія та структура економічних зв'язків у межах національної системи

розселення. Визначальними критеріями цих зв'язків стали не доступність і територіальна близькість, а прибутковість економічної діяльності, висока якість та конкурентоспроможність продукції. Розселенський чинник, в одних умовах, може сприяти досягненню цих критеріїв, а в інших – гальмувати.

За роки незалежності України відбулися принципові зміни структури національної економіки, яка за міжнародною класифікацією видів економічної діяльності характеризується певними змінами. За даними Державної служби статистики України, за останні 13 років (2001 – 2013 рр.) найбільший приріст ВВП спостерігався у постачанні електроенергії, газу та води (на 47,5%), а також у сільському та лісовому господарстві (38,5%). В той же час найменший приріст ВВП мали добувна (20,2%) та обробна промисловість (27,6%). В результаті цього, відбулися деякі зміни в структурі національної економіки, пов'язані зі значним зниженням питомої ваги обробної промисловості (з 44,4% у 2000 р. до 41,5% у 2013 р.) та підвищенням торгівлі та ремонту автотранспортних засобів (з 16% до 17%) а також сільського та лісового господарства (з 10,7 % до 11,5 %). Ці зрушення відповідно зумовили зміни потужності та географії економічних зв'язків у національній та регіональних системах розселення. Зазначені тенденції зберуться і в перспективі до 2020 року.

Висновки. Отже, формування національної системи розселення є об'єктивним і тривалим процесом, економічною базою якого є становлення національної економіки. Національній економіці України притаманні як загальні, так і особливі ознаки, що зумовлюють особливості впливу її на національну систему розселення. Деякі теоретичні питання цього впливу розглянуті у статті.

References:

1. Docenko A. I. *Teritorial'na organizaciâ rozselennâ (teoriâ ta praktika)* [Territorial organization of settlement (theory and practice)]. Kyiv, 2010, 536 p.
2. Docenko A. I., Zinič V. T., Velikohat'ko O. T., Tancûra V. L. *Rozselennâ v Ukraïni: problemi i perspektivi* [Settlement in Ukraine: problems and prospects]. Kyiv, 2006, 269 p.
3. *Nacional'na ekonomika. Navčal'nij posibnik* [National economy. Textbook]. Ed. Savčenko A. G. Kyiv, 2011, 646 p.
4. *Statističnij šoričnik Ukraïni za 2013 rik* [Statistical Yearbook of Ukraine (2013)]. Kyiv, 2014, 533 p.
5. *Strategiçni naprâmi ta perspektivi rozvitku produktivnih sil Ukraïni* [Strategic directions and prospects of productive forces development in Ukraine]. Kyiv, 2004, 130 c.
6. Zaâc' T. A., Kravcova T. G., Tancûra V. L. *Konceptual'nî osnovi rozvitku nacional'noï sistemi rozselennâ* [Conceptual bases of national settlement system development]. *Produktivni sili Ukraïni* [Productive forces of Ukraine], 2008, Vol. 1.
7. Zastavec'ka L. B. *Sistemi rozselennâ i geoprostorovi problemi vdoshkonalennâ administrativno-teritorial'nogo ustroû Ukraïni* [Settlement system and geospatial problems of improvement of administrative-territorial division of Ukraine]. Ternopil, 2013, 332 p.

THE CORE-PERIPHERAL ORGANIZATION OF SOCIETY AND ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL REFORM

Ihor PYLYPENKO

*Kherson State University, Ukraine
pilipenko11@i.ua*

Abstract: This thesis reveals the conceptual basics for geographical analysis of core-peripheral processes and structures along with the scientific and methodological basics of their spatial localization, parameterization, and formalization. The mechanisms of social and geographical peripheral formation in the context of dynamic regional management conceptions were explored. The major differences in the current socio-spatial processes in the center-peripheral structures were shown. Special attention is paid to the integral processes of centralization and peripheralization in the socio-spatial systems of different scales that determine the hierarchical order of the geographical objects multitude and play the role of a universal model, explaining the heterogeneity of geospace. The author proposes principles for applying basic provisions of the "core-periphery" concept during the administrative and territorial reform in Ukraine.

Key words: concept, core, periphery, centralization, peripheralization, administrative and territorial reform, geographical analysis.

UDC: 911.3(075.8)

ЦЕНТРО-ПЕРИФЕРІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА ТА АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНА РЕФОРМА

Ігор ПИЛИПЕНКО

*Херсонський державний університет, Україна
pilipenko11@i.ua*

Анотація: Розкрито концептуальні засади суспільно-географічного аналізу центрально-периферійних процесів і структур, обґрунтовано науково-методичні засади їх просторової локалізації, параметризації та формалізації. Виявлено механізми формування суспільно-географічних периферій в контексті динамічних концепцій регіонального розвитку, показано відмінності перебігу основних суспільно-просторових процесів у центрально-периферійних структурах. Виділено інтегральні процеси централізації і периферізації суспільно-просторових комплексів різних масштабів, що зумовлюють ієрархічну впорядкованість множини географічних об'єктів і є універсальною моделлю пояснення неоднорідності геопростору. Запропоновано принципи застосування базових положень концепції "центр-периферія" при проведенні адміністративної та територіальної реформи в Україні.

Ключові слова: концепція, центр, периферія, централізація, периферізація, адміністративно-територіальна реформа, географічний аналіз.

УДК: 911.3(075.8)

Вступ. Постановка проблеми. Історичний досвід свідчить про нерівномірність соціально-економічного, територіального розвитку країн і регіонів різного масштабу, об'єктивне існування географічних контрастів типу «центр – периферія». Існує і певна цілком універсальна циклічність подій, що впливають на виникнення, посилення або нівелювання цих контрастів. Явище поляризації всеохоплююче та ієрархічне: в процесі регіонального розвитку територіальна організація суспільства (ТОС) ускладнюється, відбувається поширення центрально-периферійних процесів на всіх рівнях. Це зумовлює постійну увагу дослідників на питаннях теорії, методології, методики дослідження центру та периферії як елементів геопростору та ТОС.

Перебудова соціально-економічного простору потребує швидких управлінських рішень, які б мали під собою міцну науково-практичну основу. Більшість сучасних програм розвитку регіонів та країни

в цілому розглядають об'єкти управління (області, райони, міста) як прості симплекси, внутрішньо однорідні об'єкти. В той же час, просторова організація адміністративних одиниць навіть найнижчого рангу відзначається складністю, багатофункціональністю, суттєвою внутрішньою диференціацією.

Сучасна загальна концепція державного управління повинна бути зорієнтована на вирішення об'єктивних проблем соціально-економічної нерівності, як в суспільному (соціальна стратифікація), так і просторовому аспектах. Оскільки держава визнає недостатній рівень інвентаризації власних ресурсів розвитку та засадами регіональної політики стимулює регіональні дослідження, то наукове вивчення центрально-периферійних процесів та структур постає однією з актуальних задач суспільної географії, особливо зважаючи на недостатній рівень уваги з боку вітчизняних науковців щодо питань формування і розвитку периферії у широкому розумінні, а не тільки з огляду на процеси

депресивності, властиві, як правило периферійним територіям.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. 3 середини XX сторіччя використання понять центру, периферії, пошук мір центральності та периферійності, дослідження центр-периферійних відношень і зв'язків позначають майже кожне дослідження, тим чи іншим чином пов'язане з пошуком регіональних відмін на всіх рівнях – локальному, регіональному, національному, глобальному. Найчастіше зміст відносин «центр-периферія» пов'язується з нерівномірністю розподілу по території функцій управління й відтворення інновацій, але в узагальненому вигляді мова йде про внутрішньодержавні контрасти будь-якого походження, адже кожне явище й кожний процес мають свої центр і периферію, зумовлені або рівнем розвитку явища (більше розвинутий центр і менш розвинена периферія), або місцем його походження (центр як місце зародження явища, «донор», периферія як «акцептор») (Пилипенко, 2015). Разом з тим відзначимо, що більшість досліджень все ж таки акцентують увагу на виявленні центрів та визначенні мір центральності, а периферія при цьому розглядається як додаток центру.

Питанням просторового розвитку присвячена значна кількість робіт не тільки в галузі географії, але і в економіці, політології, історії тощо. В їх числі роботи, присвячені загальним питанням просторового розвитку та його аналізу (зокрема, роботи Perroux F. (1950), Friedmann J. (1966), Pred A. (1966), Boudeville J. (1966), Hagerstrand T. (1968), Christaller W. (1966),), Wallerstein I. (1974), Haggett P. (1975), Топчієва О.Г. (1988), Родомана Б.Б. (2007), Зубаревич Н.В. (2008), Lotfi S. (2011) тощо).

Відносини в системах типу «центр-регіони», «центр-периферія» докладно висвітлюються в працях Грицай О.В., Юффе Г.В., Трейвіша А.Й. (1991), Руденко А.В. (2008), Borgatti S.P. (1999), Baldwin R. E. (2001), Copus A. (2001), Krugman P. (1991), Pociūtė G. (2014), Potter R. B. (2001), Raagmaa G. (2003), Wellhoffer S. (1988).

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. Основною метою статті є запропонувати підходи до адміністративно-територіальної реформи (та адміністративного поділу) України на основі базових положень концепції «центр-периферія». Відповідно до мети роботи, завданнями статті виступають: аналіз наукових джерел, присвячених дослідженню просторових особливостей прояву концепції «центр-периферія»; концептуалізація базових положень цієї концепції та їх формалізація; сформулювати основні підходи та принципи щодо застосування базових положень концепції «центр-периферія» при проведенні адміністративно-територіальної реформи та вдосконаленні адміністративного устрою України.

Виклад основного матеріалу. Формування різних типів центр-периферійні структур відбувається внаслідок різноманіття суспільно-просторових процесів, що мають місце у територіальній організації суспільства, та об'єктивних закономірностей, їй притаманних. За узагальненням, проведеним Підгрушним Г.П. (2011), серед об'єктивних закономірностей, що визначають

територіальну організацію суспільства, головними є:

1. Системно-синергетичний характер суспільного розвитку, який передбачає наявність у суспільно-територіальних комплексах та системах синергетичних ознак – емерджентності, невідновності, чергування стійких та нестійких станів та етапів розвитку.

2. Стадійно-еволюційний характер розвитку суспільства, що проявляється у послідовній зміні окремих стадій, формацій, циклів та фаз розвитку як суспільства в цілому, так і окремих його компонентних та територіальних складових.

3. Ієрархічність суспільно-територіальних структур. В її основі лежать відмінності в масштабах розвитку та значимості функцій компонентів цих структур. Ця ієрархічність проявляється у «вертикальній» підпорядкованості та взаємообумовленості розвитку компонентів в складних суспільно-територіальних утвореннях. Така ієрархічність тісно пов'язана з дифузним характером територіального розвитку суспільства. При цьому будь-які інновації «переміщуються» від ядр вищого до ядр нижчого ієрархічного рівня, даючи їм нові імпульси розвитку.

4. Мультиплікативна обумовленість розвитку суспільно-територіальних систем. Вона пов'язана з примножуючим впливом окремих чинників та умов розвитку, що зумовлює формування поряд з системоформуючими компонентами низки інших – доповнюючих, обслуговуючих, супутніх тощо. Цей механізм складає основу комплексного розвитку регіонів.

Наголосимо, що суспільно-географічна наука позиціонує своє бачення проблем дослідження периферії та периферійності з огляду на такі положення:

1. Периферія як територія за системно-структурними ознаками цілком відповідає визначенню географічного об'єкту, під яким розуміється (Алаєв, 1983) природне або антропогенного цілісне та відносно стабільне утворення в межах географічної оболонки, що характеризується певним географічним положенням та участю у формуванні або зміні геосистем. Зважаючи ж на наявність у більшості випадків суспільної компоненти у периферійних територіях, такі географічні об'єкти безумовно є об'єктами дослідження суспільно-географічної науки. Зауважимо, що периферійність як стан, відношення, фактор теж є об'єктом суспільно-географічного дослідження з огляду на значну участь суспільства у процесах поляризації геосистем.

2. Наявність центру та периферії фактично у будь-яких суспільних і територіальних явищах і процесах є основою формування класичного предмету географічної науки – «відмін від місця до місця».

3. Периферія як територія і периферійність як властивість найбільш притаманні географічному простору, зважаючи на значну територіальну диференціацію перш за все природної основи життєдіяльності суспільства – природних умов

і ресурсів.

4. Одна з фундаментальних суспільно-географічних категорій – категорія суспільно-географічного положення виявляється нерозривно пов'язаною з явищами поляризації географічного простору, наслідком яких і є формування периферій різних типів, генези, ієрархічних рівнів тощо.

5. Багато вимірність цих понять, наявність декількох змістових аспектів периферії та периферійності (в складових триади «Природа – Населення – Господарство») виставляє специфічні вимоги до суб'єктів досліджень, які на основі відповідної базової підготовки змогли б узагальнити та проаналізувати складні, багатоаспектні процеси суспільного розвитку. Саме географи з їх об'єктом дослідження «від геології до ідеології» спроможні виконати таке завдання.

Усвідомлення необхідності дослідження суспільно-географічних периферій спрямовує на визначення концептуальних основ, загальних методологічних орієнтирів аналізу центрально-периферійної організації геопростору загалом і окремих територій зокрема. Необхідне і власне визначення концепту периферії, оскільки академічний аналіз літературних, електронних джерел суспільно-географічної, політичної, соціально-економічної інформації переконливо продемонстрував багатозначність у трактуванні понять центр, центральність, периферія, периферійність тощо.

Відправною точкою концептуального бачення систем типу «Центр-Периферія» можна вважати такі положення (Пилипенко, 2015):

1. «Центр-Периферія» – парне поняття, фундаментальна категорія, що характеризує ієрархічну впорядкованість множини географічних об'єктів і пояснює неоднорідність геопростору. Внутрішня (генетична) впорядкованість геопростору породжує ієрархію географічних об'єктів щодо їх просторової організації, отже, категорію «Центр-Периферія» можна розглядати як міру ієрархічності геопростору.

2. Категорія «Центр-Периферія» має топологічну природу. Головна топологічна характеристика географічних об'єктів у геопросторі – місце. Геопростір – сума (інтеграл) місць. Диференціація місць породжує їх ієрархію, що знаходить свій вираз у центрально-периферійній організації геопростору. Генетично Центр – перевага у системі місць, Периферія – недолік. Отже, Центр і Периферія у своїй основі топологічні.

3. Розвиток і взаємодія між Центром і Периферією здійснюється за законами самоорганізації і синергетики. Різниця місць географічних об'єктів породжує взаємодію між ними. За системною концепцією, це – процес самоорганізації множин географічних об'єктів, що проявляється в утворенні геосистем, геокомплексів. Отже, центрально-периферійна організація геопростору – результат самоорганізації і міра його розвитку.

4. Генетично топологічна «Центр-Периферія» в процесі розвитку набуває метричних характеристик:

первинні Центри і Периферії фіксують різницю місцеположень, відображають міру впорядкованості та самоорганізації геопростору, а надалі змінюються внаслідок накладання метричних складових – демографічних, інфраструктурних, економічних, соціальних потенціалів тощо.

5. Варто розрізняти Центр і Периферію базові (природні, геопросторові) та похідні (штучні, управлінські). Якщо перші є наслідком топологічної і, як наслідок, метричної неоднорідності і самоорганізації геопростору, то другі – результат суспільно свідомого надання центральних або периферійних функцій місцям з певними топологічними та метричними характеристиками. Зауважимо, що останній варіант у разі невідповідності штучних і природних Центрів і Периферій часто спричиняє необхідність посилення адміністрування і застосування спеціальних соціальних, економічних, політичних важелів управління.

6. Багаторівневність та ієрархічність геопростору породжує багаторівневність систем типу «Центр-Периферія» і виникнення проблеми суперпозиції – накладання та співставлення функцій в місцях з певними топологічними, метричними і управлінськими характеристиками. Першоосновою виникнення такої проблеми є видова різноманітність Центрів і Периферій, насиченість геопростору різновидами відношень місцеположень. Процес такого співставлення може бути конструктивним і деструктивним, причому у разі конструктивної суперпозиції часто спостерігається синергетичний ефект у розвитку системи.

Авторське розуміння концепту периферії дозволяє визначити цей таксон як частину суспільного простору, в межах якого швидкість суспільно-географічних процесів мінімальна або їх вектор не співпадає з вектором розвитку ядер суспільного життя. Додамо, що до таких ядер відносяться перш за все великі та середні міста. Натомість, суспільно-географічний центр розуміється як частина суспільно-географічного регіону, яка має функціональні зв'язки зі своєю базою розвитку (перш за все, периферією) і, на відміну від інших частин регіону, виділяється суспільною атрактивністю, високою концентрацією суспільних процесів і явищ, які постійно ускладнюються. Крім того, важливою властивістю центру є відповідність його ознак спеціалізованим відрізняючим рисам (ознакам) геотаксонів або геосистем об'єктивного або суб'єктивного характеру.

Суспільно-географічний аналіз взаємозв'язків між центром і периферією дозволив відзначити наступне:

1. Центр формується під впливом сукупної взаємодії низки різнопланових факторів, виключно унікальних для кожної окремої території і сфери діяльності.

2. Як правило, існує тільки один (у конкретних соціально-економічних умовах) локалітет, де реалізація суспільних властивостей центра проявить себе максимально. Такий локалітет за умови

поширення в його межах властивостей центру і є периферією відповідного центру. Такий принцип формування периферій можемо охарактеризувати як принцип «унікальності місця».

3. Наступна реалізація цього принципу на різних ієрархічних рівнях (макро, мезо- і мікрорівні) призводить до вибору «практичного» локалітету, який, безумовно, прагне до заняття частини геопростору, максимально можливої за площею (знову підкреслимо – у специфічному природно-екологічному, соціально-економічному середовищі).

Узагальнюючи характерні риси периферії як елементу геопросторової організації суспільства і базуючись на проведених автором дослідженнях, можемо конкретизувати такі основні специфічні функціональні відмінності у системі «центр – периферія»:

1. Наявність кількісного та якісного (структурного) розриву між центром та периферією будь-якого рівня. Такий розрив пов'язаний з різночасовим та хвилеподібним розповсюдженням будь-яких інновацій.

2. Основна функціональна ознака периферії – наявність окремих, ізольованих фізично (дистанційно) вогнищ суспільної діяльності, які пов'язані тільки із зовнішніми центрами; Основний вид діяльності – експлуатація ресурсів, використовуваних як невідтворювальні (причому ресурсом є й сама територія (площа), тому периферія може бути екстенсивно насичена).

3. Нескладна й фрагментарна соціально-економічна і територіальна організація периферії: чітко простежується домінування в центрі диверсифікації суспільної структури, ускладнення соціально-економічних функцій та компонент, для периферії – симпліфікація, спрощення взаємозв'язків та взаємовідносин, як правило, за рахунок спрощення самої структури. Переважання відцентрових тенденцій впливу для центра та доцентрових для периферії: є один характерний напрямок «центр – периферія».

4. Низький рівень суспільного освоєння (у широкому розумінні), низька насиченість елементами життєдіяльності суспільства, деконцентрація суспільної діяльності на периферії на противагу високій суспільній атракції центру, що проявляється концентрацією суспільних об'єктів, процесів та явищ. Вирішальним фактором територіальної диференціації цих процесів є відстань до центра.

5. Переважання в межах центру процесів інтеграції, посилення взаємозв'язків між географічними утвореннями та суспільними групами, а для периферії – переважання дезінтеграційних процесів, які призводять до послаблення зв'язків і, в деяких випадках, до повної самоізоляції периферійних утворень (наприклад, обезлюднення населених пунктів). Саме такі процеси, на наш погляд, спричиняють формування «периферійної» ментальності, яка ускладнює сприйняття інновацій, консервує застарілі суспільно-географічні відношення та зв'язки.

Здійснена нами систематизація і типізація центрально-периферійних процесів і структур у

територіальній організації суспільства показала, що:

а) генетично варто розрізняти «Центр – Периферію» базові (природні, геопросторові – результат топологічної і, як наслідок, метричної неоднорідності і самоорганізації геопростору) та похідні (штучні, управлінські – результат суспільно свідомого надання центральних або периферійних функцій місцям з певними топологічними та метричними характеристиками);

б) за рівнями територіальної організації можна виділяти глобальну, макрорегіональну (в межах континентів), національну (державний), регіональну і локальну системи «Центр-Периферія»;

в) топологічна «Центр-Периферія» функціонує як точкова (місця), мережева (місця, поєднані комунікаціями), ареальна (сукупність місць, поєднана топологічно і метрично);

г) метрична (ознакова) «Центр-Периферія» формується як монофакторна або поліфакторна, що, відповідно, пояснює наявність компонентних (моновидових) та інтегральних Центрів і Периферій;

д) за способами формалізації Центр і Периферія можуть розглядатися як дискретні (дає змогу проводити систематику географічних об'єктів, регіонів, країн за рівнем центральності-периферійності), так і континуальні (просторові), які характеризуються мірами центральності, поширенням зон впливу, градієнтами тощо;

е) за характером взаємодії, геопросторового поєднання в системі «центр-периферія» можна спостерігати різні варіанти переходу від геопросторових одиниць, що характеризуються центральними властивостями до периферійних територій і об'єктів: трендовий висхідно-нисхідний поступовий перехід від інтенсивного до екстенсивного типу освоєння і розвитку; поляризовано-конфліктне геопросторове поєднання – відірваність, депересивність (протистояння); дифузивно-симбіотичне геопросторове поєднання – взаємодоповнення (наприклад, взаємовигідне існування міст і приміських зон).

На наш погляд, інтегральними, узагальнюючими суспільно-просторовими процесами в контексті дихотомії «центр – периферія» будуть виступати процеси централізації та периферізації, результатом яких буде набуття геопросторовими структурами властивостей центральності і периферійності і, власне, формування центрів і периферій як елементів геопростору.

Процес периферізації – суспільно-просторовий інтегральний процес, сутністю якого є набрання периферійних властивостей регіонами. Результатом процесу є формування суспільно-географічних периферій та консервування периферійних властивостей територій та регіонів.

Процеси периферізації супроводжуються також якісними змінами, зокрема відбувається еволюція спеціалізації периферії за такими напрямками:

1) «підтягування» до ядра периферійних територій (в цьому випадку відбувається надання периферії допоміжних та обслуговуючих функцій);

2) втрата ознак – зумовлює вибір нових функцій

і іноді докорінні зміни спеціалізації;

3) у разі поглиблення спеціалізації створюються передумови соціально-економічного зростання, а периферійні території можуть ставати ядрами нових районів.

Зауважимо, що периферійні функції у територіальному поділі праці «розмазані» по континуально великій периферії. За периферією закріплюються функції виробництва товарів та послуг масового, повсякденного та часто безальтернативного споживання. Як правило, це призводить до низького територіального концентрування суспільних явищ та об'єктів в межах суспільно-географічних периферій. В свою чергу, низька концентрація не дозволяє сформуватися ядрам нового районуотворення.

В періоди криз ядра (центри), втрачаючи свої функції (або перебуваючи в стадії її пошуку нових суспільних ролей) віддають часткову перевагу периферії за рахунок доступних і більш дешевих сировини, харчів, меншої земельної ренти, доступності елементарних ресурсів фізіологічного споживання і первинних соціальних потреб. Саме тому, в якості опосередкованих індикаторів кризових явищ в суспільстві можуть використовуватися параметри концентрації суспільних явищ (або комплексу явищ).

Параметризація суспільно-просторового процесу периферизації як і інших інтегральних процесів полягає у визначенні особливості динаміки розвитку (зміни станів). Основною категорією, що на всіх рівнях дослідження та рівнях регіоналізації в системі «Центр-Периферія» виступає в якості мірила контрастність («суспільно-географічний контраст»).

Якісний вимір процесу периферизації – мається на увазі посилення перцепційної, відчутної відмінності (контрастності) між центром і периферією.

Кількісний вимір процесу периферизації – міра контрастів метризованих регіональних суспільних ознак. Таким чином, нарощування контрастів є наслідком процесів периферизації. На регіональному рівні ці процеси супроводжуються змінами кількісних параметрів суспільно-просторових процесів.

Вдосконалення АТУ країни та регіонів може стати дієвим організаційно-правовим шляхом вирішення проблеми зростаючих диспропорцій центр-периферійних відносин та поглиблення поляризації існуючих міжрегіональних та внутрішньорегіональних диспропорцій. Існуючі адміністративні межі не відповідають реальним зонам впливу центрів та створюють штучні обмеження для їх розвитку. Застосування положень концепції «центр-периферія», в контексті реформування АТУ країни та регіонів повинно базуватися на наступних принципах, врахування яких сприятиме формуванню оптимальної схеми адміністративного поділу. Серед таких принципів слід відзначити наступні:

- визнання існування центрів та периферій як об'єктивного закону існування суспільного геопростору;

- сукупність факторів суспільно-географічного

положення формує об'єктивно існуючі центри та периферії, розвиток яких тільки незначним чином корегується адміністративним статусом;

- зміна адміністративного устрою лише дещо знівелює просторові диспропорції за рахунок надання адміністративних функцій центрам нових адміністративних одиниць суспільно-географічних периферій;

- сформовані і існуючі суспільно-географічні центри повинні отримати просторові ресурси розвитку (за рахунок включення низових адміністративних одиниць до центрів);

- нові адміністративні одиниці, що виникають на базі АТО з центральними властивостями фактично являють собою нодальні (вузлові) мікрорайони, суспільно-географічні властивості яких визначаються розвитком саме вузла (центра);

- нові адмінодініції, які формуються у складі АТО з периферійними властивостями фактично являють собою гомогенні (однорідні) суспільно-географічні мікрорайони, тому обрання адміністративних центрів новостворених одиниць повинно враховувати чинник географічної центральності.

Проведене дослідження особливостей формування, відтворення і збереження центр-периферійної організації геопростору дало змогу сформулювати такі **висновки**:

1. Закономірністю функціонування ієрархічних просторових структур типу «центр – периферія» є збереження певної поляризації географічного та економічного простору, яка відтворюється незважаючи на застосування адміністративних, економічних, соціальних, політичних заходів з нівелювання регіональних контрастів.

2. Об'єктивні механізми відтворення центр-периферійних контрастів і неминучості існування міжрегіональних і внутрірайонних диспропорцій мають три складові: природно-ресурсну, соціально-економічну і соціально-психологічну (ментальну).

3. Соціально-економічний механізм, що полягає у дифузійному характері нововведень з їх «хвильовим» поширенням в межах окремих регіонів, є базовим, природно-ресурсний – відіграє вирішальну роль на перших етапах поляризації суспільного простору, а ментальний певним чином «консервує» периферійність. Акцентуємо, що з таких позицій, існування периферій різних типів у географічному просторі є майже аксіоматичним, що дозволяє стверджувати про актуальність їх дослідження на всіх етапах розвитку суспільно-географічної науки.

4. Основні положення концепції «центр-периферія» можуть стати методологічною основою проведення реформи адміністративно-територіального устрою. Ідеологія реформи повинна втратити ілюзії щодо соціально-економічного вирівнювання рівнів розвитку центральних та периферійних районів, а запропонувати механізми взаємовигідного розвитку таких різних, але діалектично єдиних складових геопростору.

References:

1. Alaev È.B. *Social'no-èkonomičeskaâ geografiâ: ponâtijno-terminologičeskij slovar'* [Socio-economic geography: conceptual and terminologic dictionary], Moscow, 1983, 350 p. (In Russian).
2. Baldwin R.E. Core-periphery model with forward-looking expectations. *Regional Science and Urban Economics*, 2001, N. 31, 2001, pp. 21–49.
3. Borgatti S. P., Stephen P., Everett M. G. Models of corer-periphery structures. *Social Networks*, 1999, N. 21, pp. 375–395.
4. Boudeville J. *Problems of Regional Economic Planning*. Edinburg, 1966, p. 11.
5. Christaller W. *Central Places in Southern Germany*. Englewood Cliffs, N.J., 1966, 230 p.
6. Copus A. From core-periphery to polycentric development: Concepts of spatial and aspatial peripherality. *European Planning Studies*, 2001, Vol. 9, Iss. 1, pp. 539–552.
7. Friedmann J. *Regional development policy*. Boston: Mass. Inst. Techn., 1966, 279 p.
8. Gricaj O.V., Ioffe G.V., Trejviš A.I. *Centr i periferiâ v regional'nom razvitii* [The center and the periphery in regional development]. Moscow, 1991, 168 p. (In Russian)
9. Hagerstrand T. *Innovation diffusion as a spatial process*. Chicago: University of Chicago Press, 1968.
10. Hagget P. *Geography: a modern synthesis*. Harper International Edition, New York, London, 1975, 358 p.
11. Krugman P. Increasing returns and economic geography. *Journal of Political Economy*, 1991, N. 99, pp. 483–499.
12. Latham A., McCormack D., McNamara Kim, McNeill D. *Key Concepts in Human Geography: Key concepts in Urban geography*. London: SAGE Publications Ltd, 2009, 234 p.
13. Mezencev K.V., Pidgrušnij G.P., Mezenceva N.Î. *Regional'nij rozvitok v Ukraïni: suspil'no-prostorova nerivnist' i polârizaciâ* [Regional development in Ukraine: the socio-spatial inequality and polarization], Kyiv, 2014, 132 p. (In Ukrainian).
14. Naustdalslid J. A Multi-level Approach to the Study of Center-Periphery Systems and Socio-economic Change. *Journal of Peace Research*, 1977, N. 14 (3), pp. 203–222.
15. Perroux F. Economic space: theory and applications. *Quarterly Journal of Economics*, 1950, Vol. 64, pp. 20–32.
16. Pidgrušnij G.P. Sutnist' territorial'noi organizaciï suspil'stva iï zakonômîrnosti, procesi ta formi [The essence of the territorial organization of society: its laws, processes and forms]. *Regional'ni problemi Ukraïni: geografičnij analiz ta pošuk šlâhiv virišennâ* [Regional problems of Ukraine: geographical analysis and search for solutions], Kherson, 2011, pp. 253–259. (In Ukrainian).
17. Pociūtė G. *Periferiungumo teritorinė raiška Lietuvoje*: Daktaro disertacija Fiziniai mokslai, fizinė geografija. Vilnius, 2014. Access mode: http://vddb.library.lt/fedora/get/LT-eLABa-0001:E.02~2014~D_20140512_103814-60982/DS.005.0.01.ETD
18. Potter R.B. Geography and Development: «Core and Periphery?» *Area*, 2001, Vol. 33, N. 4. pp. 422–427.
19. Pred A. R. *The Spatial Dynamics of U.S. Urban-Industrial Growth. 1800–1914* / A. R. Pred. – Cambridge : MIT Press, 1966.
20. Pilipenko I.O., Gomanûk M.A., Mal'čikova D.S. Social'no-ekonomične ta sociologične obgruntuvannâ provedennâ administrativno-teritorial'noi reformi oblasnogo region [Socio-economic and sociological study of administrative-territorial reform in a region]. *Konstruktivna geografiâ: stanovlennâ, sučasni dosâgnennâ ta perspektivi rozvitku* [Constructive Geography: formation, modern achievements and prospects of development], 2006, pp. 118–120 (In Ukrainian)
21. Pilipenko I.O. *Suspil'no-geografična periferiâ: koncepciâ, parametrizaciâ i delimitaciâ* [Periphery in human geography: concept, parameterization and delimitation]. Kherson, 2015, 264 p. (In Ukrainian)
22. Raagmaa G. *Centre-periphery model explaining the regional development of the informational and transitional society*. 43rd Congress of the European regional science association (Jyväskylä, Finland, August 27–30, 2003). Access mode: <http://www.jyu.fi/ersa2003/cdrom/papers/503.pdf>
23. Rodoman B.B. *Geografiâ, rajonirovanie, kartoidy* [Geography, regionalization, kartoids]. Smolensk, 2007, 368 p. (In Russian)
24. Rudenko A.V. *Sistema «centr-periferiâ» regiona (na primere Respubliki Tatarstan)* [The system of “center-periphery” of the region (on the example of the Republic of Tatarstan)]. Moscow, 2008, 21 p. (In Russian)
25. Scenarios on the territorial future of Europe. ESPON Project 3.2. Access mode: http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Publications/ESPON2006Publications/SpatialScenarios/espon3.2_60p._final_16-7-2007-c.pdf.
26. Smal' V.V. *Transformaciâ gospodarstva postindustrial'nih kraïn: naukovî zasadi suspil'no-geografičnogo doslidžennâ* [The transformation of post-industrial economy: scientific principles of human-geographical research]. Nizhyn, 2011, 370 p. (In Ukrainian).
27. Terlouw C. P. *The Regional Geography of the World-system: External Arena, Periphery, Semiperiphery, Core*. Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap, 1992, 232 p.
28. Topčiev A.G. *Prostranstvennaâ organizaciâ geografičeskikh kompleksov i system* [The spatial organization of geographical complexes and systems], Kyiv-Odessa, 1988, 187 p.

29. Wellhoffer S. E. Models of Core and Periphery Dynamics. *Comparative Political Studies*, 1988, Vol. 21, N 2, 1988, pp. 281–307.

30. Williamson J. C. Regional inequality and the process of national development: a description of the patterns. *Economic Development and Cultural Change*, 1968, Vol. 13, N. 4, pp. 3–45.

31. Zubarevič N. V. Strategii prostranstvennogo razvitiâ v period èkonomičeskogo rosta [Spatial Development Strategy for the period of economic growth]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriâ 5. Geografiâ*. [Moscow University. Series 5. Geography]. 2008, Vol.1. pp. 51-57 (In Russian).



SECOND DEMOGRAPHIC TRANSITION: ORIGINS AND CONCEPTS

¹Natalia MEZENTSEVA, ²Natalia KONDRAS

^{1,2}Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

¹provotarnat@ukr.net

Abstract: The second demographic transition is considered as the latest stage of demographic modernization, in economically developed countries it took place in the early 1970s, when the first signs of fundamental changes in fertility and family models occurred in cities of USA, Canada, Denmark, Sweden and Finland. The main criterion of initiated changes was fertility decrease in women under 20 years and raising age of the marriage. The second demographic transition is the result of widespread individualistic-oriented system of values in modern society and a corresponding change in the rules of the demographic behavior of individuals. Its main features are increasing number of unregistered marriages; increase in the average age of a registered marriage, the average age of first birth and the average age of motherhood in general; increase in the share of illegitimate births; reducing the proportion of fertility in the youngest age group of mothers and increasing the share of older age groups of mothers; raising divorce ratio. The concept of the second demographic transition is widely investigated under significant demographic changes of recent decades in developed countries. Current demographic processes in Central and Eastern Europe confirm the features that are characterized the second demographic transition. Ukraine as Central and Eastern Europe also has a number of features of the second demographic transition, which is geographically differentiated. The article provides an overview of international research concepts of demographic processes and analysis of contemporary features of demographic processes in Ukraine in the context of the second demographic transition.

Key words: demographic transition, birth rate, marriage, fertility, demographic processes, Ukraine.

UDC: 911.3

ДРУГИЙ ДЕМОГРАФІЧНИЙ ПЕРЕХІД: ВИТОКИ ТА КОНЦЕПЦІЇ

¹Наталія МЕЗЕНЦЕВА, ²Наталія КОНДРАСЬ

^{1,2}Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

¹provotarnat@ukr.net

Анотація: Другий демографічний перехід вважається найновішим етапом демографічної модернізації, в який економічно розвинуті країни світу вступили на початку 70-х років XX ст., коли з'явилися перші ознаки кардинальних змін моделі сім'ї і народжуваності в містах США, Канади, Данії, Швеції та Фінляндії. В якості критерію розпочатих змін стало зниження народжуваності у жінок до 20 років та підвищення віку вступу в шлюб. Другий демографічний перехід є результатом широко розповсюдженої індивідуалістично орієнтованої системи цінностей в сучасному суспільстві та відповідної зміни норм демографічної поведінки індивідів. Основними його рисами визначені: зростання кількості незареєстрованих шлюбів; збільшення середнього віку вступу в зареєстрований шлюб, середнього віку народження першої дитини та середнього віку материнства в цілому; зростання частки позашлюбних народжень; зниження частки у показниках народжуваності наймолодшої вікової групи матерів та підвищення частки старших вікових груп матерів; підвищення рівня розлучуваності. Концепція другого демографічного переходу є широко досліджуваною в рамках суттєвих демографічних змін останніх десятиліть у економічно розвинутих країнах світу. Сучасні демографічні процеси в країнах Центральної та Східної Європи підтверджують риси, що притаманні другому демографічному переходу. Україна як держава Центрально-Східної Європи також має ряд ознак другого демографічного переходу, які є територіально диференційованими. В статті представлено огляд зарубіжних концепцій дослідження демографічних процесів та результати аналізу сучасних рис демографічних процесів в Україні в контексті другого демографічного переходу.

Ключові слова: демографічний перехід, народжуваність, шлюб, фертильність, демографічні процеси, Україна.

УДК: 911.3

Постановка проблеми. Сукупність змін демографічної поведінки населення останніх 35-40 років в світі визначають терміном другого демографічного переходу. Якщо перший демографічний перехід супроводжувався модернізацією суспільства на етапі розширення можливостей для задоволення матеріальних потреб, то для другого демографічного переходу характерним є зосередження життєвих пріоритетів людей на особистому розвитку та індивідуальному стилі життя. Через нові погляди на сім'ю, народження дітей, взаємовідносини з партнерами це відображається

в показниках шлюбності та розлучень, віку вступу в шлюб та віку народження першої дитини, коефіцієнтах народжуваності, фертильності та має різний ступінь появу за регіонами світу, країнами, урбанізованими територіями і сільською місцевістю.

Ознаки другого демографічного переходу характерні і для України. Однак концепція другого демографічного переходу практично відсутня у суспільно-географічних дослідженнях демографічних процесів в регіонах України. Саме тому виникає потреба в огляді наукової дискусії провідних вчених світу щодо витоків, сутності концепції другого демографічного переходу, визначення його індикаторів з метою проведення

суспільно-географічних досліджень сучасних демографічних змін та процесів в Україні та її регіонах.

Формулювання цілей статті. Метою написання даної роботи є огляд сучасних зарубіжних концепцій дослідження демографічних процесів та виявлення сучасних рис демографічних процесів в Україні в контексті другого демографічного переходу.

Виклад основного матеріалу. Витоки концепції демографічного переходу беруть початок з 20-х років ХХ століття. У 1929 році у праці американського демографа У.Томпсона «Населення» вперше було описано зміни (переходи) в народжуваності і смертності в промислово розвинених країнах протягом останніх 200 років. Із аналізу цих змін автором була створена модель, яка в загальному відображала перехід суспільства від традиційного режиму відтворення населення, що характеризується високим рівнем народжуваності та смертності, до іншого режиму, де обидва показники є значно нижчими. У своїй роботі Томпсон виділив 3 групи країн [18]:

1. група А, яка характеризується достатньо низьким рівнем смертності та рівнем народжуваності, який швидко скорочується, що приводить до зниження приросту, а згодом і до природного скорочення населення (Західноєвропейські країни);

2. група В, яка складається з країн в яких відбувається швидке та різке зниження смертності і поступове зниження народжуваності. В результаті спостерігається зростання чисельності населення до тих пір поки тривале зниження народжуваності не приведе до стабілізації, а згодом скорочення чисельності (країни Східної та Південної Європи);

3. група С, яка характеризується високими рівнями обох показників. Ця група отримала назву Мальтузіанська за ім'ям Томаса Мальтуса, який висунув теорію згідно якої неконтрольований ріст народонаселення має привести до голоду на Землі (до групи віднесено 70% населення Землі).

У 1934 році французький вчений А.Ландрі опублікував книгу «Демографічна революція», завдяки якій в широкий обіг було введено поняття «демографічної революції» та відображено динаміку зміни «демографічних типів» – переходу від «примітивного» через «перехідний» до «сучасного» [1]. Класифікація А.Ландрі була дещо схожа із розробками У.Томпсона. Він також висунув ідею, що передбачала поширення Західноєвропейського режиму відтворення населення для всього світу цілому, проте країни, що вступили на стадію переходу пізніше, повинні були б мати вищі темпи змін [2]. Ще одним важливим доробком А. Ландрі було те, що він заклав підвалини для розвитку ідей індивідуалізму, як причин, що визначали рівень зниження відтворення населення.

Вперше в науковий обіг власне термін «демографічний перехід» був введений американським демографом Ф. Ноунстайном у роботі виконаній спільно із доктором Р. Стікс «Контрольована фертильність» (1940 р.), повне визначення поняття було представлено у доповіді

«Економічні проблеми змін чисельності населення» на 8 Міжнародній конференції з економіки сільського господарства у 1953 році [15]. На основі безпосередніх спостережень та попередніх праць по теорії демографічного переходу Ноунстайн прийшов до висновку, що саме зміна установок, а не просто винахід сучасних засобів контрацепції, призвели до зниження народжуваності [3]. Ці висновки дозволили надати чітке формулювання поняття «демографічного переходу», як переходу від суспільства традиційного аграрного типу до міського індустріального.

Ф.Ноунстайн передбачив, що взаємодія між соціальними змінами та демографічними тенденціями (демографічний перехід) несе в собі потенціал дуже швидкого росту населення в менш розвинених країнах. Соціально-економічний прогрес приведе до загального зниження смертності задовго до того як розпочнеться зниження народжуваності, що й призведе до швидкого росту чисельності населення. За Ноунстайном деякі бідні регіони світу є настільки густо населеними, що демографічні тенденції стануть на шляху подальшого їх прогресу [15].

А.Ландрі та Ф.Ноунстайн є представниками раціональної концепції демографічного переходу, що передбачає гомеостатичне регулювання відтворення населення відповідно до якого рівень народжуваності в кінцевому підсумку визначений рівнем смертності. Індустріалізація знижує смертність населення та створює передумови для зниження народжуваності, свідомого раціонального вибору особистості щодо зменшення кількості дітей. Прихильники раціональної концепції протиставляють свідомому обмеженню кількості дітей у сім'ї в урбанізованому індустріальному суспільстві ірраціональну репродуктивну поведінку населення у аграрному суспільстві.

Інша концепція демографічного переходу ґрунтується на твердженні про відносну незалежність еволюції народжуваності від динаміки смертності. Так як народжуваність і смертність визначаються соціально-економічними умовами, перебудова типу народжуваності залежить не стільки від зниження смертності, скільки від глибинних сутнісних соціально-економічних перетворень, що формують індустріальне суспільство [16].

Вирізняють чотири фази демографічного переходу. В першій фазі, яку до середини ХХ ст. завершили промислово розвинені країни, зниження коефіцієнта смертності випереджає зниження коефіцієнта народжуваності, завдяки чому коефіцієнт природного приросту населення зростає до найвищого значення. У другій фазі коефіцієнт смертності знижується далі та досягає найменшого значення, але коефіцієнт народжуваності знижується ще швидше, і приріст населення поступово сповільнюється. Для третьої фази характерне підвищення коефіцієнта смертності, обумовлене демографічним старінням населення з одночасним сповільненням зниження народжуваності. Врешті-решт коефіцієнт народжуваності наближається до рівня простого відтворення населення, а коефіцієнт

смертності залишається нижчим від цього рівня, оскільки вікова структура ще не стабілізована і має збільшену частку вікових груп із низькою смертністю. В четвертій фазі коефіцієнт смертності підвищується, зближуючись із коефіцієнтом народжуваності, а процес демографічної стабілізації закінчується.

Як спроба дати теоретичне пояснення сучасної і майбутньої демографічної ситуації, виникла гіпотеза «другого демографічного переходу». Подібні ідеї висуваються також і в рамках гіпотези про п'яту фазу демографічного переходу. Автори концепції другого демографічного переходу Р. Лестег і Д. Ван де Каа доводять, що сучасна демографічна ситуація і головна її особливість – зниження народжуваності нижче рівня, що забезпечує просте відтворення населення – обумовлені принципово іншими причинами в порівнянні зі зниженням народжуваності під час першого демографічного переходу (sub-replacement fertility) [20].

В основу концепції другого демографічного переходу покладені ідеї 80-х років ХХ ст. Зокрема Д. Ван де Каа визначив, що з середини 1970-х років Європа вступила в нову стадію її демографічної історії. Він припускає, що демографічний перехід ХІХ та половини ХХ століть необхідно розглядати як перший перехід. «Несподівані», «заплутані» зміни в демографічній ситуації з середини 1960-х років відзначили початок другого демографічного переходу. До цього часу вже закінчився післявоєнний сплеск народжуваності й утвердилася довготривала тенденція до зниження народжуваності [19].

Р. Лестег стверджує, що ранні ознаки другого демографічного переходу з'явилися в 1950-х роках: кількість розлучень зростає, особливо в Сполучених Штатах та Скандинавії, а відхід від довічного зобов'язання в шлюбі виправдався логікою, що «хороше розлучення краще, ніж поганий шлюб». З другої половини 1960-х років і далі, народжуваність почала знижуватись [14].

Можна вести мову і про інші ознаки другого демографічного переходу. Це стосується віку вступу в перший шлюб, поширення дошлюбного співжиття, тенденцій щодо розлучень, які рідше ведуть до повторного шлюбу, а частіше до спільного проживання. До 1980-х років від Скандинавії до інших частин Західної Європи поширилось дітонародження в спільно проживаючих парах. У Франції та Великобританії понад 40% всіх дітонароджень нині відбуваються поза шлюбом, тоді як у 1960 році цей показник для обох країн був близько 6% [14].

Серед авторів концепції другого демографічного переходу не існує єдиної думки щодо його просторової універсальності. Відсутня також і єдина думка про причини другого демографічного переходу. Найпоширенішою є точка зору, що він є наслідком широко розповсюдженої індивідуалістично орієнтованої системи цінностей в сучасному суспільстві та відповідної зміни норм демографічної поведінки індивідів. Нині в суспільстві відбувається суттєве збільшення ступеня свободи як у виборі

індивідуальних цілей, так і засобів їх досягнення. Після того як другий демографічний перехід з'являється як одна з характеристик капіталістичної економіки та культура, яка визнає першість індивідуальної автономії, відбувається процес розвитку потреб вищого рівня, насамперед, такої як самореалізація [14].

Д. Ван де Каа розглядає другий демографічний перехід як результат руху суспільної свідомості від консерватизму до прогресивності. При цьому прогресивність розуміється як толерантність і готовність сприйняття нових цінностей і моделей поведінки. На думку Д. Коулмана другий демографічний перехід пов'язаний з більш широким набором «постматеріалістичних» і «постмодерністських» соціальних, економічних та інституційних змін, які розгортаються в розвинених країнах світу протягом останніх тридцяти років [12, 9]. Демографічні зміни в шестидесятих роках є результатом зміни поведінки як чоловіків і жінок окремо, так і безпосередньо пар. В області шлюбності і народжуваності доступність нових, високоефективних засобів контрацепції, часто супроводжувана збільшеними можливостями здійснення абортів та стерилізації, послужила певним каталізатором.

Д. Ван де Каа виділяє чотири основні риси другого демографічного переходу [20]:

- перехід від «золотого століття» шлюбу до його заходу, тобто широке поширення юридично неоформлених форм спільного життя і альтернативних форм сім'ї;
- перехід від дітоцентристської моделі сім'ї до індивідуалістично орієнтованої «зрілої» пари партнерів з однією дитиною;
- перехід від превентивної контрацепції, призначеної для запобігання народжень ранніх дітей, до свідомого планування народження кожної дитини;
- перехід від уніфікованої моделі до плюралістичної моделі родини.

Таким чином, другий демографічний перехід виявляє набір подій, які безпосередньо пов'язані з «атомізацією» і «індивідуалізацією» суспільства, в результаті підйому з «рефлексивного Я» виникнення «суспільства дружби» і зростаючого значення «слабких зв'язків» [10,11].

Важливими наслідками другого демографічного переходу, що впливають на народжуваність, є [23]:

- абсолютне і відносне зростання кількості незареєстрованих шлюбів, більш-менш тривалих дошлюбних спілок, сепарацій (роздільного проживання партнерів) при одночасному швидкому зменшенні частки поспішних, вимушених шлюбів, стимульованих вагітністю в юному віці;
- зростання середнього віку вступу в зареєстрований шлюб, середнього віку народження першої дитини і середнього віку материнства в цілому;
- зростання частки позашлюбних народжень при збільшенні середнього віку матері при народженні позашлюбної дитини;

- зменшення ексцесу (гостровершинності) вікового розподілу народжень, поступове переміщення модального віку з вікової групи 20-24 роки у вікову групу 25-29 років (а в деяких країнах навіть у вікову групу 30-34 роки), різке зниження частки у показниках народжуваності наймолодшої вікової групи матерів (15-20 років) та підвищення частки старших вікових груп матерів (старше 30 років), в результаті чого розподіл народжень стає більш рівномірним за віковою шкалою. Отримання освіти і пошук першої роботи в економічно розвинених країнах, як правило, «не перевантажується проблемами, пов'язаними з виконанням материнських функцій. З цієї причини низький внесок молодих жінок (до 25 років і особливо до 20 років) в загальний рівень народжуваності компенсується підвищенням вкладу жінок середніх і старших вікових груп.

- підвищення рівня розлучуваності, поява нетрадиційних форм співжиття, таких як проживання «роздільно-разом», «спільне житло» («share apartment»), поширення «step-family» (сімей, що сформувались після другого одруження одного із членів пари, в якого є діти) [9].

Поняття другого демографічного переходу пов'язують з реурбанізацією та джентрифікацією. Дослідження виконане в рамках П'ятої Програми Європейського Союзу «Реурбанізація в умовах демографічних змін» розкриває цей тісний взаємозв'язок. Більшість соціальних груп, які є рушіями реурбанізації, впливають з демографічних змін, що є інкапсульованими з другого демографічного переходу: старіння, низька фертильність, відкладений шлюб та дітонародження, зниження рівня шлюбності та зростання коефіцієнту розлучуваності, зростання чисельності дітей народжених поза шлюбом, зростаюча чисельність «нетрадиційних» або непостійних родин [4]. Міські моделі сім'ї в постмодерністській структурі родини є зростаючим доказом соціо-просторових змін і пов'язані із трендами другого демографічного переходу [7].

Р. Лестег у праці «Розгорнута історія другого демографічного переходу» зазначає, що концепція піддавалась досить жорсткій критиці. По-перше, стверджувалося, що другий демографічний перехід є лише продовженням першого переходу [5]. По-друге, за словами Д. Коулмана, це не є «другий перехід», а всього лише «вторинна ознака» першого демографічного переходу. Другий демографічний перехід буде навіть не демографічний по своїй суті, а лише «частковий результат вибору стилю життя» [6]. По-третє, більш поширеним аргументом, особливо в 1990-і роки, було те, що другий демографічний перехід є прототипом для Західної Європи (також для Канади і Австралії), особливістю, яка не буде поширюватися в США або в Південну, Центральну та Східну Європу, не кажучи вже про Азію. Демографічні зміни в цих частинах Європи можуть бути спричинені економічними потрясіннями, пов'язаними з переходом від комуністичної командно-адміністративної до ринкової економіки,

без врахування культурних зрушень. По-четверте, йшлося по те, що теорія другого демографічного переходу переоцінить зв'язок між змінами в сімейних відносинах (особливо співжитті) і поширеністю sub-replacement fertility. По-п'яте, концепція другого демографічного переходу не може пояснити велику різноманітність рівнів народжуваності [14].

Демографічні тенденції у Центральній і Східній Європі в контексті другого демографічного переходу. У Центральній і Східній Європі у 1990-х роках з'явилися такі нові демографічні тенденції: вік вступу в перший шлюб, який залишався досить юним протягом попередньої епохи, почав зростати; поширилося дошлюбне спільне проживання; зросла кількість народжених позашлюбних дітей; збільшилася чисельність пізніх шлюбів; знизився рівень фертильності нижче 1,5 дитини і навіть нижче 1,3. Був введений новий термін – «фертильність нижча нижчої» (lowest-low fertility) [13]. Це призвело до різкого скорочення показників народжуваності, періодичні заходи для стимулювання якої були недовірними. Окремі дослідники даного регіону припускали, що це може бути початком другого демографічного переходу. Проте скептично налаштовані щодо концепції другого демографічного переходу демографи вважали, що відкладений шлюб і відстрочка народження дітей були виключно наслідками економічної кризи. Економічна комісія ООН спочатку приймала саме цю точку зору, зважаючи на те, що соціально-економічні трансформації в постсоціалістичних країнах привели до появи цілого ряду негараздів: скасування гарантованого довічного працевлаштування, різкого падіння рівня життя, скорочення державної підтримки для сімей, приватизації в житловому секторі, зростання бідності.

Ряд вчених, насамперед, з Чехії [24,17], Росії [21, 22] вважали, що, незважаючи на економічну кризу, другий демографічний перехід може бути в процесі становлення в країнах Центральної та Східної Європи. В кінці 1990-х років економіка окремих країн вийшла з кризового стану, що супроводжувалось зростанням доходів на душу населення. При цьому не відбулося повернення демографічної поведінки до моделей раннього шлюбу, підвищення народжуваності. Навпаки спостерігалось стійке зростання позашлюбної народжуваності.

Отже, економічна криза дестабілізувала демографічний режим країн Східної та Центральної Європи, але перші ознаки другого демографічного переходу були характерні для них ще до 1990 року. Нині демографічні процеси в країнах Центральної та Східної Європи підтверджують припущення другому демографічному переходу риси.

Сучасні риси демографічних процесів в Україні в контексті другого демографічного переходу. Ознаки депопуляції населення України почали проявлятися з кінця 1970-х років і були характерні для сільської місцевості, де коефіцієнт природного приросту населення став від'ємним. Негативні тенденції відтворення населення як у містах, так

і в сільській місцевості поглибилися у результаті економічної кризи 1990-х років. Розглянемо окремі складові демографічних процесів в Україні в контексті другого демографічного переходу за період з 1989 року, коли було проведено черговий перепис населення, до 2014 року.

1. Для України було характерне скорочення рівня народжуваності у період 1991-2001 рр., коли коефіцієнт народжуваності зменшився в 1,6 разів і досяг у 2001 році свого мінімального значення 7,7 осіб на тис. З 2001 по 2008 рік коефіцієнт народжуваності зростав, а з 2008 по 2014 рік фактично стабілізувався на рівні 11 осіб на тис. Тобто для України в цілому не характерна однозначно негативна динаміка рівня народжуваності.

2. Коефіцієнт фертильності в Україні скорочувався з 1,7 у 1991 році до 1,1 у 2000-2002 рр., а далі поступово зростав, досягши у 2011-2014 роках позначки 1,5. Отже, для України також не характерна однозначна негативна динаміка коефіцієнта фертильності. Його найнижчі значення, як і коефіцієнта народжуваності, на початку 2000-х років були значною мірою зумовлені затяжною багатоаспектною соціально-економічною кризою в суспільстві.

3. В Україні постійно зростає частка сімей, що мають одну дитину. Якщо у 1989 році частка таких сімей складала 52,1%, то у 2000 р. – 60,3%, а у 2008 р. – 70,9%. Водночас постійно знижується частка сімей, що мають 3 і більше дітей. Так у 1989 році їх частка дорівнювала 6,4%, а у 2008 р. зменшилась в 1,7 разів до 3,7%.

4. Середній вік жінки при народженні дитини в Україні має стабільну тенденцію до підвищення. Так, у 2000 році він складав 24,5 роки, у 2005 р. – 25,4 років, у 2010 р. – 26,1 років.

5. Частка дітей, які народжені жінками віком до 20 років постійно знижується. Якщо у 1991 році частка таких дітей складала 18,3%, то у 2013 році вона знизилась втричі до 6,1%. Водночас частка дітей народжених матерями віком понад 40 років має стабільну тенденцію до збільшення і зросла з 1991 до 2013 року вдвічі з 0,9% до 1,8%.

6. Коефіцієнт шлюбності в Україні не характеризується однозначною тенденцією його зміни. Впродовж 1990-х років він знизився в 1,7 разів з показника 9,5 у 1989 р. до мінімального значення 5,6 у 2000 р., а далі поступово зростав. У 2010-2014 рр. коефіцієнт шлюбності стабілізувався на рівні 6,7.

7. В Україні постійно підвищується середній вік вступу в шлюб та середній вік при реєстрації першого

шлюбу. Зокрема, середній вік при реєстрації першого шлюбу збільшився для жінок та чоловіків з 22,5 і 25,3 років у 2000 р. до 24,5 і 27 років у 2012 р.

8. Широкого поширення в Україні набув громадський шлюб, як юридично неоформлена форма спільного проживання.

9. Питома вага дітей народжених у матерів, які не перебували у зареєстрованому шлюбі, в Україні постійно зростає. Якщо у 1991 р. вона складала 11,9%, то у 2013 р. зросла майже вдвічі до 22,1%.

10. В Україні щороку здійснюється значна кількість абортів. Незважаючи на те, що їх кількість стабільно зменшується (з 957 тис. у 1991 р. до 176 тис. у 2010 р.), показники кількості абортів на 100 пологів та на 1000 жінок фертильного віку залишаються значними в негативному сенсі – 35,6 та 15,1.

11. Прояв різних ознак другого демографічного переходу в Україні характеризується значною територіальною диференціацією, викликаною різними чинниками (рівнем соціально-економічного розвитку, проживанням в містах чи сільській місцевості, статусом міста, рівнем релігійності населення та ін.).

Висновки. Концепція другого демографічного переходу стала «мейнстрімом» Європейської Асоціації з вивчення проблем народонаселення (European Association for Population Studies). У 2001 році було проведено першу конференцію (EURESCO-conference), яка мала назву «Другий демографічний перехід. Сім'я і зміни фертильності у сучасному суспільстві: дослідження та пояснення сучасного розвитку», та створено робочу групу, що займається дослідженням демографічних процесів в рамках другого демографічного переходу. В результаті проведених досліджень, були зроблені висновки про те, що: Скандинавські країни перебувають на найвищому рівні другого демографічного переходу; Західна та Південна Європа мають головні ознаки демографічних змін, що характерні для другого демографічного переходу; Центральна та Східна Європа мають значний прояв таких ознак. Україна як держава Центрально-Східної Європи має прояви окремих ознак другого демографічного переходу, які характеризуються значною територіальною диференціацією. Це потребує ґрунтовного просторового аналізу тенденцій різноманітних складових демографічних процесів в регіонах України.

References:

1. 140 let so dnâ roždeniâ Adol'fa Landri [140 anniversary from Adolphe Landry Birth Day] *Bûlleten' Institutu demografii Nacional'nogo issledovatel'skogo universiteta "Vysšaâ škola èkonomiki" Demoskop Weekly # 611 - 612* [Bulletin of National Demography Institute, Research University "Higher School of Economics"]. Access Mode: <http://demoscope.ru/weekly/2014/0611/nauka01.php> (in Russian).
2. Adol'f Landri. Demografičeskaâ revolûciâ [Adolphe Landry. Demographic Revolution] *Bûlleten' Institutu demografii Nacional'nogo issledovatel'skogo universiteta "Vysšaâ škola èkonomiki" Demoskop Weekly # 611 - 612* [Bulletin of National Institute of demography Research University "Higher School of Economics"]. Access Mode: <http://demoscope.ru/weekly/2014/0611/nauka02.php> (in Russian).

3. Ansley J. Coale, Frank W. Notestein, 1902–1983. *Population Index*, Vol. 49, No. 1 (Spring, 1983), pp. 3–12.
4. Bongaarts J. The end of the fertility transition in the developed world. *Population and Development Review*, 2002, Vol. 28, pp. 419–443.
5. Cliquet R. *The Second Demographic Transition: Fact or Fiction?* Strasbourg, France: Council of Europe, Council of Europe Population Studies, 1991, 23.
6. Coleman D. Why we don't have to believe without doubting in the "Second Demographic Transition"? Some agnostic comments. *Vienna Yearbook of Population Research*, 2004, pp. 11–24.
7. Delphy C, Leonard D. *Familiar exploitation: a new analysis of marriage of contemporary society*. Cambridge Center, Cambridge, MA, 1992.
8. European Association for Population Studies. The second demographic transition in Europe (completed). Access Mode: <http://www.eaps.nl/scientific-activities/working-groups/second-demographic-transition-europe-completed>.
9. Frey W. H., Kobrin F. E. Changing families and changing mobility: Their impact on the central city. *Demography*, 1982, Vol. 19, pp. 261–277.
10. Giddens A. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1991.
11. Granovetter M. S. The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, 1973, Vol. 78, 1360–1380.
12. Inglehart R. *Modernisation and Postmodernisation: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton University Press, Princeton, NJ, 1997.
13. Kohler H-P., Billari F. C., Ortega J. A. The emergence of lowest-low fertility in Europe during the 1990s. *Population and Development Review*, 2002, Vol. 28(4), pp. 641–680.
14. Lesthaeghe R. *The Unfolding Story of the Second Demographic Transition*, *Population and Development Review*, 2010, Vol. 36, No. 2, pp. 211–251
15. Notestein F. W. Economic problems of population change. *Proceedings of the Eighth International Conference of Agricultural Economists*. London: Oxford University Press, 1953, pp. 13–31
16. Pribitkova Ĭ. M. Osnovi demografii: posibnik dlâ studentiv humanitarnih ta suspil'nih fakul'tetiv viših navčal'nih zakladiv [Basics of demography: Textbook for students of humanities and social faculties of higher educational institutions] Kyiv. 1995, 256 p. (in Ukrainian).
17. Sobotka T. Ten years of rapid fertility changes in European post-Communist countries? Evidence and interpretation. *Groningen Population Research Center Working Papers*, no. 2002.
18. Thompson W. Encyclopedia of Population Macmillan Reference. 2003. pp. 939–40. Access Mode: <http://www.faculty.fairfield.edu/faculty/hodgson/Courses/sol84/popdocs/EofPThompson.pdf>
19. Van de Kaa D. J. The idea of a second demographic transition in industrialized countries. *Papers of 6th Welfare Policy Seminar*, 2002. Access mode: http://www.ipss.go.jp/webj-ad/webjournal.files/population/2003_4/kaa.pdf
20. Van de Kaa D. J. Second Demographic Transition: concepts, dimensions, new evidence. *Bad Herrenalb*, 23-28 June 2001. Access mode: http://www.demogr.mpg.de/papers/workshops/010623_paper04.pdf
21. Zakharov S. Fertility trends in Russia and the European new independent states: Crisis or turning point? *Expert Group Meeting on Below-Replacement Fertility*, ESA/ P/WP.140, 4-6 November 1997, New York: United Nations Population Division.
22. Zakharov S., Ivanova E. Fertility decline and recent changes in Russia? On the threshold of the second demographic transition. In J. DaVanzo (ed.), *Russia's Demographic Crisis*. Santa Monica: RAND, 1996, pp. 36–82
23. Zaharov S. Vtoroj demografičeskij perehod i izmenenie vozrastnoj modeli roždaemosti [The second demographic transition and changes in the age patterns of fertility] Bülleten' Institutu demografii Nacional'nogo issledovatel'skogo universiteta "Vyssšaa škola èkonomiki" Demoskop Weekly # 611 - 612 [Bulletin of National Institute of demography Research University "Higher School of Economics"]. Access mode: <http://demoscope.ru/weekly/2012/0495/tema05.php> (in Russian).
24. Zeman K., Sobotka T., Kantorova V. Halfway between socialist greenhouse and postmodern plurality: Life course transitions of young Czech women, paper presented at the European Science Foundation Seminar on the Second Demographic Transition, *Bad Herrenalb*, 23-28 June 2001.

RESEARCH METHODS OF CONFLICTS OF URBAN DEVELOPMENT IN HUMAN GEOGRAPHY

Artem MOZGOVYI

*Institute of Geography, National Academy of Science of Ukraine, Kyiv, Ukraine
utor@ukr.net*

Abstract: This article in the field of human geography is devoted to contradictions of urban development. Here is presented the characteristics of the main types of urban development and subjects of urban conflicts. In this article one can find meaning of terms "conflict activity" and "conflict potential" of urban environment in human geography. Suggested the complex research methods of conflicts of urban development.

Key words: conflict, city, urban development, research methods, conflict activity, conflict potential.

UDC: 911.375.3

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ
КОНФЛІКТІВ МІСЬКОГО РОЗВИТКУ

Артем МОЗГОВИЙ

*Інститут географії НАН України, м. Київ, Україна
utor@ukr.net*

Анотація: У статті розкрито суперечності міського розвитку з позицій суспільної географії. Наведено систематику міського розвитку і схарактеризовано основні його типи. Окреслено коло суб'єктів конфліктної взаємодії в місті. Розкрито суспільно-географічний зміст понять конфліктність і конфліктогенність міського середовища. Запропоновано методичний апарат дослідження конфліктів міського розвитку.

Ключові слова: конфлікт, місто, міський розвиток, методи дослідження, конфліктність, конфліктогенність.

УДК: 911.375.3

Вступ. Постановка проблеми. Онтологія конфлікту здавна цікавила фахівців різного профілю: у першу чергу філософів, а також психологів, соціологів, політологів, культурологів та представників багатьох інших гуманітарних галузей знань. Особливе місце у вивченні природи конфліктів посідають математичні вишукування, особливо в галузі теорії ігор. Певна розпорошеність та різноманітність наукового знання про природу конфліктів не випадково викликала потребу в його узагальненні та систематизації.

Отже, на певному етапі розвитку науки виникла потреба в розробці єдиного вчення про конфлікт. Першою спробою зробити це прийнято вважати працю американського вченого Кеннета Боулдінга «Конфлікт і захист: загальна теорія» [3], в якій він виклав основні положення своєї концепції «Загальної теорії конфлікту». На думку вченого, конфлікт – є всезагальною й універсальною категорією, що має однакові етапи, функції та способи розв'язання незалежно від середовища та умов виникнення. Хоча цю ідею було запропоновано науковій громадськості ще півстоліття тому, змушені констатувати, що витворення «Загальної теорії конфлікту» не мало значних результатів і триває досі.

Дещо пізніше західних досліджень в галузі теорії конфліктів, проте в значній мірі незалежно від них, серед пострадянських наукових кіл набуває популярності міждисциплінарний напрям досліджень, що набув назви «конфліктологія».

Цей термін не вживається західними науковцями і є результатом витворчості в більшості своїй російських авторів. Можна припустити, що конфліктологія виникла в результаті наукових пошуків відповідей на виклики часів занепаду радянської системи – деволуційні рухи та численні етнополітичні конфлікти на теренах стагнуючої тоталітарної держави. Конфліктологія мала доволі поживний ґрунт для свого розвитку і пізніше – в пострадянських реаліях новоутворених незалежних держав як міждисциплінарний напрям дослідження конфліктів. Однак, принагідно зауважимо, що досі не існує загальновизнаного уявлення про предмет конфліктології. У цій науковій розвідці ми спираємося на визначення Пірен М. І., за якою «конфліктологія – це наука про зіткнення, проблемне функціонування особи, людського суспільства, природи, про взаємодію людини і природи» [8].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для вітчизняної географії конфліктологічна проблематика, на відміну від західних географічних шкіл, є порівняно новою. Протягом останніх двох десятиліть на пострадянських просторах відбулося кілька наукових географічних форумів, котрі були присвячені теоретико-методологічним та прикладним аспектам наукового напрямку, що набув назви «геоконфліктологія». Основну увагу при цьому було приділено географічним чинникам виникнення конфліктів, просторовій еволюції та організації конфліктів, типізації конфліктів з географічних позицій. Особливої актуальності на межі тисячоліть набули дослідження конфліктів, що розгортаються

в суспільно-територіальних системах різного рангу.

Актуальність цього напрямку географічних досліджень була неодноразово підтверджена в доповідях провідних географів під час Міжнародного географічного конгресу (ФРН, м. Кельн, 26–30 серпня 2012 р.), де тема ризиків і конфліктів у сучасному глобалізованому світі була винесена в ряд ключових [5].

Оцінюючи розвиненість географічних досліджень конфліктів за допомогою галузево-наукового підходу, стає очевидним, що найбільшого розвитку тема конфліктів набула в політичній географії та геополітиці, де вона активно опрацьовується протягом кількох десятиліть. Проте вивчення різних аспектів конфліктної взаємодії об'єктів у географічному середовищі представниками згаданих напрямків здійснюється, головним чином, на рівні значних територій та ареальних форм просторової організації, в той час як конфліктам в масштабах окремих поселень або їх груп, на нашу думку, не приділено належної уваги.

Географічне дослідження конфліктів не обмежується нині тільки областями політичної географії та геополітики. Усе більшою актуальності набувають дослідження конфліктів у галузі природокористування [7], вдосконалюються способи їх картографування [9]. Нині серед дослідників конфліктів найактуальнішою темою стали трагічні події на сході України [2; 4].

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. Метою цієї наукової розвідки є висвітлення можливостей методичного апарату географії та суміжних наук в дослідженні конфліктів, а також порівняння ефективності різних методичних підходів при дослідженні конфліктів з позицій географічної науки.

Виклад основного матеріалу. У наукових уявленнях сьогодення розвиток складних систем, тобто відкритих й здатних до самоорганізації, не є можливим без суперечностей, що його супроводжують і зумовлені структурною, функціональною та динамічною складністю цих утворень. Це цілком стосується і територіальних систем як об'єкта географії.

Так, структурна складність систем зумовлює «вертикальні» та «горизонтальні» суперечності між ієрархічно різними елементами; функціональна складність викликає суперечності, пов'язані з якісно різною, а іноді протилежною, спрямованістю процесів функціонування системи; динамічна складність породжує суперечності дисонансно-резонансного характеру, пов'язані з аритмічністю процесів, незбігом їхніх часових параметрів та несинхронізованістю взаємозалежних процесів. Найгострішими проявами таких суперечностей є конфлікти.

У процесі накопичення й узагальнення людством наукового знання стає все більш очевидним, що концепти «розвиток» та «конфлікт» перебувають в діалектичній єдності. З одного боку, конфлікт позірно заперечує розвиток, а з іншого – виступає невід'ємним його атрибутом і навіть необхідною

умовою. Серед усієї множини сучасних наукових визначень конфлікту найбільш прийнятним для умов нашого дослідження ми вважаємо наступне: конфлікт – це «протидія двох або більше суб'єктів, а іноді процесів, що претендують на зумовлюваний ними стан дійсності» [11].

Проблематика розвитку міського простору охоплює широке коло теоретичних і прикладних питань, дослідження котрих ґрунтується на таких концептах та базових наукових категоріях як «система», «розвиток» та «простір». Географічний зміст кожного з них виповнений множиною понять, термінів та причинно-наслідкових зв'язків. Географічні об'єкти як територіальні системи мають неабиякий потенціал розкриття змісту цих базових наукових категорій. Яскравим прикладом таких територіальних систем є місто.

Очевидним є те, що за своєю природою та характером функціонування місто має системний характер. Серед численних ознак складної системи в науковій літературі найчастіше згадуються відкритість такої системи, її здатність до саморозвитку та самоорганізації. Усі ці риси притаманні системі міста: по-перше, місто завжди було і є відкритою системою, фактично «системою в системі» – в системі поселень; по-друге, будь-якому місту властиві саморозвиток й самоорганізація, так як саморозвиток закладено в самій сутності міста. Місто як «рушій прогресу» не можна уявити статичним, воно має розвиватись, розвиваючи прилеглі території. Саморозвиток конкретного міста зумовлюється як внутрішніми чинниками, так і зовнішніми впливами, котрі можна розглядати як прояви саморозвитку систем поселень, радше, систем розселення вищого рівня (регіональних, національних). Тому дуже важко дослідити процеси і визначити напрямки розвитку міста, чи навіть категорії міст, не врахувавши системності їх існування.

Крім того, місто зі складними системами місто споріднює його структурна, функціональна та динамічна складність, що зумовлено значною концентрацією об'єктів, котрі взаємодіють на обмеженій території. Проте, на різних етапах розвитку суспільства характер взаємодії між об'єктами може бути різним. Динамізм функціонування міста зокрема проявляється: в рухах потоків населення з приміської зони до місць роботи вранці, і відтоці населення ввечері (маятникова міграція); в активному переміщенні власне міських жителів протягом дня, в пов'язаних з цим піках транспортної напруженості; в ритміці роботи виробництв та установ, або в безперервності їх роботи; в цілодобовості життєзабезпечення міста (водо- та енергопостачання, сміттєвивезення та ін.). Розвиток міста, як наслідок динамізму функціонування, проявляється також у постійному будівництві, переплануванні вулиць, прокладанні нових комунікацій та адаптації міського середовища до нових умов в цілому.

Географія як наука-інтегратор має неабиякий методичний апарат для дослідження міської системи. Нині у вітчизняній суспільній географії в якості загального означення системних об'єктів най-

частіше використовується поняття «суспільно-територіальна система», що об'єднує виробничі, соціальні, населенські або природні елементи. При дослідженні окремих елементів суспільно-територіальної системи на перший план виступають їхні функції. Подібні утворення мають свою систематику і, таким чином, конкретним типом суспільно-територіальних систем є міста.

Територія як просторова передумова цивілізаційних процесів є базовою категорією географічної науки. Як природно-територіальні, так і суспільно-територіальні системи не можливі поза «місцем». Територіальність є однією з найважливіших ознак подібних утворень. Хоча сучасні міста переважно лишаються, радше, дискретною формою територіальної організації суспільства, однак вони теж складаються з окремих територіальних частин (підсистем), а також є територіальними складовими масштабніших географічних об'єктів. Елементом суспільно-територіальної системи міста притаманні такі територіальні параметри, як різний ступінь доступності, територіальна конфігурація, територіальна концентрація та ін. Вочевидь, що згадані територіальні параметри істотно впливають на розвиток конкретного міського поселення.

Отже, спираючись на вищевикладене, спробуймо окреслити основні особливості міського розвитку. Виходячи з загальнонаукового сучасного уявлення про розвиток, під *міським розвитком* ми розуміємо незворотні, закономірні й спрямовані зміни суспільно-територіальної організації міського простору. Цей процес супроводжується постійною трансформацією поселенської мережі з переміщенням населення в міста з істотною зміною способу його життя. Принагідно розглянемо більш ретельно кожен з питомих рис міського розвитку.

Так, незворотність змін характеризує функціонування міської системи, тобто циклічну і динамічну роботу функцій міста. Набір функцій міста, на нашу думку, відповідно до логіки розвитку, повинен проходити стадії від комплексу до системи. Наукове пояснення незворотності як риси міського розвитку має певні застереження. З історичної географії достеменно відомою є маса прикладів «перетворення» міських поселень на сільські, тобто прикладів деградації міського середовища і це може свідчити, на перший погляд, про певну «зворотність» міського розвитку. Хибність такого пояснення полягає в тому, що перехід населеного пункту з категорії «міст» до категорії «сіл» свідчить, насправді, не про зворотність розвитку, а, навпаки, підтверджує його – розвитку – незворотність. Адже розвитку міста, як і будь-якої складної територіальної системи, є властивою еволюційна стадійність: міста зароджуються, зростають, досягають розквіту, занепадають й, з рештою, зникають. Тобто перетворення міста на село є констатацією «смерті» міста. При цьому населений пункт «за інерцією» може ще деякий час зберігати за собою адміністративний статус міста, хоча його мешканці вже поколіннями ведуть руральний спосіб життя. Ця проблема – якісного розмежування міського і

сільського середовищ – лишається ще доволі слабо розкритою в сучасній науці.

Друга питома риса міського розвитку – спрямованість змін суспільно-територіальної системи міста визначає єдність розвитку міста, що надає йому рис внутрішньої взаємозалежності – траєкторії міського розвитку. Напрямок змін суспільно-територіальної системи міста, як правило, пов'язаний з ускладненням структури його господарства, збільшенням масштабів його економічного, соціального та екологічного впливу на прилеглу територію, появою нових елементів і функцій структури.

Саме в зв'язку з простеженням спрямованості розвитку певного міста найчастіше можна зіткнутись з оцінками судженнями окремих фахівців та громадськості щодо розвитку міста, йдеться про основні його тенденції – прогрес і регрес. Прогресивний розвиток міст, тобто напрям розвитку від «гіршого» до «кращого», досить тривалий історичний час був «наріжним каменем» міського управління й міської політики в Європі. Через європейський універсалізм загальна теорія прогресу і прогресивності міста була поширена на глобальному рівні. Проте з другої половини XX ст., коли негативні наслідки урбанізації, індустріалізації, технізації та інтернаціоналізації світового господарства стали очевидними, теорія прогресу стала піддаватись жорсткій критиці з боку громадськості. Нині «прогресивність» всього міського не є вже такою беззаперечною.

Третя питома риса міського розвитку – закономірність змін суспільно-територіальної системи міста передбачає суттєвий і постійно повторюваний взаємозв'язок елементів міської системи, визначальних етапів і форм процесу міського розвитку. Можна виділити загальні й одиничні, тобто універсальні та специфічні закономірності міського розвитку. Але це предмет окремого дослідження. Вважаємо, що закономірність є тією властивістю міського розвитку, що різнить його зі змінами катастрофічного характеру.

Очевидно, що навіть вичерпна характеристика окремих властивостей міського простору не створить наукової картини його розвитку. Вочевидь, процес міського розвитку має свою систематику, тобто певну видову структуру. При більш наближеному розгляді цього питання, ясно проступають, принаймні, чотири види міського розвитку, а саме: територіальний розвиток, демографічний розвиток, соціально-економічний розвиток та функціональний розвиток.

Територіальний розвиток міста проявляється в територіальній експансії міської забудови і комунікацій на прилеглу місцевість. Якщо античне чи середньовічне міське середовище обмежувалось оборонними мурами й рідко «виписувалось» за їхній периметр, то територіальне зростання сучасних міст є безпрецедентним в людській історії. Згадаймо хоча б недавні зміни адміністративних меж Москви, коли площа цього міста зросла майже втричі.

Територіальна експансія міст є часто невиправданою, особливо постсоціалістичних.

Територіальний «прогрес» міста, особливо великого, завжди призводить до деградації прилеглої сільської місцевості та природного середовища. Вздовж основних транспортних магістралей, далеко за адміністративні межі сучасного великого міста розростаються «язики субурбанізації» – суцільно організована територія, колишня сільська місцевість, мешканці котрої ведуть урбаністичний спосіб життя й абсолютно відірвані від традиційного культурного субстрату села. Окремою проблемою територіального «прогресу» сучасних міст є поширення так званих «котеджних містечок», яких тільки в передмістях сучасного Києва нараховується близько чотирьох десятків. Ці соціально замкнені «виписки капіталу» великого міста територіально віддалені від нього, але ще більше вони дистанційовані в інформаційному, культурному та ментальному відношенні від середовища свого розташування. Фактично, йдеться про односторонній утилітарний зв'язок: споживацьке відношення й виснаження природних ресурсів сільської місцевості з боку мешканців такого містечка, а наслідками є відходи життєдіяльності, техногенне забруднення і сміття.

Демографічний «прогрес» міста проявляється, в першу чергу, в зростанні чисельності його населення. Оптимальної чисельності населення міста не існує, хоча не так давно науковцями робилися спроби її встановити. Очевидним є те, що число міських мешканців дуже швидко долає «раціонально встановлені» і «науково обґрунтовані межі», а геодемографічні процеси відбуваються за своїми законами. Хоча деяким державам вдається адміністративними методами регулювати чисельність міського населення (КНДР, КНР, колишній СРСР), проте це потребує встановлення тоталітарного політичного режиму і суперечить правам людини.

Негативними наслідками демографічного «прогресу» є такі явища як псевдоурбанізація та прихована урбанізація. Суть котрих полягає в нерегульованій і неконтрольованій масовій міграції сільських мешканців до міст. Це населення прагне покращення якості життя, але не забезпечується в місті а ні належними умовами проживання, а ні гідною оплатою праці, а ні соціальним гарантіями. Це призводить до маргіналізації та криміналізації цілих районів і передмість, неінтегрованості й соціальної замкненості таких спільнот.

Таким чином, основна загроза територіального та демографічного «прогресу» міст полягає навіть не у вилученні нових земель, скажімо, із сільськогосподарського вжитку та зменшенні частки сільських мешканців певної території, а в скороченні простору витворення традиційної культури й припинення трансляції етнічних культурних кодів в колишній сільській місцевості, адже велике місто – це культурний конгломерат, що не має етнічності.

«Прогресивний» соціально-економічний розвиток міста знаходить свій прояв в зростанні кількісних показників, що нерідко призводить до погіршення екологічних властивостей комплексів природи. Саме наслідки економічного і технічного

прогресу призвели до глобальних проблем людства.

Прискорений соціально-економічний розвиток міст, порівняно з руральними просторами, найчастіше пов'язують з такою його властивістю як урбаністична концентрація. У свою чергу, урбаністична концентрація – це фундаментальна ознака міста, що полягає в значній щільності різноманітних об'єктів і видів діяльності на обмеженій території.

Урбаністична концентрація характеризує місто як середовище життя людей і місце концентрації різноманітних, видів діяльності, що постійно диверсифікуються. Ці види життєдіяльності знаходяться у постійному взаєморозвитку та взаємозалежності. З іншого боку, в близькому сусідстві знаходяться об'єкти, що нарізно тяжіють міста, але є несумісними. Наприклад, перевантаження міського простору об'єктами промисловості, що завжди призводить до погіршення екологічної ситуації і, відповідно якості життя населення. Територіальна концентрація дає можливість отримати значний економічний ефект, проте нерозривно пов'язана з цілим рядом побічних негативних наслідків і факторами ризику для людини, серед яких: надмірна кількість мешканців і рівень концентрації населення, розміщення населення, яке підпадає під загрозу бути в зоні ураження, а також насиченість міста елементами техногенної інфраструктури.

На нашу думку, найбільш коректними індикаторами соціально-економічного «прогресу» міського розвитку є параметри якості життя містян. Саме через комплексне дослідження категорії якості життя населення розкриваються для розуміння такі поняття як спосіб життя, рівень життя та стиль життя мешканців населеного пункту. Динаміка якості життя мешканців є головним індикатором соціально-економічного розвитку міста і, одночасно, передумовою його перспективного розвитку, що зумовлює «привабливість» певного міста для праці та проживання.

Функціональний розвиток міста проявляється в перманентній трансформації його функціональної структури та розширенні спектру виконуваних функцій. Виходячи з цього, «прогрес» функціонального розвитку уявляється як розширення переліку виконуваних містом функцій, відповідно «регрес» – розвиток в бік монофункціональності.

Таким чином, приходимо до висновку, що прогрес в одному напрямі чи сфері обов'язково породжує конфлікти й регрес в інших сферах міського розвитку. Нині, як ніколи раніше, основні постулати теорії прогресу є хиткими, а впевненість в необхідності подальшого економічного й технологічного зростання є сумнівною. Усе більшої поширеності серед науковців набуває альтернативний теорії прогресу ймовірнісний підхід в розумінні цивілізаційного розвитку людства. Політику індустріалізації, урбанізації та прискореного розвитку великих міст заступила теорія меж зростання і, зрештою, концепція сталого збалансованого розвитку. Проте на шляху її реалізації і впровадження існує немало об'єктивних і суб'єктивних перепон,

подолання яких потребуватиме значних зусиль людської цивілізації.

До переліку основних функцій, що формують «обличчя» міста як територіального локусу людської культури найчастіше відносять наступні: демографічну, виробничу, адміністративно-управлінську, комплексну соціальну функцію (вміщує культурно-освітню, охорони здоров'я, комунально-господарську та ін.), торговельну, транспортну та рекреаційну. Цей приблизний перелік міських функцій, на нашу думку, відображає основні сфери життєдіяльності містян та сутнісно розкриває особливості міського середовища – середовища цивілізаційного поступу. Кожна з міських функцій є багатоваріантною за формою та інтенсивністю свого прояву, однак, в різних природних та суспільних умовах зміст їх лишається незмінним.

Якщо зануритись в аналіз функціонального розвитку міста глибше, з'ясується, що місту взагалі властива така фундаментальна риса як багатофункціональність. Міську багатофункціональність ми розуміємо не тільки у виробничому аспекті, а більш широко, охопивши всі види людської діяльності. Кожне, навіть найменше, місто з периферійного сільського району, що не має виробничої багатофункціональності та розвинутої інфраструктури, залишається втіленням багатофункціональності цілого району, що його оточує, виконуючи управлінські, торговельні, культурні, освітні та ін. функції.

Місто не може існувати без свого оточення. Воно пов'язане з ним, використовує ресурси оточуючого району, покликане обслуговувати цей район, а для цього його функціональна структура повинна бути розвинутою. Отже, багатофункціональність – це не просто ознака, це призначення міста.

Багатофункціональність дозволяє повніше використовувати елементи потенціалу міста: географічне положення, специфічне середовище, розвинуту інфраструктуру, кваліфіковані кадри, виробничі фонди та ін. Але з іншого боку, розвиток функцій міста безпосередньо зумовлюється його потенціалом. Ця дивовижа є проявом примхливості саморозвитку міста і, власне, лежить в основі цього процесу.

Конфліктуючими сторонами в міській системі можуть виступати суб'єкти господарської діяльності, органи управління, суспільні групи, окремі особи і навіть технічні системи. Як зазначалось вище, міські конфлікти найчастіше виникають як результат загострення суперечностей розвитку міської системи. Конфліктувати між собою можуть навіть різні види розвитку міста, тобто територіальний, демографічний, функціональний та соціально-економічний розвиток. До конфліктної ситуації також може призводити конкуренція між суб'єктами. Однак, на нашу думку, не слід ототожнювати конкуренцію з конфліктом, т.я. сама по собі змагальність між суб'єктами за покращення умов функціонування в межах міського простору, за ресурси розвитку, чи досягнення певного стану дійсності не обов'язково призводить до конфлікту. Основними

відмінними рисами конкуренції та конфлікту є те, що за конкуренції суб'єкти діють кожен «на своєму полі», а також те, що дії задля забезпечення успіху мають позитивний характер. Цікавим аспектом цього питання є конкуренція між містами як економічними системами, або ж образами та брендами міст. Ця проблематика потребує окремого дослідження.

При характеристиці конфліктної взаємодії в міському просторі важливим є розрізнення таких понять як конфліктна ситуація, конфліктність та конфліктогенність. Зупинимось на них більш ретельно.

Конфліктна ситуація – це збіг обставин, чи умов, що об'єктивно містить явні передумови для конфлікту і провокує деструктивні дії сторін, тобто виникнення конфлікту. Конфліктна ситуація є передумовою реального конфлікту. Часто-густо її асоціюють з власне конфліктом, що є хибним уявленням, т.я. конфлікт може мати неявну, приховану, латентну фазу. Вона є неявною для стороннього спостерігача, тому може лишитись непоміченою. Конфліктна ситуація в міському просторі сигналізує про нагальну необхідність втручання з боку муніципалітету. Конфліктам між приватними і громадськими інтересами містян, між різними міськими підсистемами завжди передують конфліктна ситуація. Розв'язання конфліктних ситуацій – показник ефективності міської влади.

У сучасній конфліктології одним з найбільш перспективних методів дослідження конфліктних ситуацій є системно-ситуаційний аналіз [1]. За такого аналізу, саме конфліктна ситуація є основною одиницею дослідження, що має певні змістові й динамічні характеристики.

Однак, на наш погляд, найефективнішим методом виявлення і упередження конфліктних ситуацій міського розвитку є їхній моніторинг, тобто метод чисельного аналізу конфлікту на основі низки контрольованих параметрів. Цей метод свого часу було вдало застосовано при аналізі реальних міждержавних конфліктів С.Ю. Закожурніковим [12]. Крім сигнальної функції моніторингу, формалізована система аналізу структури конфлікту має елементи експертної системи, надаючи користувачеві додаткову інформацію, засновану на досвіді вивчення загальних закономірностей розвитку. З метою підвищення достовірності методу чисельного аналізу, а також інтерпретації його результатів, його застосування доцільно поєднувати з формалізованою системою аналізу структури конфлікту, в якій чисельному аналізу відводиться сигнальна роль. Недоліком запропонованої системи моніторингу є слабка забезпеченість кількісної оцінки фіксацією якісних змін у структурі конфлікту. Основною складністю ефективності такої системи є діагностика основних параметрів тільки зароджується конфлікту. Об'єктивна складність виявлення подібних тенденцій пов'язана, по-перше, з тим, що конфліктогенні тенденції дуже часто виникають і розвиваються на тлі «інформаційного шуму», а по-друге, недостатньо чітко опрацьований механізм їхнього розпізнавання серед безлічі локальних суперечностей.

У свою чергу, *конфліктність* – це показників, що характеризує частоту і гостроту виникнення і перебігу конфліктів в місті, ступінь залученості до конфліктної взаємодії суб'єктів. Виділяють низьку, середню, оптимальну і високу конфліктність. Центральною детермінантою конфліктності є система суперечностей, що виникають в процесі міського розвитку і відтворення предметного плану соціально-економічної активності. Рівень емерджентності в розвитку міста як системи, ступінь ефективності спільної діяльності суб'єктів міського середовища виступає провідним фактором, що визначає змістовні причини та інтенсивність конфліктності в місті. На прикладі дослідження інших складних систем конфліктологами було помічено, що деякий рівень конфліктності не є фактором дезінтеграції високоефективної системи спільної діяльності. Такий рівень конфліктності є оптимальним для функціонування системи.

Враховуючи вищевикладене, на цьому етапі дослідження, під *конфліктогенністю* міського розвитку ми пропонуємо розуміти потенціал можливих конфліктів, що виникатимуть в процесі взаємодії суб'єктів міського розвитку, що може впливати на стан міського середовища та проявляється у мобілізації просторових, матеріальних і нематеріальних ресурсів, асиметричність деструктивних дій та може призвести до згубних наслідків для сторін-носіїв інтересів. Конфліктогенність характеризує потенціал конфліктної взаємодії на території: міста в цілому, окремого району, зони впливу міста.

Окремою проблемою в дослідженні конфліктів міського розвитку є питання про їхню систематику. У сучасній науковій практиці систематизації конфліктів існує множина підходів. Це зумовлено доволі широким колом наук і галузей знань, що вивчають конфлікти – від психології до теорії міжнародних відносин. Проаналізувавши і порівнявши існуючі класифікації конфліктів, запропоновані представниками різних наук, ми дійшли висновку, що для потреб географічного дослідження конфліктів можуть бути використані далеко не всі з них.

Переходячи від загальних питань міського розвитку до національного рівня дослідження, зауважимо, що Україна є сьогодні високоурбанізованою країною. Хоча за офіційними даними в міських поселеннях нашої країни проживає майже 69% населення (на 01.01.2014 р.), цей показник не відображає реальних наслідків урбанізації, тому що спирається на формальну ознаку адміністративної реєстрації місця проживання громадян. За нашими оцінками, рівень урбанізованості України давно вже досяг 75%, тобто фактично країна за цим показником знаходиться в числі найбільш урбанізованих націй світу. Природно, що і всі проблеми і негативні наслідки урбанізації мають гострий прояв в Україні.

Нині в Україні нараховується 460 міст (на 01.01.2015 р.), з них лише 45 відносять до великих, тобто таких, що мають чисельність населення понад 100 тис. осіб. Географічно більшість з їх числа розташована на сході та півдні країни. Ця

група міст вирізняється серед інших найвищим рівнем соціально-економічного розвитку, проте, водночас, великим містам притаманна найбільша внутрішньогрупова строкатість за якістю міського середовища. На тлі великих міст України за соціально-економічними умовами розвитку чітко контрастують міста-мільйонники (в значенні статусу, а не кількісної характеристики) та обласні центри. Саме в них спостерігається найвища подієва активність в нашій країні. Саме в них ухвалюються рішення щодо напрямів розвитку території держави. З рештою, саме в них найчастіше відбувається зіткнення інтересів, як приватних і суспільних, так місцевих і національних.

Принагідно зауважимо, що, на нашу думку, показник питомої частки міського населення в Україні та деяких інших пострадянських країнах не відбиває реальних результатів урбанізації в цих державах. Адже до міського населення тут зараховують і мешканців т.зв. «селищ», відповідно до Конституції України, в минулому – «селищ міського типу». Відомо, що ця категорія міських поселень була запроваджена комуністичною владою в процесі адміністративно-територіальної реформи 1923–1929 рр. з метою штучного підвищення рівня урбанізованості населення. Саме тому ми вважаємо за недоцільне існування такої категорії поселень, вона має бути скасована в процесі майбутньої адміністративно-територіальної реформи, як це вже було зроблено в Польщі, країнах Балтії та Молдові.

На наш погляд, в основі обліку міського населення країни має лежати не штучний підхід адміністративного «затягування» населених пунктів до категорії «міських», а визначення числа мешканців урбанізованих територій. На цьому етапі дослідження, під *урбанізованою територією* ми розуміємо місцевості, незалежно від адміністративних меж (як міські, так і сільські), переважна більшість мешканців яких ведуть урбаністичний спосіб життя.

Міський (урбаністичний) спосіб життя ми розуміємо як історично сформовану соціокультурну підсистему міського устрою, основною функцією якої є організація процесу життєдіяльності соціальних суб'єктів в умовах специфічної соціопросторової реальності міста. Важливо розуміти, що поряд з окремими індивідами, суб'єктами міського способу життя виступають демографічні, культурні, професійні та інші спільноти. Особливості способу життя цих спільнот є наслідком різних умов життєдіяльності людей, що належать до цих груп. З одного боку, феномен міського способу життя – це наслідок процесу урбанізації, що є способом організації життя індивідів і соціальних груп, котрий дозволяє їм співіснувати, взаємодіяти і розвиватися в урбаністичному соціально-просторовому середовищі з високим рівнем соціосуб'єктної, матеріально-предметної та інформаційної щільності. З іншого боку, міський спосіб життя – це комплексна характеристика, що дозволяє синтезувати кількісні та якісні показники, котрі висвітлюють різні сторони життя містян.

Урбаністичний спосіб життя можна схарактеризувати засобами показників рівня та якості життя. Так, рівень життя, що характеризує ступінь задоволення різних потреб індивіда, як правило, виражається в кількісному вимірі, наприклад, у грошових одиницях. У свою чергу, якість життя являє комплексну характеристику, що включає всю палітру матеріальних і нематеріальних цінностей. Ця характеристика відображається в оцінці соціальної якості умов життєдіяльності та можливостей використання цих умов для реалізації та відтворення найважливіших потреб індивіда.

Традиційно в науці виділяють три компоненти міського способу життя: об'єктивні умови життєдіяльності, власне форми життєдіяльності і суспільна свідомість міських жителів. Взаємозв'язок цих компонентів полягає в тому, що, з одного боку, об'єктивні умови життєдіяльності суб'єктів міського способу життя визначають відповідні їм форми життєдіяльності, і ці форми знаходять своє відображення в суспільній свідомості міських мешканців. З іншого боку, зміни, що відбуваються в суспільній свідомості під культурними, релігійними чи ідеологічними впливами, є чинником змін форм життєдіяльності суб'єктів міського способу життя, що неминуче призводить до зміни самих об'єктивних умов життєдіяльності. При такому методологічному підході урбаністичний спосіб життя постає як динамічна система, що функціонує в межах міського устрою. Тому суспільно-географічні дослідження феномена міського способу життя могли б бути надзвичайно корисними для формування завдань планування міського розвитку.

Враховуючи вищевикладене, вважаємо, що в основу обліку числа міських мешканців країни необхідно покласти не «міську реєстрацію», а спосіб життя населення. У такому разі природно виникає питання про критерії «міського» та «сільського» способів життя для потреб обліку. Лише зазначимо, що світова практика й вітчизняна наука вже мають помітний доробок в цій царині. Вважаємо можливим, запровадити такий «якісний» статистичний облік міського населення вже при найближчому Всеукраїнському переписі населення.

Національна статистика не передбачає збору та опрацювання даних щодо конфліктів, а, між тим, параметризація й формалізація процесів конфліктної взаємодії є першочерговим завданням в межах географічного дослідження конфліктів. Існуюча статистика, що відображає криміногенну ситуацію в населених пунктах розкриває конфліктність лише частково, і переважно стосується міжособистісних конфліктів. Добір кількісних показників просторового розвитку, що представлені в національній системі статистики України, на нашу думку, неодмінно призведе до «ефекту Уробороса». Тобто намагання виявити серед статистичних показників передумови того чи іншого конфлікту, призводитимуть до «препарування» його наслідків, т.я. неможливо досліджувати динамічне явище в статичних умовах.

На наш погляд, для потреб конкретного географічного дослідження конфліктів на певній

території є можливим використання наступних методів: методу контент-аналізу – для збору первинної інформації; методу ранжування – для систематизації зібраної кількісної інформації; методу івент-аналізу – для корекції та валідазації отриманих результатів. Також особливого значення при дослідженні конфліктів набувають давні географічні методи, такі як описово-географічний, історико-географічний та порівняльно-географічний.

Висновки і перспективи подальших розвідок.

У результаті цієї короткої наукової розвідки можемо зробити наступні висновки і узагальнення:

При дослідженні конфліктної взаємодії на конкретній території доволі ефективними виявляються класичні спеціально-географічні методи: описово-географічний, порівняльно-географічний та історико-географічний. Зумовлено це тим, що, по-перше, конфлікт як явище в сучасній науці має вже усталену схему опису, котру видається можливим адаптувати до потреб географії. По-друге, акумульована база описів конфліктів на конкретній території створює широке поле для компаративістики. Стають можливими не тільки порівняння конфліктів, що відбуваються в межах різних територіальних систем, а порівняння різночасових конфліктів.

Використання методу районування при дослідженні конфліктів матиме певні особливості, т.я. при дослідженні конфліктів використання категорій спеціалізації території, наявності центру, а також виділення меж районів матиме, на нашу думку, методологічні обмеження. Більш прийнятним для потреб географічного дослідження конфліктів нам видається зонування території за кількісними і якісними характеристиками конфліктів.

Також можемо висувати, що картографічний метод дослідження конфліктної взаємодії на території дозволяє відобразити: ареали поширення конфліктів різного типу на певній території, ступінь конфліктності, динаміку перебігу того чи іншого конфлікту. У цьому контексті, особливо цінним для нас є досвід історичної науки, а саме – створення історичних карт конфліктів.

Проте необхідно враховувати, що при безоглядному використанні географічних методів в дослідженнях конфліктів створюється загроза редукціонізму. Спрощений погляд на конфлікт як систему може загрожувати науковою некоректністю отриманих результатів. На нашу думку, географічне дослідження конфліктів потребує широкого залучення методів суміжних галузей знань та інших наук. За умов відсутності в національній статистичній системі даних, що безпосередньо, або ж опосередковано характеризували б конфліктність в населених пунктах та за їх межами, збір даних для потреб дослідження, на нашу думку, має ґрунтуватись на івент- та контент-аналізі, системно-ситуативному аналізу та групі інших соціологічних методів дослідження конфліктної взаємодії.

References:

1. Ancupov A.Â. Šipilov A.I. *Slovar' konfliktologa* [Conflictologist's dictionary]. Moscow, 2010, 656 p. (In Russian).
2. Aslanov S. Etnopolitičnij konflikt (gibridna vijnna na Shodi Ukraïni) âk naslidok regional'noi etnonacional'noi politiki [Ethnopolitical conflict (hybrid war in Eastern Ukraine) as a consequence of a regional ethnic policy]. *Viče. Žurnal Verhovnoi Radi Ukraïni* [Viche. Journal of the Verkhovna Rada of Ukraine], 2015, N. 14. Access mode: <http://www.viche.info/journal/4822/> (In Ukrainian).
3. Boulding K. E. *Conflict and defense: a general theory*. New York: Harper & Brothers, 1962, 349 p.
4. Dodonov R. Kriza, vijnna či konflikt – âk korektno nazivati podії na Shodi Ukraïni? [Crisis, war, or conflict: what is a correct name for the events in Eastern Ukraine?]. *Shid. Analitiko-informacijnij žurnal* [The East. Analytical and information magazine], 2015, Vol. 2 (134), pp. 107–112. (In Ukrainian).
5. IGC COLOGNE 2012 – 32nd International Geographical Congress Cologne (26–30 August 2012). Access mode: <http://igc2012.org/frontend/index.php>
6. Ley D. *A Social Geography of the City*. Harper & Row Series in Geography. New York: Harper & Row, 1983, 449 p.
7. Petrušenko M. M. Ocinka ekologo-ekonomičnih konfliktiv iz urahuvannâm činnika bezpeki [Assessment of ecological and economic conflicts with regard to safety]. *Regional'na ekonomika* [Regional economy], 2012, Vol. 4, pp. 115–122. (In Ukrainian).
8. Piren M. Î. *Konfliktologiâ: Pidručnik* [Conflictology: Textbook]. Kyiv, 2003, 360 p. (In Ukrainian).
9. Švec' O. B. Geografičnij зміst vivčennâ sociokul'turnih konfliktiv [The geographic content of the study of social-cultural conflicts]. *Ukraïns'kij geografičnij žurnal* [Ukrainian Geographical Journal], 2011, Vol. 3, pp. 52–56. (In Ukrainian).
10. Topčîêv O. G. *Suspil'no-geografičnî doslidžennâ: metodologiâ, metodi, metodiki* [Researchs in human geography: methodology, methods, techniques]. Odessa, 2005, 632 p. (In Ukrainian).
11. *Vsemirnaâ ênciklopediâ. Filosofiâ* [The world encyclopedia. Philosophy]. Moscow, 2001, 1312 p. (In Russian).
12. Zakožurnikov S. Ŭ. Analiz Folklendskogo konfliktu [The analysis of the Falklands conflict]. *Rabočie tetradi* [Workbooks], Diplomatic Academy of the MFA of Russia, 1992, Vol. 6, pp. 49–56. (In Russian).

MODERN SPATIAL TRANSFORMATION IN HOLOSIIVSKYI DISTRICT OF KYIV**¹Anatoliy MELNYCHUK, ²Svitlana KOVALCHUK**^{1,2}*Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine*¹*melan97@ukr.net*

Abstract: The article examines trends and consequences of the urban space transformations in Holosiivskyi district of Kyiv caused by social transformations in the post-Soviet period. The authors focused attention on mapping the key changes that taken place at major historic-geographical sections characterizing formation and development of the territory comprising now a part of the urban district. The authors highlight the fact that changing of predominant spatial functions within the district was connected with the context of main functional (contextual) and spatial vectors of Kyiv development and by the corresponding change of spatial functions in the conditions of industrial and post-industrial periods. The authors developed a technique to determine the qualitative and quantitative parameters of the spatial transformation of the studied territory. Also, they determined the peculiarities of territorial functional changes in one of the centers of spatial development within the district – Lybidska square. There were determined the features and the quantitative and qualitative territorial differences in transformations of the functional structure of urban center under the influence of the core: shopping center “Ocean Plaza”. The authors determined the number of key factors that have influenced and continue to influence the spatial transformations within this city center and function of territory belonging to the most and the least flexible in the context of the transformation of urban space.

Key words: urban space, the transformation of urban space, the functions of the territory, historic-geographical section.

UDC: 911.711.55

СУЧАСНІ ПРОСТОРОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В ГОЛОСІЇВСЬКОМУ РАЙОНІ МІСТА КИЄВА**¹Анатолій МЕЛЬНИЧУК, ²Світлана КОВАЛЬЧУК**^{1,2}*Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна*¹*melan97@ukr.net*

Анотація: У статті розглянуто напрями та наслідки трансформації міського простору Голосіївського району м. Київ, викликані суспільними перетвореннями у пострадянський період. Увагу зосереджено на відображенні ключових перетворень на основних історико-географічних зрізах, які характеризують формування та розвиток території, яка нині входить до складу міського району. Акцентовано на тому, що зміна переважаючих функцій території району була пов'язана контекстом головних функціональних (змістовних) та просторових векторів розвитку столиці України та відповідною зміною функцій території в умовах індустріального та постіндустріального періодів її розвитку. На основі розробленої методики визначено якісні та кількісні параметри трансформації простору досліджуваної території, визначено особливості зміни функцій території в одному з центрів просторового розвитку району – Либідській площі. Визначено особливості, кількісні та якісні територіальні відмінності у трансформаціях функціональної структури загальноміського центру під впливом ядра – ТРЦ “Ocean Plaza”. Виокремлено ряд основних чинників, які вплинули і продовжують впливати на трансформації території в межах даного міського центру та функції території які належать до найбільш та найменш гнучких у контексті трансформації міського простору.

Ключові слова: міський простір, трансформація міського простору, функції території, історико-географічний зріз.

УДК: 911.711.55

Analysis of key researchs and publications starting a solution of problem

The publications of a significant number of scientists were devoted to various aspects of city development. Among them are the works of the national and foreign scientists such as K. Aksenov, D. Bogorad, E. Bondarchuk, I. Brade, D. Eckert, G. Lappo, V. Kolosov and others. Peculiarities of the big city development and the transformation of urban space in modern world conditions were presented by a number of prominent urbanists like A. Ahyezera, S. Baumgartner, J. Jacobs, J. Boze-Garnier, J. Friedmann, S. Sassen, P. J. Taylor, M. Timberlake and others. The writings of Ukrainian scientists such as Y. Bilokin, O. Hladkyi, O. Drapikovskiy, I. Ivanova, V. Nudelman and others, in particular, disclose the issue of using urban territories on the example of Kyiv. There are not enough published issues about spatial features of

urban territorial transformations in the historical part of Kyiv, in particular, about the transformation of its nuclear parts in the post-Soviet period.

The aim of the research is to explore the process of urban space transformation, to reflect the peculiarities of spatial development within the Holosiivskyi district of Kyiv on the main historic-geographical cross-sections, and to disclose qualitative and quantitative characteristics of spatial transformations of Lybidska square, one of the district spatial cores.

Presentation of the main material

Urban territories play prominent role in the development of modern society. These territories are characterized by a high level of complexity of their functional structure. In Kyiv city, as in the other capitals of the world, urban territories are characterized by a radical change and express temps of transformation (J. Friedmann, 1982; S. Sassen, 1991). Social transformations induce accelerating and deepening spatial transforma-

tions in the largest cities of the former USSR. And thus, some functions of the territory are strengthened, while others disappear altogether owing to the development of the productive forces (Axenov K., Brade I., Bondarchuk E., 2006). This is especially clearly presented on the territories of the city centers influenced by certain cores that, in fact, forms these city centers.

Historic-geographical analysis has become one of the basic research methods of urban space transformation in Holiivskyi district. In our case, distinguishing the historic-geographical cross-sections demands an indication of timeframe. During each cross-section we observed the following: community of Holiivskyi district was at a certain development stage characterized by a certain level of spatial development, by a formed type of economic profile, production specialization, construction of residential neighborhoods and social infrastructure; formed sustainable correlation between predominant functions of territory of the district; a number of their manifestations, in a particular section, has its own specific structure.

Investigating irreversibility of the territorial functional changes in Holiivskyi district, as the main criteria, made it possible for us to distinguish the following historic-geographical cross-sections.

The initial historic-geographical cross-section was marked by the development of separate parts of the future district as the city part. During the second half of the nineteenth century its northern areas were gradually integrated into the city. Training pavilions of Kyiv University were built in a vacant areas outside of Khreshchatyk according to the project of V. Beretti in 1834–1837. Over time, this empty locality was settled, comprising a new part of the city – Lybidska (historical Pankivschyna). In the 40 years of the XIX century University Boulevard was laid from the Khreshchatyk to the University (Fig. 1, 2).

In suburbs, in particular in Demiivka, as well as in other Kyiv suburbs (at that time Kyiv was a large provincial city of the European part of the Russian Empire), the majority of residential buildings were traditional huts, typical for Ukrainian village. In the 80th years of the nineteenth century a question of city communication network acutely raised, and therefore a new post office in Demiivka was opened in 1887.

At the second historic-geographical cross-section, marked by industrial transformation of the city (1900–1980-ies), the large industrial enterprises, appearing within the district, became the focuses of spatial growth [8, p.311].

The first administrative division (1921) resulted in creation of the Moscow district holding the area of Demiivka, being one of the Kyiv suburbs. The district includes such villages as Akademichne, Bahrynova Hora, Holiiv, Zhovtnevyi, Kytaev, Konyk, Concha-Zaspa, Korchuvate, Novosilky, Pyrohovo, Feofania, Mysholovka, etc [12].

In Kurenivka, Demiivka, and Holiiv residents settled in the 4-5-storey houses with all communal facilities. The city center was the place for high-rise construction. The housing stock at the end of the 1-st five-year plan rose to 3.7 million sq. m. At the same time, there was carried out construction for social, cultural, and municipal purposes. The construction of buildings for future Agricultural Academy started in Holiiv [9, p. 203]. There was continued recovery and reconstruction of logistics, roads, modernization of rolling stock. Since 1928 the main tram workshops started to produce new trams in addition to repairs. Individual districts and the city center were connected by direct communication lines: city routes tied Kurenivka and Podil, Demiivka and Khreshchatyk [9, p. 205].

Streets in some areas of the city were repaired; from 1926 to 1932 paved roads appeared on Saperno-



Fig. 1. Lybidska part of the city: "Novoe Stroenie", 19th century [8, p. 130]

Slobidska street, in Protasiv Yar (mainly in new part of the city, in particular, in the northeastern part of modern Holosiivskyi district) [9, p.207]. Entrance ways for to the railway stations were equipped, particularly in Zhuliany.

Part of the district area periodically suffered from landslides and floods. Particular attention was paid to strengthening embankments of Lybid River and to areas such as Kurenivka and Protasiv Yar with a particularly

high amount of ravines, slopes, and cliffs [9, p. 207]

Bozhenko Woodworking Factory and Marx Confectionery Factory were considerably reconstructed [9, p. 250]. Marx Confectionery Factory was founded in 1874 in Demiivka, former Kyiv suburb, as Demiivka Sugar Refinery (Fig. 3, 4).

The factory “Kyivkauchuk” was founded in 1930.

By 1940, the territory of the city was significantly



Fig. 2. Lybidska part of the city - “Novoe Stroenie”, 19th century [8, p. 129]



Fig. 3. Demiivka Sugar Refinery, 1874 [10]

expanded, a range of industrial enterprises was reconstructed, therefore production potential significantly increased. Another famous large factories in Holosiivskyi district are worth mentioning the following: knitting factory “Kiyanka” (Fig. 5), founded in 1960 [14], and “Concrete Structures Plant” (Fig. 6), founded in 1956 for the implementation of housing and civil construction programs. At that time, it was the first major company in Kyiv producing precast concrete for large-house-building.

Direct routes for residents connecting Pushcha Vodytsia, Kurenivka and Zhytniy Rynok started to operate on September 1, 1938. These routes opened at 4:00 am. All city districts were connected with railway station by

tram [9, p. 264]. There was continued construction of new artesian wells, pumping stations, and water pipes.

Kyiv acquired its modern shape, administrative-territorial structure, and functional assignment of its parts (districts) during the last historic-geographical cross-section, marked by the transition of capital city to postindustrial phase (1990 - present day).

Holosiivskyi district was created in October 2001 as a result of administrative-territorial reform on the base of former Moscow district. Modern Holosiivskyi district is located in the south-west part of the Kyiv city.

Dnieper, Lybid, Vita, and Horihuvatka are rivers flowing through the territory of the district. Holosiivskyi district begins almost from Khreschatyk Street and



Fig. 4. Demiivka Sugar Refinery, 1975 [5]



Fig. 5. Knitting factory “Kiyanka”, 2015 [Photo from personal archive of S. Kovalchuk]

extends to the southern and western borders of Kyiv. In more detail, its borders lay from Kiltseva Doroga along the north-western city border, then going proximate to Lutsenko Street, Smolych Street, Moskovska Street, Moscovskiy Lane, Zhuliany village, Trutenka Street, along western margin of mechanical plant and margin of Vehicle Park # 1, Kaisarova Street; Kirovogradska Street; border of Baikove Cemetery (inclusively), along railway to Baikova Street, along Lybid River to Ehrenburg Street, along north-eastern boundary of the railway, along Tolstoho Street; Chervonoarmiiska Street, Dzerzhynsky Square, Druzhby Narodiv Boulevard, railway, waterway of Dnieper River, and border of Kyiv to the Kiltseva Doroga. Thus, the district is the southern and south-western gate of Kyiv.

Holosiivskiy district borders with Shevchenkovskiy, Solomenskyy, Pecherskyy and Darnytskyi (along the Dnieper River) districts of Kyiv City and Kyiv-Sviatoshynskiy, Obukhiv, and Boryspil districts of Kyiv Region.

Holosiivskiy district consists of the following historical areas: Pankivschyna, Predslavyne, Yamky, Saperna Slobidka, Baikova Hora, Zabaikivya, Demiivka, Shyrma, Tsymbaliv Yar, Dobryi Shlyah, Holosieve, Teremky, Feofaniya, Lysa Hora, Bahrynova Hora, Mysholovka, Samburky, Kytayeve, Pyrohiv, Tserkovschyna, Nyzhnia Telycka, Korchuvate, Vita, Vodnykiv Island.

The district has the largest area among the Kyiv districts: 156.36 sq. km, accounting for 18.7% of the total Kyiv area. The length of the district: from north to south

is 26.65 km; from east to west – 15.75 km. The population as of 01.01.2014 was 242.2 thousand of people, accounting for 8.4% of the total population of Kyiv.

Holosiivskiy forest, one of the oldest and largest in Europe, is a green treasury of Kyiv. This forest has unique flora and fauna. This amazing natural monument combines Feofania, Rylsky Park with an area of 140.9 hectares and, in particular, forest with an area of about 780 hectares. Green profile of Holosiivskiy forest is determined by more than 250 species of trees and shrubs. Its green outfit is diversified by nut species that have valuable hygienic properties and some unique centuries-old oaks are preserved in the area between Holosieve and Feofania.

Holosiivskiy forest is a priceless wealth of the city, its wellness zone, one of the favorite places of rest for Kyiv residents. A literary memorial museum of Maxim Rylsky is located at the eastern edge of the forest. The National Park “Holosiivskiy” was created in 2007. Holosiivska Street, Holosiivska Square, Holosiivskiy Lane, and Holosiivska subway station are located within the district [13].

The spatial transformations of urban territories depend on the nature of human activity, arising within the city territory historically or under the influence of other factors (environmental conditions, transport system, etc.). Since the population is a dynamic category, thus spatial transformations, directly or indirectly, constantly change the environment, adapting it to their own needs.

In cities, the places of high concentration of urban residents have a big impact on the fundamental func-



Fig. 6. PJSC “Kovalska Plant of Concrete Structures”, 2015 [4]

tional change or partial functional conversion of the parts of these cities. Accordingly, greater concentration and diversity of human activities have a great influence on the development of urban cores.

According to the old, geometric meaning of the term, city core includes the territory of the city limited by a circle or a circular shape holding the center (nucleus). However, today this approach to the definition of the city core is offset because in the present conditions there is a strong differentiation of cores (nuclei). Therefore, the nucleus of the city core is an object inducing the core to emerge and grow. Therefore, we can distinguish linear urban cores, developing along the line facilities (streets, waterways, etc.) and areal (or range) urban cores developing around the point objects (historic city center, shopping center, mall, etc.).

Formation of city centers directly affects the transformation of the surrounding adjacent territories due to changes in the basic functions that these territories perform. These changes are not uniform because different industries have unequal economic flexibility and ability to respond on external stimuli. One of the tasks at this stage of our research was to establish qualitative and quantitative characteristics of spatial transformations within Lybidska Square, being one of the cores within the studied territory. The transformation of the Square space was placed in the focus of attention due to placement there the shopping center “Ocean Plaza” (Fig. 7). It is located within Holosiivskyi district next to the Lybidska Subway Station. Our attention was directed on directly adjacent territories and Vasytkivska Street (its part within Holosiivskyi district) and Antonovycha Street.

The aim of this part of the research was to identify certain patterns and spatial differences in urban space transformations and to determine the predominance of

certain functional zones formed under the influence of the shopping center “Ocean Plaza”.

By the time of above-mentioned shopping center opening, Lybidska Square was a place of high concentration of city residents and guests of the capital. This was caused by the powerful traffic junction (a large number of routes had here final stop, Lybidska subway station was the ultimate station of the blue subway branch, here were located starting points of some intercity routes) and food market. But it did not cause the formation of a large urban center into force due to its mono-functionality and backwardness relatively to the needs of the modern big city. Instead, the newly built shopping center almost immediately began to change external (exposure) and internal (functional) structure of surrounding territories, gradually expanding the boundaries of influence.

Today the shopping center “Ocean Plaza” is a multifunctional formation. It combines the functions of rest (through entertainment institutions, cafes, restaurants, cinema, etc.), trade (here one can find wide range of food and as non-food goods for every taste and budget: from chewing gum, bread and milk to Hennessy and ham; from hairpins and socks to evening dresses, furs, and cars), business function (the center is the venue for business meetings), cultural, wellness and others.

Real changes of space we can see on the territories which are closest to the core of studied urban center. And almost all spheres of human activity fall under the influence of this core.

Analysis of the data, obtained during the field researches, made it possible to identify the following peculiarities of territorial functions and their changes within the studied territory.

Institutions of periodic demand dominate on Velyka Vasytkivska Street. Instead, institutions of everyday and



Fig. 7. Lybidska Square in Holosiivskyi district, Kyiv (view of the shopping center “Ocean Plaza”) [3]

Table 1

Functional loading of the territory within Lybidska Square and adjacent territory

Restaurants	
Textile and footwear	
Everyday life and machinery (or equipment)	
Service centers	
Medical service	
Foodstuffs	
Non-food goods and services	
Building and repairing materials	
Beauty, sports and recreation	
Banking and other services	
Polyfunctional	
Educational and administrative management	
Buildings that do only residential function	

	Velyka Vasylkivska Street	Antonovycha Street	Lybidska square
Establishments of everyday (mass) demand	Interval Plaza shopping center	Shopping center "Ocean Plaza", shopping center "Palladium City", supermarkets "Furshet"	Stalls: Mr. Dog's, Kharkiv's sausages, products, cigarettes-drinks "A8", "Kulimichi"
	Grocery stores "Bohatyr" "Eco Lavka"; stalls: Tea and Coffee, Products		
	Pharmacy (2)	Pharmacy supermarket "Aptekar"	Pharmacy "9-1-1"
	Pet Shop and Veterinary Pharmacy		Hot Meat, Friendly coffee, fast food restaurant
Establishments of periodic (sample) demand	Textile, the shop of footwear and accessories «Intertop outlet», a clothing store Columbia	Repair of clothing, atelier, clothing store "Basler"	Store of shoes and accessories "Reasonable price" store "Women's lingerie and clothing"
	Beauty salons «Maija», «Beauty lab»	Beauty Studio BRUSH, stall "Manicure", beauty salon, beauty salon "Jalila", sports center "Success"	
	Dentistry	Laboratory Synevo	
	Shops "Massage chairs", "Budynok Ihrashok", stall with flowers	stall with flowers	
	Bank Contract, Universal Bank, Piraeus bank, Delta Bank, Raiffeisen Bank Aval, the bank FUIB, Otpbank, Oschadbank	"Nova Poshta" department №82, Unex Bank, Ukreximbank, Bank Financial Initiative, PrivatBank, UkrSibbank	
	House wallpaper Maestro		
	Customer service center Lenovo, iService and iStore	Library, State Scientific-Technical Library	Barber "Posto perukarnya"
	House of music		
	Cafe-bar Hooligans food project, cafe, L'KAFA cafe	Pub "Beer shtab"	
Establishments of episodic (sample) demand	VIP gifts "Frank Meisler", gallery of pearls "Yamagiwa"	Online shop "Zakazik", shop of handmade carpets "Lotus", furniture and accessories, salon audio, video and high-tech	The lottery "National Lottery", "Partner" Lombard, "Credit Cafe"
	Sauna	Travel agency "Poehali s nami"	
	Warehouse store "Budmax", building materials	Shops "Parquet", "Novyi mir" (doors)	
	Notary (2), pawn shop	The insurance company UNIQA, fly Vista, Utair Ukraine, PRO100 Insurance, Bureau of Ukraine forensic experts, League of taxpayers, Tehnoskar / Zolotoskar / Lombard Oscar	

episodical demand are presented almost in equal numbers, with a slight advantage of the latter. Most establishments of selective demand located remotely from the urban center core. This can be explained by two factors: the presence of large competitors with similar products in the core of the center that pushes them to the periphery and at the same time attraction of them to the historic center of the city, where demand is increasing.

Antonovycha Street also concentrates mostly establishments of periodic demand, but there don't lag the institutions of episodic demand too. As for the everyday demand, there are a very small number of these institutions. In general, all of them are fairly dispersed through the territory, which makes it impossible to determine a relationship between object and demand.

Food and fast food sales points, related to the everyday demand are brightly presented within the Lybidska Square. Also, there are establishments of periodic and episodic demand (the latter represented in the least). This can be explained by functional features of this territory, its small size and geographic location relative to the core of the city center.

To determine the spatial features of the commercial-service establishments' location within the city center are not enough to allocate it according to "type of demand" so we made a classification of the establishments by functional purpose (Table. 1) according to defined functional categories.

Further, in this research we divided the territory of the city center influence into functional zones (Fig. 8).

The state structures are located on both sides from the shopping center "Ocean Plaza" along the Antonovycha street (State Scientific and Technical Library of Ukraine is located at 185 m to the south, and State Consumer Inspectorate of Ukraine is located at the 68m to the north). Moving to the east, food and fast food sales points concentrate on Lybidska Square with numerical superiority over other establishments, but there are also objects from categories of medical service (pharmacy), beauty, sports and recreation, textile industry and footwear. Passing the square, on Velyka Vasylykivska Street, is located a zone of textile industry and footwear that stretches from south to north over a distance of 155 meters, and multifunctional zone that lies within a building # 143 and has a length of 102 m, and the average distance from the core to the above-mentioned zones is 112 m.

On Velyka Vasylykivska Street, to the north from the shopping center "Ocean Plaza" in the side of the historic center are located following functional zones:

1) Multifunctional: 3-4 min. walking distance, a length of 124 m, includes buildings # 136 and # 134 with recreation establishments, health, education, banking and other services, sale of building materials, sale of consumer goods and services;

2) Banking and other legal and financial services: in 5-6 min. walking distance, a length of 227 m, within buildings # 132 and # 130.

3) Educational and administrative management: in 8 min. walking distance, a length of 117 meters, within a building # 128;

4) Restaurants: 9 min. walking distance, a length 38 m, within a building # 126;

5) Beauty, sports, and leisure: in 11 min. walking distance, within a building # 124;

6) Food: in 11 min. walking distance;

7) Textiles industry and footwear: in 11- 12 min. walking distance, a length of 30 m, within a building # 122;

8) Banking and other legal-financial services: in 13-14 min. walking distance, a length of 169 m, within buildings # 120, # 118, partly # 116;

9) Restaurants: in 13 min. walking distance, a length 23.5 m, within a building # 116.

On Antonovycha street, to north from the shopping center "Ocean Plaza" in the side of the historic center are located following functional zones:

1) Multifunctional: 2-5 min. walking distance, a length of 228 m on both sides of the street, and includes buildings # 169, # 172, # 165 and # 170, with establishments of everyday life and machinery, building materials, food, and non-food product sales, medical service, banking and other legal financial services, administrative-management institutions;

2) Non-food products and services: in 5 min. walking distance, length 55 m, on the right side of the street, within the building # 157 and in 11 min. walking distance, length 23 m, within a building # 138 and adjacent territories;

3) Banking and other legal financial services: in 11 min. walking distance, a length of 58 m on both sides of the street, within buildings # 162 and # 155.

4) Educational and administrative: in 8 min. walking distance, a length of 111 m on the right side of the street (school # 130);

5) Everyday life and machinery: in 7 min. walking distance, length 47 m on the left side of the street, within the building # 158 and 9 min. walking distance, length 51 m, within a building # 152;

6) Beauty, sports and recreation: in 8 min. walking distance, length 33 m, within a building # 156;

7) Textile and shoes: in 9 min. walking distance, a length of 65 m on the left side of the street, within a building # 140;

8) Banking and other legal-financial services: in 9-10 min. walking distance, a length of 105 m on the right side of the street, within a building # 127;

9) Restaurants: in 11 min. walking distance, length 43 m on the right side of the street, within a building # 125;

10) Educational and administrative: 12 min. walking distance, a length of 65 meters on the left side of the street (school №37);

11) Banking and other legal-financial services: in 12 min. walking distance, length 27 m on the right side of the street, within a building # 123.

Thus, analyzing the given data, we can highlight certain features of functional zoning of the urban center territory. First, there are clearly distinguished multifunctional zones within the territories of most and least close to the core of the studied urban center. The concentration and variety of functional zones near the core is the obvious thing because there are concentrated the largest number of people who are potential visitor or customer, and it causes increasing the desire of owners of establishments of different type and purpose to work

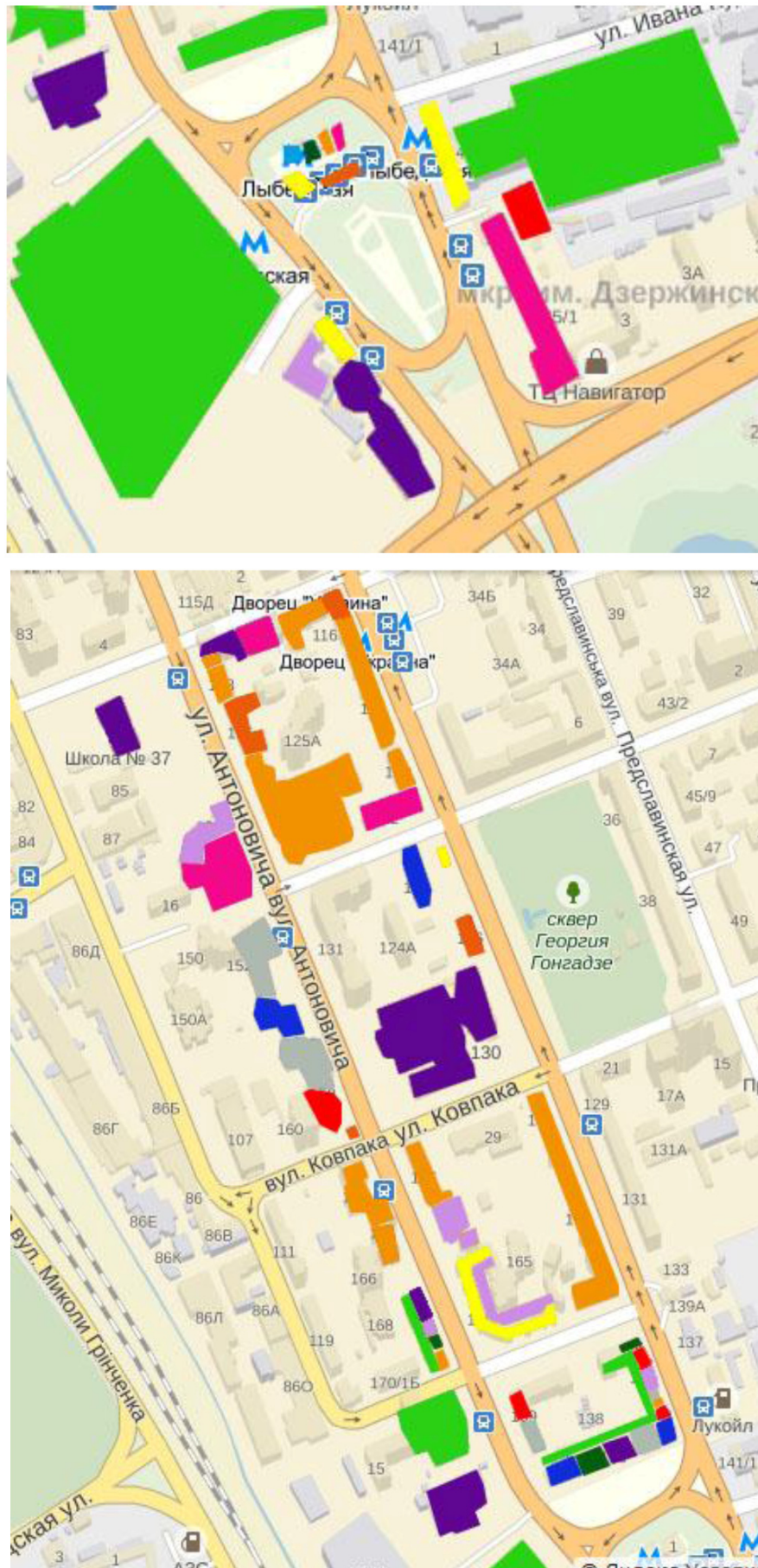


Fig. 8. Features of territorial functioning after construction of the shopping center "Ocean Plaza" on Lybidska Square (legend as for the Table 1)

on this territory. Multifunctionality of remote areas at a glance is an abnormal phenomenon, but in this situation it is because this part is influenced by another urban center, namely the historic center, which causes such a feature. Functioning of educational and administrative-management establishments on the closest territories can be justified in terms of historical factors.

Secondly, there is a considerable presence of a large number of banks and institutions to provide legal and financial services. And it is also oriented to a large number of populations that is economically active and constantly deal with legal financial transactions. Non-food stores and service establishments have here a clear advantage. This pattern is common to the central parts of the city and this makes it possible to talk about the integration of the researched part of the city to the concept of "center", although until recently it was a peripheral part of the city. Also, the lack of a large number of grocery stores here can be justified by the presence of large supermarkets "Auchan", "Furshet" that fully cover the needs of the residents of this district.

Now we look at the change of quantitative and qualitative indicators of territorial transformations over time. The Lybidska square got a first place by the amount of establishments that in some way were transformed. On this square, there were changed 16 objects. Clearly, at the photos taken before construction of shopping center "Ocean Plaza" the square is almost empty. Each of the following spatial segments has eight modified objects: Velyka Vasylkivska St. from the intersection with Liubchenka St. to the intersection with Kovpaka St. and Antonovycha St. (buildings # 131, 155, and 157). The slightest change (one object) have segments of Antonovycha St. (buildings # 123-127), Antonovycha St. (from the intersection with Telmana St., buildings # 130-136) and Antonovycha St. (to the intersection with Kovpaka St.; buildings # 152-158). Absolutely not changed: Velyka Vasylkyvska St. (building # 128) and Antonovycha St. (buildings # 172-174).

If we consider the changes in percentage terms, then:

a) the most altered spaces: Lybidska square, Velyka Vasylkivska St. (buildings # 126-124) and Antonovycha St. (from the shopping center "Ocean Plaza" to the intersection with Druzhby Narodiv Blvd.);

b) the least altered: Antonovycha St. (from the intersection with Telmana St., buildings # 130-136), Antonovycha St. (to the intersection with Kovpaka St.; buildings # 152-158).

c) unchanged: Velyka Vasylkivska St. (buildings # 128) and Antonovycha St. (buildings # 172-174).

In order to assess the spatial change in qualitative terms we divided all transformed establishments according to four indicators. Thus, the first category is the "percentage change of the first rank". This means that there was a substitution of one establishment to another without functional change. For this indicator, most changes were on territories: Antonovycha St. (from the shopping center "Ocean Plaza" to the intersection with Druzhby Narodiv Blvd), Velyka Vasylkivska St. (from the intersection with Kovpaka St. to the intersection with Telmana St.), Antonovycha St. (buildings # 152-

174), Velyka Vasylkivska St. (from the building # 136 to the intersection with Kovpaka St.). In particular, food shops (stalls) replaced by similar sale points, as well as banks and establishments with legal financial directions of services. This modification was provoked mainly by economic factors associated with changes of rent and wages, closing banks in Ukraine, a decrease of branch offices etc.

The second category includes establishments that have undergone major changes (II). They accounted for the largest share on the Antonovycha St., from the building # 155 to Lybidska square, and from the intersection with Telmana St. to the building # 140. They include cafes, grocery stores, and slot machines replaced by the non-food shops and services establishments.

The following two categories are the "percentage of closed establishments" and "percentage of newly opened establishments". The greatest reductions were observed on the part of Antonovycha St, from the intersection with Telmana St. to the building # 155. However, it should be noted that in this area the percentage of newly opened establishments is equal to the closed establishments, that's why the balance of changes is equal to zero.

Both in quantitative (as mentioned above) and in qualitative terms, the greatest percentage of newly opened establishments are concentrated within Lybidska square, but these establishments to the services sector. Therefore, it is necessary to select the part of the Antonovycha St, from the building №155 from to Lybidska square, where the percentage of newly opened establishments is the maximum (excluding Lybidska square). By a general percentage of the changes, this part has undergone major transformations under the influence of the core of the city center. There is enough transformed the territory from the intersection with the Telmana St and to the above-mentioned territory.

Conclusions

This research demonstrates that real spatial changes have occurred on the territories closest to the core, and almost all spheres of human activity fall under the influence. The most stable are administrative-managerial and educational establishments that at the moment have not experienced any impact, but we cannot confidently say whether they would change over time. The most buildings located close to the nucleus are polyfunctional; the nucleus changes only the prevailing functions. In general, on the researched territory we can see great concentration and constant increase of non-food shops and services, banks and various agencies providing financial legal services. Points providing quick loans to the salary without collateral property are also very widespread here; they are concentrated at points of sale of goods selective demand. This phenomenon can be explained by the financial crisis in the country, difficult material circumstances for living, caused by the military conflict in the east of our country, inflation etc.

References:

1. Bilokon' Ů. M. *Regional'ne planuvannâ (teoriâ i praktika)* [Regional planning (theory and practice)]. Ed. I.O. Fomin. Kyiv, 2003, 246 p. (In Ukrainian).
 2. Îšuk S. Î., Gladkij O. V. *Kiivs'ka gospodars'ka aglomeraciâ: dosvid regional'nogo menedžmentu* [Kyiv economic agglomeration: the experience of regional management]. Kyiv, 2005, 239 p. (In Ukrainian).
 3. Lybidska square in Holosiivskyi district, Kyiv (view of the mall "Ocean Plaza"). Access mode: <http://interesniy-kyiv.livejournal.com/3705813.html>
 4. View of S. Kovalska RCCP, 2015. Access mode: <http://kovalska.com/ua/pat-zavod-zbk-im-svitlani-kovalskoyi>
 5. View of Demiivka Sugar Refinery, 1975. Access mode: <https://www.retroua.com>
 6. Špačuk E. V. *Gorod kak obosoblennâ territorial'naâ social'no-èkonomičeskaâ sistema* [The city as a separate territorial socio-economic system]. Author's abstract of PhD Thesis. Kharkiv, 2000, 210 p. (In Russian).
 7. *Izmeneniâ gorodskogo prostranstva v Ukraine* [The change of urban space in Ukraine]. Ed.: L. G. Rudenko. Kyiv, 2013, 160 p. (In Russian).
 8. Friedmann J., Goetz W. World City Formation: An Agenda for Research and Action. *International Journal of Urban and Regional Research*, 1982, Vol. 6 (3), pp. 309–343.
 9. Sassen S. *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton, 1991.
 10. *Istoriâ Kieva* [The history of Kyiv]. Vol. 2. Executive editor: V. G. Sarbej. Kyiv, 1984, 464 p. (In Russian).
 11. *Istoriâ Kieva* [The history of Kyiv]. Vol. 3: Book 1. Executive editor: N. I. Suprunenko. Kyiv, 1985, 496 p. (In Russian).
 12. *Muzej istorii goroda Kieva. Fotoputevoditel'* [Museum of Kyiv History. Photo-Guide]. Kyiv, 1988, 224 p. (In Russian).
 13. Axenov K., Brade I., Bondarchuk E. *The transformation of urban space in post-Soviet Russia*. Taylor & Francis, 2006, 196 p.
 14. Brief information about Moskovskyi district in Kyiv. Access mode: http://geo.ladimir.kiev.ua/pq/dic/a--MOSKOVSKIJ_RAJON (In Russian).
 15. Holosiyivskyi district in Kyiv: State Administration. Access mode: <http://www.golos.kievcity.gov.ua/content/menyu-2.html> (In Ukrainian).
 16. Brief information about knitting factory "Kyianka". Access mode: <http://www.kiyanka.kiev.ua/index.php/o-fabrike>
-

RESILIENCE OF THE TERRITORY UNDER BIG CITY INFLUENCE: RISKS, VULNERABILITY, NEW MANAGEMENT APPROACHES

Olena DENYSENKO

*Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine
vid_dil@meta.ua*

Abstract: Over the last decades international approaches to determining the resilience of the territory and key mechanisms of its achieving substantially transformed. It is reflected in the goals, objectives and activities of their implementation of Hyogo Framework for action (2005-2015) and Sendai Framework for disaster risk reduction (2015-2030). In Ukraine these approaches are almost not implemented in practice of emergency management, just some of the internationally recognized principles are contained in the Conception of natural hazards and disasters risk management (2014). At the same time it is necessarily to make the sense of some new categories for Ukrainian research and management fields like vulnerability, sensitivity of the territory, response capacity, prevention and mitigation of the risks which are central in the International Strategy for Disaster Reduction.

In the paper we analyze the essence of these categories and justify the necessity of their usage for disaster management mechanism transformation, in particular for making strategies on governmental and regional levels. For this aim we analyze the resilience of the territory under big city influence by the case of Kyiv oblast as one of the most vulnerable regions in Ukraine. Revealed peculiarities reflect rather significant differences inside the territory under big city influence by the level of dangerous objects localization and sensitivity, which must be taking into account for implementing the strategy of disaster risk reduction on the regional and local levels. Special accent in the paper we make on the bringing in correspondence the Ukrainian governmental and regional politics in disaster risk management to internationally recognized priorities: broadening of the essence of the category of risk, forming the program of the actions for disaster risk reduction, taking into account the vulnerability of the territory, enhancement of the regional and local levels of the disaster management, engagement of the public participation in disaster management to create disaster-resistant territories.

Key words: safety, risk, vulnerability of the territory, big city, disaster risk management, GIS.

UDC: 911.3:351

БЕЗПЕКА ТЕРИТОРІЇ В ЗОНІ ВПЛИВУ ВЕЛИКОГО МІСТА: РИЗИКИ, ВРАЗЛИВІСТЬ, НОВІ УПРАВЛІНСЬКІ ПІДХОДИ

Олена ДЕНИСЕНКО

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна
vid_dil@meta.ua*

Анотація: В останній час міжнародні підходи до визначення безпеки території і ключові механізми її досягнення істотно трансформувалися, що відображене у цілях та заходах з їхнього впровадження міжнародних рамкових угод – Хіоської (2005-2015рр.) та Сендайської (2015-2030рр.). В Україні ці підходи на управлінському рівні майже не імплементовані, і лише окремі з них містяться у Концепції управління ризиками виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру (2014р.). Водночас змістовного наповнення і осмислення потребують відносно нові для дослідницького та управлінського середовища категорії – вразливості, чутливості території, здатності реагувати на загрози, попередження та пом'якшення ризиків, які займають принципово важливе місце в міжнародній стратегії зниження ризиків.

У статті ми пропонуємо аналіз змісту цих категорій та обґрунтовуємо доцільність їх врахування при трансформації управлінського механізму, зокрема при визначенні стратегії на державному та регіональному рівнях. З цією метою ми аналізуємо стан безпеки території в зоні впливу великого міста на прикладі Київської області – одного з найбільш вразливих регіонів в Україні. Виявлені особливості засвідчують достатньо значну диференціацію території в зоні впливу великого міста за рівнем загроз та чутливості, що потребує врахування при запровадженні стратегії зниження ризиків на регіональному та місцевому рівнях. Окремий акцент у статті ми робимо на доцільності приведення у відповідність механізму реалізації державної і регіональної політики у цій сфері до визначених на міжнародному рівні пріоритетів: розширення змістовного наповнення категорії ризику, формування програми заходів зі зниження ризиків з урахуванням вразливості території, посилення регіонального та місцевого рівнів управління, залучення громадськості до управлінського механізму з метою формування більш стійких до загроз і ризиків територій.

Ключові слова: безпека, ризик, вразливість території, велике місто, механізм управління ризиками, ГІС.

УДК: 911.3:351

Вступ. Постановка проблеми. Останні два десятиліття у світі позначилися не лише значними природними і техногенними катастрофами з людськими жертвами і економічними збитками, але

й зміною парадигми у сфері дослідження безпеки території. З'явилися нові концептуальні підходи, що стали базисом формування безпеки та реалізації управлінського механізму. В Україні ці підходи майже не імплементовані, а отже, потребують додаткового вивчення, переосмислення, виходячи

з реалій функціонування українських регіонів. З цією метою проаналізовано стан безпеки особливо динамічної та вразливої території - регіону, що перебуває під впливом великого міста.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виходячи з цілей статті, висвітлений дещо розширено та міститься нижче.

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. До основних цілей статті належать наступні:

- Аналіз сучасних концептуальних підходів у сфері дослідження безпеки території та їх відмінностей зі змістом вітчизняних концепцій;

- Виявлення основних закономірностей, що характеризують стан безпеки території у зоні впливу великого міста;

- Розробка рекомендацій щодо доцільності вдосконалення управлінського механізму в Україні, зокрема на регіональному рівні, відповідно з існуючими світовими підходами.

Виклад основного матеріалу. Фундаментальні відмінності між вітчизняними й іноземними підходами в розумінні найважливіших концептуальних категорій зумовлюють необхідність дещо розширеного висвітлення існуючих підходів та виявлення найбільш релевантних із них з точки зору можливого застосування для аналізу стану безпеки території.

Свого роду концептуальним аналогом до категорії «безпеки», виходячи зі свого дещо ідеалістичного за змістом навантаження, в західній літературі може розглядатися поняття стійкості (resiliency) територіальної спільноти, передусім стійкості міст, до виникнення небезпек. При цьому під стійкістю, або інакше кажучи пружністю, розуміють здатність соціальної або екологічної системи реагувати на загрози, зберігаючи при цьому базову структуру і спосіб функціонування, здатність до самоорганізації, а також здатність адаптуватися до стресів і змін [2]. Особливо важливе місце в структурі категорії стійкості належить соціальному виміру стійкості, що передбачає аналіз різних характеристик населення в контексті підвищення рівня готовності до запобігання, виникнення та відновлення після можливих небезпек. У цьому контексті загальна мета посилення стійкості міст до виникнення ризиків, реалізована в концепції *resilient cities*, відповідає концептуальному баченню та стратегічній меті підвищення безпеки розвитку території.

Водночас методологічно та методично існують дуже значні відмінності між світовими та традиційними українськими підходами. Передусім ці відмінності стосуються наступного:

1. Значне розширення змісту категорії «ризик», перетворення її з вузької технічної до значно ширшої за концептуальним навантаженням соціально-економічної, коли винятково технічна оцінка більше не розглядається як достатня і повна інформаційна складова про можливість виникнення небезпек, особливо на регіональному і локальному рівні, що відповідно визначає обмеженість її використання для розробки управлінських рішень;

2. Визнання ризику як реальної складової суспільного життя, що потребує не лише оцінки та реагування на негативні події, але й включає інші важливі етапи: «пом'якшення» ризиків, формування готовності, реагування на небезпечні події, відновлення та реконструкція, що є складовими концепції управління ризиками;

3. Застосування багаторівневого просторового підходу до аналізу та управління ризиками з акцентом на регіональному та локальному рівні, де найбільш повною мірою можна застосувати принципи концепції зниження ризиків;

4. Імплементация альтернативних підходів до централізованого (технократичного) типу управління на основі принципу партисипативності з використанням нових, зокрема геоінформаційного, підходів та залученням громадянського суспільства до контролю і управління.

Як видно, кожне з цих положень значною мірою стосується сфери управління як активної діяльнiсної складової, що безпосередньо впливає на стан безпеки регіону. Розглянемо їх дещо детальніше.

Категорія ризику та тісно пов'язані з ним поняття, фактично, є основою західноєвропейських та світових підходів. Проте її змістовне навантаження суттєво відрізняється від прийнятого в Україні. В межах традиційного підходу, що домінує в Україні, ризик здебільшого розуміється як ймовірність виникнення тієї чи іншої негативної події, тривалий час розвивалися статистичні методи його оцінки. Таким чином, категорія ризику навіть тоді, коли мова йшла про регіональний аналіз, переважно залишалася у змістовному полі технічних підходів. Водночас у світі активний відхід від технічного розуміння ризику відбувся ще в кінці 80-х років паралельно зі становленням концепції зниження ризиків, що розвивалася в рамках парадигми збалансованого розвитку території. Так, проголошення Генасамблеєю ООН 90-х років як Міжнародної декади зі зниження природних катастроф стало передумовою розвитку і формування сучасної концепції зниження ризику небезпек (disaster risk reduction), що, зокрема, знайшло відображення в прийнятті Хіоської (на період 2005-2015pp.) та Сендайської (2015-2030pp.) рамкових угод зі зниження ризику катастроф. Зміст концепції зниження ризику катастроф визначається як систематичні зусилля, спрямовані на «зниження схильності до виникнення небезпек, зниження вразливості людей і майна, раціональне управління земельними ресурсами і природним середовищем, вдосконалення готовності до небажаних явищ та їх завчасне попередження» [7].

Змістовно категорія ризику в сучасних дослідженнях розглядається як поєднання ймовірності виникнення події та її негативних наслідків [2]. При цьому потенційні негативні наслідки розглядаються як похідна від вразливості території. Вразливість (vulnerability) може бути визначена як результат дії фізичних, соціальних, економічних чинників та середовища, що підвищує сприйнятливості спільноти до виникнення небезпек [6].

Аналіз вразливості регіонів до небезпечних подій, у тому числі їх окремих видів, наразі є домінуючим підходом до аналізу ризиків виникнення небезпек та визначення оптимальної стратегії управління ними. Сильні сторони концепції оцінки вразливості особливо вдало реалізується у випадку невеликих територіальних спільнот, де є специфічне поєднання різних чинників, що визначають вразливість до небезпек. Так, скажімо, категорія вразливості дозволяє розрізняти і здійснювати різні управлінські стратегії для територій, що схильні до одного типу загроз, але з різною частотою чи інтенсивністю небезпек, різним рівнем щільності населення та зосередженого економічного потенціалу, різною здатністю відповідати на загрози. Можливість враховувати відповідні аспекти реалізується завдяки розробленій структурі категорії вразливості [2, 5], яка включає декілька складових, спрямованих на виявлення специфічних рис і особливостей регіону, що визначають його чутливість до різного роду загроз. Багатоаспектна структура вразливості передбачає аналіз схильності території до настання небезпечних подій, аналіз чутливості з урахуванням зосередженого на території соціально-економічного потенціалу, а також оцінку регіону відповідно до його здатності реагувати на загрози.

Таким чином, аналіз вразливості території є базовим підходом в сучасних дослідженнях безпеки регіону та формування стратегії його стійкості, оскільки враховує найбільш різносторонні аспекти формування ризику та його можливі наслідки, дає змогу розробляти найбільш адекватну управлінську стратегію, деталізовану відповідно до специфіки того чи іншого регіону.

З методичної точки зору одним з найбільш цікавих регіонів України для виявлення вразливості до техногенних ризиків є Київська область, для якої характерний, з одного боку, достатньо високий рівень загроз, значний зосереджений інфраструктурний та соціально-економічний потенціал та висока щільність населення, які визначають високу чутливість регіону до потенційних загроз. З іншого боку, потенційна здатність до пом'якшення цих викликів та реалізації вдалої управлінської стратегії є також дещо вищою порівняно з іншими регіонами. Досить вдала структурна трансформація економіки, що відбулася в більшості міст Київської області, та відносно сприятлива соціально-економічна ситуація порівняно з іншими регіонами дозволяють розглядати цей регіон як свого роду модельний з точки зору формування майбутньої стратегії управління ризиками загалом.

Говорячи про потенційні ризики та рівень вразливості території Київської області, передусім варто відзначити їх безпосередній взаємозв'язок з наявністю потужного метрополітарного ядра – міста Києва. Ця особливість, коли стан безпеки регіону визначається потужними економічними центрами, характерна для всіх регіонів, проте особливо це проявляється у випадку великих міст, які є осередками соціально-економічного притягання та

визначають територіальну організацію всіх видів діяльності на прилеглої території. Причому інтенсивність впливу великого міста, у даному випадку Києва, на стан вразливості до ризиків прилеглої території тим вища, чим вищою є тіснота зв'язків з ядром – розселенських (зростання щільності населення), інфраструктурних (вища щільність як окремих об'єктів, зокрема складських приміщень, логістичних комплексів, так і мережі шляхів сполучення), економічних (вища активність господарської діяльності) та ін.

Вплив великого міста на формування рівня ризиків та вразливості прилеглої території можна охарактеризувати двояко: як прямий і непрямий вплив. Прямий вплив пов'язаний з тим, що частина приміської території потрапляє у потенційну зону враження у випадку виникнення небезпечних ситуацій на об'єктах, що безпосередньо розміщені в ядрі. Непрямий вплив міста є наслідком тісної функціональної взаємодії центру з приміською територією: ядро, фактично, здійснює визначальний вплив на просторову організацію всіх видів діяльності на прилеглої території, високу щільність розселенської мережі, сприяє формуванню розвиненої транспортної мережі та інфраструктури, високої щільності потоків. Це всі ті чинники, які з одного боку, визначають високу чутливість території до природно-техногенних небезпек, а з іншого, завдяки своїй ролі у підвищенні рівня розвитку регіону сприяють реалізації стратегії зниження ризиків.

Тому питання безпеки регіону довкола великого міста – це значною мірою питання інтенсивності зв'язків регіону з ядром.

У цьому зв'язку одне з важливих методологічних питань, яке виникає, це питання, в яких межах доцільно аналізувати територію як таку, стан безпеки якої значною мірою визначається великим містом, що є її соціально-економічним ядром. Варіантів відповідей може бути декілька, і вони залежать від того, який підхід використаний. Розглядають три підходи: морфологічне, функціональне і адміністративне розмежування [2].

Щодо морфологічного розмежування, то в якості базового критерію для визначення морфологічних меж міської та приміської території може бути використаний показник, що відображає ключові відмінності між способами функціонування території. Наприклад, з метою оцінки температурних впливів на міські території та приміські зони у дослідженні Європейського центру кліматичних змін, вразливості та адаптації (ETCCSA) використаний такий критерій, як режим землекористування та структура рослинного покриву, що дозволяє вдало відобразити взаємозв'язок між режимом функціонування міст і приміської зони та формуванням термальних ефектів. У якості подібного критерію для виявлення морфологічних меж міської території та приміської зони з метою аналізу інтегральної схильності до ризиків та виявлення рівня вразливості можуть бути використані показники щільності населення, забудови території та активності господарської діяльності.

Функціональний підхід у визначенні меж приміської території пов'язаний з ідеєю виконання містом ядром цілої низки важливих функцій, що не обмежуються лише економічними. Такі функції реалізуються не лише в межах міста-ядра, але й на приміській території, що тісно з ним пов'язана. У відповідності з цим, ідея функціонального підходу у визначенні меж приміської зони пов'язана із встановленням меж території, що найбільш тісно пов'язана з містом-ядром множиною зв'язків, та, фактично, має єдину, спільну з ним, функціонально-просторову структуру. Індикаторами для виявлення меж у цьому випадку можуть бути соціально-побутові зв'язки жителів, наявність та інтенсивність ритмів, у ході яких вони реалізуються.

Нарешті використання адміністративного підходу попри деяке спрощення проблеми, яке виникає на перший погляд, розширює можливості для аналізу завдяки залученню низки показників, по яких статистичний облік ведеться в адміністративних межах. Причому межі можуть бути розглянуті у вузькому розумінні – власне, межі самого міста і широкому – межі столичного регіону. В Україні використання такого підходу на даний час є обмеженим у зв'язку з відсутністю адміністративно визначеного столичного регіону, хоча його виділення і планується реалізувати в ході адміністративної реформи.

Варто відзначити, що в одному дослідженні може бути реалізоване поєднання декількох підходів для відображення специфіки тих чи інших процесів.

Для цілей нашого дослідження зупинимося на адміністративно визначених межах Київської області. Хоча це, безумовно, більша за площею територія, ніж та, яка морфологічно і функціонально найбільш тісно пов'язана з Києвом та на яку місто здійснює найвищий вплив, все ж такий підхід є виправданим та дозволить реалізувати декілька важливих задач.

По-перше, виявити диференціацію, як за рівнем потенційних загроз, так і рівнем вразливості території, що формує приміську зону Києва та більш віддалених, периферійних в межах області районів з нижчим рівнем соціально-економічного розвитку.

По-друге, враховувати отримані результати при формуванні управлінської стратегії зниження існуючих ризиків та пом'якшення рівня вразливості території до можливих загроз, оскільки управлінський механізм пов'язаний з існуючим адміністративним поділом, а отже, найбільш вдало управлінські задачі можуть бути реалізовані для регіонального рівня з подальшою деталізацією для локального рівня.

Київська область є регіоном з достатньо високим рівнем зосередження об'єктів техногенної небезпеки: їх на території більше п'ятисот, проте рівень їх локалізації досить нерівномірний і визначається загальними закономірностями розвитку регіону в зоні тяжіння великого міста. До них належать:

- Виражений радіально-кільцевий тип територіальної структури, при якому вплив ядра на територію згасає по мірі віддалення від нього, а відповідно, знижується і рівень техногенного

навантаження та ризиків, які поза приміською територією пов'язані передусім з іншими соціально-економічними центрами, що є в регіоні;

- Формування приміської зони, що найбільш тісно пов'язана з містом-ядром і в межах якої спостерігається найвищий рівень вразливості у зв'язку з високим рівнем концентрації потенційно небезпечних об'єктів, а також високим рівнем чутливості території до виникнення небезпек. Цьому сприяють висока концентрація населення у потенційній зоні враження та підвищений рівень техногенних ризиків;

- Яскраво виражені основні вектори впливу міста-ядра, пов'язані з транспортними магістралями, що відображає один з ключових чинників формування підвищеного ризику регіону в зоні впливу великого міста. Висока щільність шляхів сполучення та транспортних потоків, зосередження транспортно-логістичної інфраструктури розглядається як додатковий фактор формування ризику, з одного боку, та підвищення вразливості території, з іншого.

Необхідно зазначити, що названі чинники та інтенсивність їх прояву значною мірою залежать від соціально-економічного потенціалу та рівня розвитку самого міста, визначаючи як загальний рівень техногенної небезпеки на прилеглої території, так і структуру ризиків, а також здатність території відповідати на можливі загрози та пом'якшувати їх.

Загалом можна виділити такі основні закономірності, що визначають рівень можливих загроз та чутливість території Київської області до виникнення небезпек.

1. Серед об'єктів техногенної небезпеки, розміщених на території області, промислові об'єкти відіграють порівняно незначну роль, тоді як основне місце належить інфраструктурним за своєю суттю об'єктам – нафтобази, автозаправні станції, газорозподільні станції, що належать до категорії пожежовибухонебезпечних об'єктів.

Структура можливих ризиків і загроз в регіоні значною мірою залежить від компонентної структури господарства. Та галузева трансформація, що відбулася в Києві, починаючи з 90-х років, значною мірою видозмінила характер можливих загроз, як у самому місті, так і на прилеглої території. Сьогодні в структурі небезпечних промислових об'єктів Київської області переважають підприємства харчової промисловості.

Інші небезпечні об'єкти – об'єкти транспорту (автомобільні і залізничні мости, залізничні станції), об'єкти водопостачання та водовідведення (водозабірні свердловини, насосні станції, очисні споруди, водопровідні мережі, системи каналізації), об'єкти теплопостачання (ТЕЦ, котельні, теплові пункти та мережі), газо- і енергопостачання (трансформаторні підстанції, ЛЕП) – переважно перебувають у задовільному стані. Це відрізняє Київську область від інших регіонів та відображає вищу здатність до пом'якшення можливих загроз завдяки вищому рівню соціально-економічного розвитку.

2. Виражена концентрація потенційно

небезпечних техногенних об'єктів у приміській зоні Києва. На п'ять районів, що безпосередньо межують з містом – Вишгородський, Києво-Святошинський, Обухівський, Бориспільський та Броварський – припадає понад третина усіх об'єктів техногенної небезпеки, що знаходяться в Київській області. Особливо висока частка Києво-Святошинського району (об'єкти розміщені уздовж кільцевої дороги, довкола м.Ірпінь, м.Буча) та Броварського району (рис. 1). Фактично, це відображає два найвищі осередки концентрації потенційно небезпечних об'єктів у приміській зоні – безпосередньо довкола м. Києва у західному та східному напрямках. Загальною для приміської зони є тенденція розосередження небезпечних об'єктів: переважно вони не пов'язані з містами-основними центрами приміської території, що відрізняє цю зону від іншої частини регіону.

У периферійних (за розміщенням) районах Київської області рівень зосередження небезпечних техногенних об'єктів, а відповідно, і рівень ризиків та чутливості території, є відчутно нижчим. У більшості з них кількість таких об'єктів не перевищує десяти: Володарський, Тетіївський, Ставищенський, Таращанський, Богуславський, Яготинський, Згурівський, Барішівський, що значною мірою відображає нижчий рівень соціально-економічної активності цієї території.

3. Виразно виділяються основні ареали зосередження об'єктів техногенної небезпеки поза приміською зоною. Вони пов'язані з основними магістралями, що розташовані у західному, південно-західному та південно-східному напрямках: Київ-Ковель, Київ-Чоп, Київ-Одеса, Київ-Харків, та відображають основні напрями впливу Києва і його

взаємодії з прилеглою територією. Так, у районах, що розміщені уздовж цих магістралей, розміщується особливо значна кількість об'єктів техногенної небезпеки – пожежовибухонебезпечних об'єктів транспортної інфраструктури, передусім АЗС. Наприклад, у Макарівському районі, територією якого проходить автодорога міжнародного значення Київ-Чоп, розміщено 43 об'єкти техногенної небезпеки, тоді як у районному центрі лише один. Це відображає інтенсивність впливу Києва на розвиток району, зокрема роль транспортних артерій, тоді як роль районного центру як осередку активності дуже незначна.

4. Поза приміською зоною характер зосередження небезпечних техногенних об'єктів принципово змінюється: вони переважно розміщуються в містах, які є осередками найбільшої активності. Так, якщо у Вишгородському, Києво-Святошинському, Васильківському Бориспільському, Броварському об'єкти техногенної небезпеки переважно розміщені поза містами (серед районів приміської зони виняток становить лише Обухів, де є своя виражена промзона), то в інших районах Київської області об'єкти техногенної небезпеки передусім пов'язані з містами, що особливо виразно проявляється у периферійних районах області. Окремий випадок – Біла Церква, що формує найбільше зосередження небезпечних об'єктів поза приміською зоною, при цьому маючи свою невелику зону тяжіння, переважно в межах Білоцерківського району, де якраз і зосереджена велика кількість об'єктів.

Таким чином, в Київській області рівень ризиків та стан вразливості території визначаються такими особливостями, як високий рівень диференціації

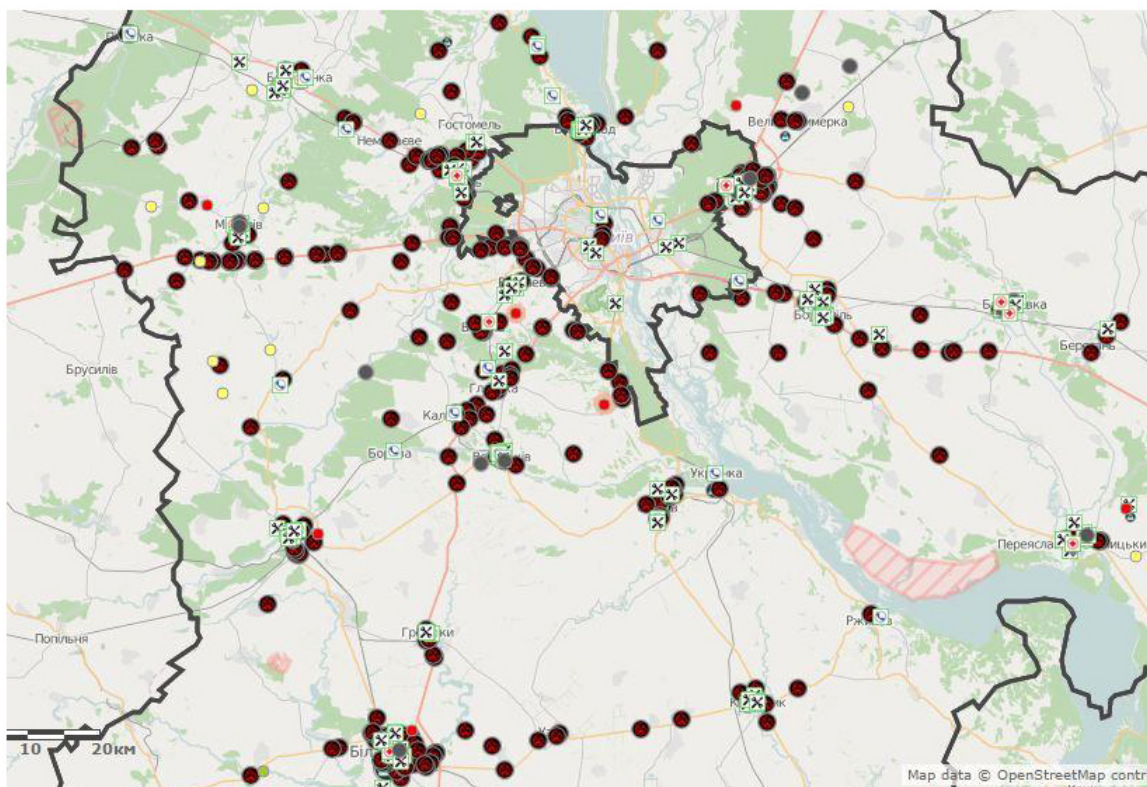


Рис. 1. Локалізація об'єктів техногенного небезпеки та служб реагування в Київській області

управлінські рішення, по-друге, істотно змінюються існуючі методики оцінку ризику та відбувається розширення його розуміння, зрештою, по-іншому розподіляються ресурси: пріоритетом стає попередження виникнення небезпек, у тому числі завдяки значній диференціації управлінських стратегій відповідно до специфіки території.

В Україні на початку 2014 р. була затверджена Концепція управління ризиками виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, в якій частково окреслені деякі ідеї стратегії зниження ризиків. Водночас затвердження такої концепції мало стосувалося змін в управлінському механізмі, окрім того, багато принципів позицій та положень міжнародної стратегії у ній не були враховані. Так, попри те, що метою концепції визначене запровадження сучасних методів управління ризиками, необхідно відзначити, що сучасні, прийняті на міжнародному рівні підходи, навіть на цільовому рівні визначені в концепції лише частково. Серед окреслених – принцип превентивності та свободи інформації. Попри те, що концепція має довгостроковий характер реалізації, як і визначені в ній цілі та засоби їх досягнення, багато принципів положень у ній не були враховані. Серед них найбільш значимими є наступні:

1. Змістовне обмеження і звуження категорії ризику, який розглядається лише як категорія, що характеризує можливість виникнення небезпечної ситуації, що обмежує використання інших методів оцінки та підходів;

2. Об'єктом аналізу, фактично, визначаються окремі джерела небезпеки різних типів, тоді як в усьому світі основним об'єктом стали території різних типів. Лише такий підхід дозволяє здійснити інтегральну оцінку, врахувати специфіку регіону та розробити найбільш адекватну стратегію зниження ризиків;

3. Відсутній принцип просторової багаторівневості при управлінні ризиками, який визначений у міжнародній стратегії та дозволяє враховувати регіональну специфіку при розробці стратегії управління для кожного типу території.

Таким чином, визначені недоліки значно обмежують саму можливість застосування сучасних міжнародних підходів для реалізації механізму управління ризиками, передусім для визначення рівня вразливості території до різних типів ризиків, а відповідно, розробку адекватної до викликів управлінської стратегії.

Процес управління ризиками сьогодні, фактично, являє собою синтез чотирьох етапів: пом'якшення, формування готовності, реагування та відновлення [1]. Необхідно визнати, що найбільш слабкими ланками в Україні серед названих є пом'якшення ризиків та відновлення території після надзвичайних ситуацій, тоді як основні зусилля спрямовані на безпосереднє реагування у випадку настання негативної події.

Загалом управлінський механізм, що реалізується в Україні, за всіма ознаками підпадає під визначення технократичного. До його

особливостей належать: централізована вертикально орієнтована модель управління, досить жорстка прив'язаність до технічних показників, переважання кількісних методів аналізу та галузевих оцінок, тоді як роль суспільства досить пасивна і обмежена [4]. Як альтернативний до технократичного, або вертикально орієнтованого, управлінського механізму розглядається людиноцентричний підхід. У межах цього підходу людина в особі громадянського суспільства розглядається як безпосередня дійова особа всього механізму. До його особливостей належить: поєднання кількісних підходів до оцінки ризику з іншими методами їх аналізу, системно орієнтований підхід до оцінки ризиків, розподіл відповідальності за кінцевий результат між багатьма учасниками управлінського процесу, зростання відкритості [4]. Хоча формування цього підходу, особливо його запровадження в чистому вигляді для країн з технократичною моделлю управління, безумовно, не може розглядатися як панацея, окремі складові цього управлінського механізму засвідчили свою досить високу ефективність та поступово мають бути сформовані в Україні.

До пріоритетних задач в контексті реалізації стратегії зниження ризиків можна віднести:

- залучення громадянського суспільства до участі в управлінському механізмі з метою формування відкритості та поінформованості щодо можливих загроз та основних ризиків, їх пом'якшення;

- запровадження нових методів оцінки ризиків, спрямованих на виявлення вразливості території до виникнення небезпек та формування стратегій управління ризиками на регіональному та субрегіональному рівнях.

Щодо першого пріоритету, то його запровадження пов'язане з необхідністю усвідомленого розподілу відповідальності між державою та громадянським суспільством. Аспекти цієї проблеми, а відповідно і напрямів реалізації цього пріоритету декілька: це і залучення громадських організацій, і побудова ефективної комунікаційної платформи з метою формування обізнаності про існуючі ризики, і оцінка сприйняття ризику суспільством та рівня його усвідомленості. Це всі ті аспекти, які можуть, як посилити управлінський механізм та знизити рівень ризиків, так і значно посилити їх у випадку нереалізованості. При цьому стратегічне завдання, що покладається на уряд, в частині формування управлінського механізму, визначення завдань та гарантування прийнятного рівня безпеки на всій території країни лишається незмінним. Пропоновані трансформації механізму управління покликані посилити його слабкі ланки та заповнити існуючі прогалини.

Реалізація другого пріоритету відповідає ідеї врахування ризиків, що проявляються в регіонах різних типів та пов'язані з їх оцінкою відповідно до можливих загроз, чутливості території та її здатності реагувати на загрози, а також відповідно до усвідомлення, що найбільші можливості зниження та пом'якшення ризиків існують на місцевому рівні.

Маючи системні недоліки в механізмі

управління ризиками на державному рівні, складно реалізувати ефективну регіональну стратегію, особливо з урахуванням регіональних особливостей. Якщо для окремих регіонів питання оцінки та врахування вразливості території може бути менш гострим, то для такого регіону, як Київська область, де рівень чутливості є дуже високим, особливо в приміській зоні, його врахування при розробці управлінських рішень та для корегування стратегії є конче необхідним. При цьому одним з важливих напрямів реалізації стратегії зниження ризиків, як на регіональному, так і на державному рівні загалом, може бути запровадження широкої комунікаційної платформи, що інформуватиме населення про рівень існуючих ризиків, його просторову диференціацію, основні види та джерела небезпеки, локалізацію потенційно небезпечних об'єктів та доцільну поведінку у випадку настання надзвичайних ситуацій. Сьогодні, окрім відсутності такої платформи для інформування громадськості, навіть інформація, що призначена для управлінських цілей є неповною, містить ряд неточностей та ставить під сумнів саму можливість реалізації вдалої управлінської стратегії. Так, не лише громадяни недостатньо усвідомлюють рівень існуючих загроз, повною інформацією про них не володіють навіть управлінці. Створення інформаційно-аналітичної ГІС покликане вирішити декілька важливих завдань у цьому контексті. Це завдання, спрямовані як на підвищення поінформованості громадян (формування їх обізнаності про існуючі загрози, підвищення рівня готовності до можливих небезпек, а відповідно – пом'якшення ризиків), так і на розширення управлінських можливостей. Остання задача реалізується завдяки нових технічним можливостям просторового відображення різних джерел небезпеки, їх можливого просторового прояву, з урахуванням тих об'єктів, що потрапляють

в потенційну зону враження, а також оцінкою сил реагування. Так, на рис.2 можна, наприклад, прослідкувати, як взаємно накладається розміщення потенційно небезпечних об'єктів у Київській області із зосередженням сил реагування. Використання подібних аналітичних інструментів розширює управлінські можливості та оптимізує їх, дозволяє розробляти більш ефективні рішення.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Виявлені істотні відмінності існуючих в Україні методик оцінки ризику та управління ними потребують корегування та доповнення новими категоріями відповідно до світових стандартів, зокрема запровадження такої категорії оцінки ризику, як вразливість території, що дасть змогу характеризувати його більш глибоко та повно. Потребує зміни і методичне наповнення в частині розширення методів оцінки ризику. У цьому зв'язку має бути принципово змінений управлінський механізм, а нові концептуальні підходи повинні бути відображені, як у загальнонаціональній, так і регіональних стратегіях зниження ризику. Лише формування адекватних деталізованих регіональних стратегій з акцентом на врахування особливостей території може сприяти зниженню ризиків, особливо в таких високих за рівнем вразливості регіонах, як Київська область.

Київська область – це регіон з достатньо високим рівнем ризику до виникнення небезпечних ситуацій, що визначається високим рівнем зосередження потенційно небезпечних об'єктів, особливо на окремих ділянках з підвищеним рівнем їхньої концентрації. Водночас рівень загроз зростає у зв'язку з високим рівнем вразливості території. Це потребує значного корегування стратегії управління ризиками в регіоні, яка має принципово змінитися в напрямі пом'якшення ризиків та застосування сучасних підходів до формування управлінської стратегії.

References:

1. Coppola D. *Introduction to International Disaster Management (Third Edition)*, 2015, 760p.
2. ETC-CCA and ETC-SIA (2012). *Urban Vulnerability Indicators*. Technical report 01/2012.
3. *Living with risk. A global review of disaster reduction initiatives*. United Nations, New York and Geneva, 2004.
4. Scolobig A., Prior T., Schröter D., Jörin J., Patt A. Towards people-centred approaches for effective disaster risk management: Balancing rhetoric with reality. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 2015, Vol. 12, pp.202-212.
5. Territorial dynamics in Europe. Natural hazards and climate change in European regions. *Territorial Observation*, No 7, May 2013.
6. Tingsanchali T. Urban flood disaster management. *Procedia Engineering*, 2012, Vol. 32, pp. 25–37.
7. UNISDR. Access mode: <http://www.unisdr.org>.

CONSUMPTION OF FUEL RESOURCES IN RIVNE REGION

¹Iryna OSIPCHUK, ²Oksana YAROMENKO^{1,2}International University of Economics and Humanities named after academician Stepan Demianchuk, Rivne, Ukraine
¹osipchukira@ukr.net

Abstract: The article studies modern trends related to the changing patterns of fuel resources consumption in Rivne Region in view of the necessity to dramatically increase the energy efficiency and energy independence for both industrial and consumer economic sectors in Ukrainian regions. Changes in the volumes and share in the consumption structure by different economic sectors have been analyzed for each type of fuels used in Rivne Region. Attention is paid to the territorial distribution and main features of fuel resources use by the administrative units of the Rivne Region, as well as to the dynamics of alternative fuel resources production in the region.

Key words: fuel resources, fuel industry, the structure of use of fuel resources.

UDC: 911

ВИКОРИСТАННЯ ПАЛИВНИХ РЕСУРСІВ У РІВНЕНСЬКІЙ ОБЛАСТІ

¹Ірина ОСІПЧУК, ²Оксана ЯРОМЕНКО^{1,2}Міжнародний економіко-гуманітарного університет імені академіка Степана Дем'янчука, Рівне, Україна
¹osipchukira@ukr.net

Анотація: У статті розглянуто сучасні тенденції щодо зміни структури споживання паливних ресурсів у Рівненській області, що відбуваються у контексті необхідності різкого підвищення рівня енергоефективності та енергонезалежності як промислового, так споживчого сектору економіки регіонів країни. За кожним із видів палива, що використовують на Рівненщині, проаналізовано зміни обсягів та частки у структурі споживання за різними секторами. Розглянуто територіальні особливості розподілу та основних напрямків використання паливних ресурсів за адміністративними одиницями Рівненської області. Також розглянуто перспективи та стан розвитку виробництва альтернативних паливних ресурсів у області.

Ключові слова: паливні ресурси, паливна промисловість, структура використання паливних ресурсів.

УДК: 911

Вступ. Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку економіки як України загалом, так і Рівненщини зокрема, роль паливних ресурсів постійно зростає. Особливо гостро це питання постало із підвищенням цін на закордонне паливо. Такі тенденції вимагають зміни структури споживання палива, що використовують для потреб населення, промисловості, сільського господарства та інших галузей економіки регіону. На території області діє цілий ряд паливо- та енергоємних промислових виробництв, фінансові результати діяльності яких значно залежать від вартості енергоресурсів, що, у свою чергу, відображається на обсязі податкових надходжень від даних підприємств до місцевих бюджетів, а також впливає на їх здатність утримувати конкурентні позиції на ринках. Підсилює драматичність даної ситуації і відсутність достатніх запасів власних традиційних паливних ресурсів у області.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню різних аспектів розвитку та розміщення паливно-енергетичного комплексу присвячені наукові праці багатьох географів, оскільки даний розділ є складовою географії міжгалузевих комплексів. Протягом останніх років праці, що присвячені енергоефективності та застосуванню альтернативних джерел енергії є надзвичайно

популярними у багатьох наукових напрямках. У розрізі регіональних досліджень паливних ресурсів Рівненщини можна виділити праці Л.В.Мельник, О. А.Пашечки та ін.

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. Метою статті є розглянути структуру використання паливних ресурсів у Рівненській області за їх видами та у розрізі адміністративно-територіальних одиниць. Визначити місце кожного виду паливних ресурсів у господарстві області та прослідкувати зміни, що відбуваються у структурі їх споживання.

Виклад основного матеріалу. За рівнем енергоефективності регіонів України [2] у 2013 році Рівненська область посідала останню 25-ту сходинку із показником 38,5% від рівня ЄС. У цьому рейтингу Рівненщина займає позиції після Черкаської, Луганської, Полтавської, Харківської областей, тоді як інші області західної частини України розташовуються у першій частині цього списку. Ще у 2011 році у даному рейтингу Рівненщина посідала 21 сходинку, проте наявність застарілого паливоємного виробництва азотних добрив з кожним роком погіршує її позиції. Так, енергоефективність промисловості Рівненщини становить лише 15% від рівня ЄС, що на 35 відсоткових пунктів (в.п.) нижче середнього показника по Україні, тоді як ще у 2011 році цей показник був на рівні 30 %. Натомість, у секторі сільського

господарства Рівненщини енергоефективність відповідає середнім значенням по країні і становить 36,6% від показника ЄС, хоча також із 2011 року даний показник знизився на 2,3 в.п. і область втратила аж дев'ять позицій. Натомість, у побутовому секторі Рівненщина посідає аж 5 сходинку із показником енергоефективності 75% від значення ЄС, що на 13 в.п. вище середнього значення по країні і з 2011 року вона покращила позиції у даному секторі на чотири сходинки, піднявши значення показника на 4 в.п. Це свідчить про наявність суттєвих диспропорцій у рівнях розвитку різних секторів економіки області, а також про різну здатність їх адаптуватися до умов, що висувають сучасна ситуація на ринку паливно-енергетичних ресурсів України і світу.

Таким чином, для господарства Рівненської області питання підвищення рівня енергоефективності, насамперед у промисловому секторі, є надзвичайно актуальним. Дослідження структури споживання різних видів палива за секторами економіки регіону, а також сучасних тенденцій у її зміні дасть можливість більш глибоко зрозуміти ситуацію, що склалася у секторі споживання паливних ресурсів і також допоможе визначити пріоритетні напрямки її диверсифікації.

У структурі витрат енергетичних ресурсів

Рівненщини на продажі для населення припадає 36%, а решта – для використання у господарстві області: найбільше припадає на кінцеве споживання, хоча протягом останніх років даний показник суттєво знизився – із 44,3% у 2009 році до 39% у 2013 році. Для перетворення у інші види палива та енергії у 2009 році у області було використано 31,4% усього палива і до 2013 року даний показник знизився до 26%. Проте суттєво зросла частка паливних ресурсів, що використовуються як сировина чи матеріали – з 22,3 до 34%.

Найбільшим споживачем паливних ресурсів у області є промисловість, у якій їх споживають понад 83%.

Всього на Рівненщині у 2013 році було спожито 1 208 290,2 т умовного палива, що на 15% більше ніж у 2009 році. Як видно на рис. 2, найвагоміше місце серед паливних ресурсів, що використовують на Рівненщині, належить природному газу, хоча через постійне підвищення цін на даний вид палива, його частка суттєво скорочується.

У Рівненській області *природний газ* широко застосовується у всіх сферах господарства, хоча і намагаються скоротити обсяги його споживання. Так, для кінцевого споживання та перетворення у інші види енергій ці обсяги скоротилися майже на третину, натомість суттєво зросло використання

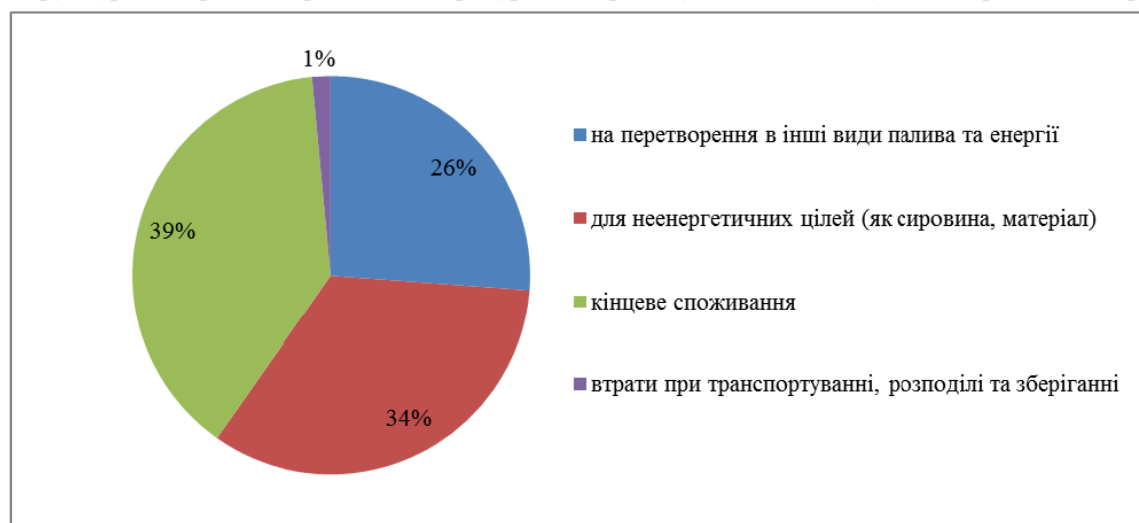


Рис. 1. Споживання паливних ресурсів у 2013 році за напрямками

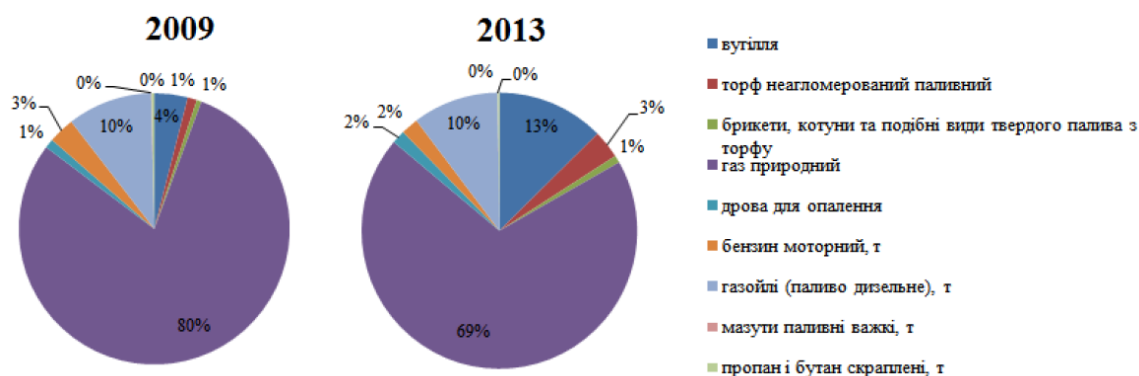


Рис. 2. Споживання окремих видів паливних ресурсів у Рівненській області у перерахунку на умовне паливо (побудовано за [3], [4])

природного газу як сировини. Обсяги природного газу, що продають для населення – майже незмінні і у структурі його розподілу займають близько 35 % (рис. 3).

У структурі обсягу використаного у Рівненській області палива (без відпущеного для населення) у перерахунку на умовне паливо частка природного газу становить 74%: це 75% для перетворення у інші види енергії, 99% із усіх паливних ресурсів, що використовуються як сировина та 6% – для кінцевого споживання. У господарській діяльності 95% природного газу припадає на промисловість. Майже 79 % природного газу у області використовує місто Рівне. Хоча територіальний розподіл із 2009 суттєво змінився: у 2009 році 18% газу використовував Здолбунівський район, а Рівне – 55%.

На другому місці серед паливних ресурсів, що використовують у Рівненській області знаходиться

вугілля. Протягом 2013 року його використовували лише у господарській діяльності і не продавали для населення. У структурі загального обсягу використаного у Рівненській області палива у перерахунку на умовне паливо частка вугілля становить 13%. Цей показник із 2009 року зріс утричі. Вугілля забезпечує 28% всього кінцевого споживання та 5% для перетворення у інші види палива та енергії у області. Хоча ще у 2009 році у кінцевому споживанні його частка становила лише 1%. Із 2009 року сильно змінилась структура використання вугілля. Основна його частка, а саме 82,5%, припала на перетворення у інші види палива та енергії, а решта – 17,5% – на кінцеве споживання. Станом на 2013 рік ситуація стала протилежною: на перетворення у інші види палива припало лише 11%, тоді як на кінцеве споживання аж 89%. Така зміна структури передусім відбулась за рахунок суттєвого зростання

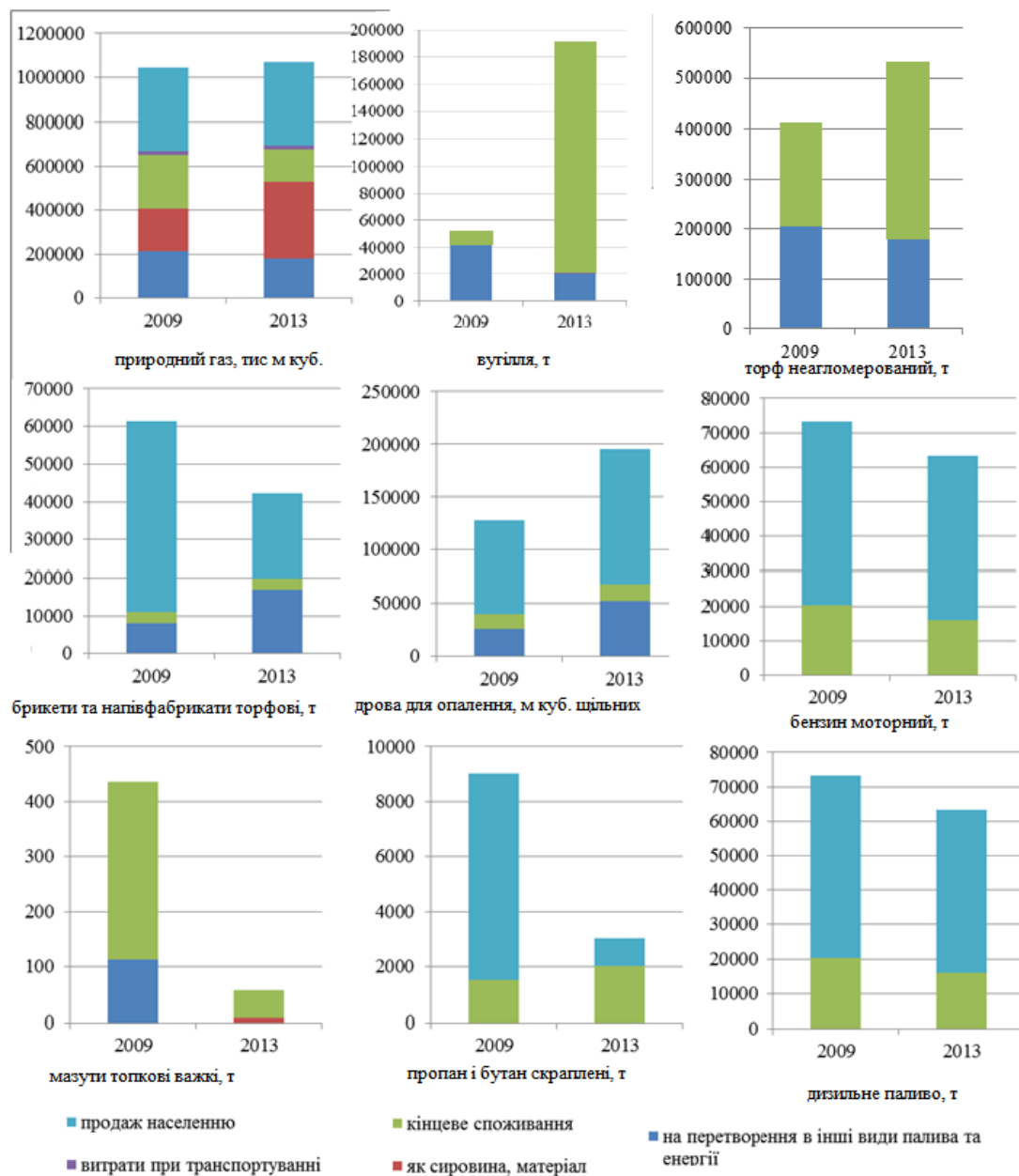


Рис. 3. Динаміка обсягів споживання різних видів паливних ресурсів у Рівненській області за напрямками (побудовано за [3], [4])

кількості вугілля, що споживалося у області у 2013 року у порівнянні із 2009 у 3,5 рази при одночасному скороченні витрат вугілля для перетворення у інші види палива майже вдвічі.

У розрізі адміністративно-територіальних одиниць найбільше вугілля у 2009 році споживало місто Рівне – 21% усього вугілля, Володимирецький район – 13% та Дубровицький – 11%. До 2013 року ці показники суттєво знизились і не перевищували 1%, натомість 85% усього вугілля зараз припадає на Здолбунівський район.

Така різка зміна структури споживання вугілля в області спричинена збільшення обсягів використання вугілля у якості палива для здолбунівського цементного заводу. Так, у 2013 році у промисловості було використано понад 90% усього вугілля, ще 5% – підприємствами та організаціями для опалення та 3,3% – у сільському господарстві.

Загалом по області рівень споживання вугілля значно нижчий, ніж у середньому по Україні – у розрахунку на одну особу цей показник менший у 10 разів, оскільки у області відсутні власні поклади вугілля.

Одним із небагатьох видів власних паливних ресурсів Рівненщини є *торф*. Майже весь неагломерований торф тут використовується на перетворення у інші види палива та енергії і відчутна динаміка даного показника за роками відсутня. Проте, досить суттєво зростає кількість спожитого торфу – із 2009 до 2013 року у 3,6 рази.

У структурі загального обсягу використаного у Рівненській області палива у перерахунку на умовне паливо частка неагломерованого торфу становить 3% (тоді як у 2009 році – лише 1%) і особливо відчутно його роль зросла у перетворенні на інші види енергії – із 3 % у 2009 до 12 % у 2013 році.

Цікаво, що майже весь неагломерований торф у області споживається лише у Дубенському районі (98 %) та місті Дубному (2%). І так само, майже весь, він використовується у переробній промисловості. Для населення цей вид палива не продають.

Натомість, понад половини обсягів брикетів та напівбрикетів торфових припадає на споживання населенням, хоча із 2009 року цей обсяг скоротився майже вдвічі.

У господарській діяльності області даний вид палива у Рівненській області на 80 % використовують для перетворення у інші види палива та енергії, а решту – на кінцеве споживання. Обсяги його споживання із 2009 року зросли майже вдвічі.

У структурі загального обсягу використаного у Рівненській області палива у перерахунку на умовне паливо його частка становить лише 1%, а у перетворенні у інші види палива та енергії – 3%.

У розрізі адміністративно-територіальних одиниць найбільше торфових брикетів та напівбрикетів споживав Сарненський район (20%), Дубровицький (17%) та Володимирецький (14%).

Понад 63% усього палива даного виду використовують організації та підприємства для опалення і ще 35% – у промисловості.

Іншим власним паливним ресурсом області є *дрова*. У економічній сфері області чверть обсягу дров припадає на кінцеве споживання, а решта – на перетворення у інші види палива чи енергії. Проте на використання у господарстві припадає лише третина, а дві третини – на продаж населенню і цей показник є стабільним.

У структурі обсягу використаного у Рівненській області палива (без відпущеного для населення) у перерахунку на умовне паливо частка дров із 2009 року скоротилася вдвічі – із 2% до 1%.

У розрізі адміністративно-територіальних одиниць показники із 2009 року майже не змінились і чверть використаних у господарстві області дров припадає на Рокитнівський район. Також його частка висока у Дубровицькому (12%), Сарненському та Володимирецькому (по 11%) районах.

За видами економічної діяльності понад 37% дров використовують підприємства та організації, ще стільки ж – промисловість і 23,6% – сільське господарство.

Топкові *мазут*и на Рівненщині використовують лише у господарстві. У структурі обсягу використаного у Рівненській області палива (без відпущеного для населення) у перерахунку на умовне паливо частка мазуту майже не відчутна і становить близько 0,06%. Майже весь мазут використовують у промисловості для кінцевого споживання (88%) чи у якості сировини (12%). Обсяги його споживання стрімко скорочуються – у 2013 році обсяг споживання топкового мазуту становив лише 15% від показника 2009 року.

Так, у 2009 році 38% спожитого мазуту припадало на місто Рівне, 26% – на Дубровицький, 20% – на Володимирецький, 10% – на місто Кузнецовськ і 5% на Рокитнівський район. До 2013 року від його споживання відмовились всі райони окрім Кузнецовська. А почав використовувати Гоцанський район (9%).

Надзвичайно важливе місце для розвитку господарства будь-якого регіону мають доступні паливно-мастильні матеріали, найпопулярнішими серед яких є бензин, дизельне паливо та скраплений газ.

У загальній структурі споживання *бензину* у області на продажі населенню припадає 75%. У економічній сфері області майже весь бензин використовується для кінцевого споживання із 2009 року обсяги знизились на 10%. У структурі обсягу використаного у Рівненській області палива (без відпущеного для населення) у перерахунку на умовне паливо частка бензину становить 3%. Із 2009 року цей показник зріс на 1%. У кінцевому споживання палива у області він займає 5%. Понад 40% усього спожитого бензину припадає на місто Рівне, ще по 10% припадає на Рівненський та Сарненський райони. За видами економічної діяльності майже по 30% припадає на сільське господарство та на використання підприємствами та організаціями і ще 27% – на промисловість.

Половина усього спожитого у області *дизельного палива* припадає на продажі населенню. У економіч-

ній сфері області майже все ДП використовується для кінцевого споживання із 2009 року обсяги зросли на 20%.

У структурі обсягу використаного у Рівненській області палива (без відпущеного для населення) у перерахунку на умовне паливо частка ДП становить 10% і з 2009 року цей показник майже не змінився. У кінцевому споживанні палива у області він займає 20%. У розрізі адміністративно-територіальних одиниць 34% спожитого ДП припадає на місто Рівне, 14% – на Здолбунівський район, 9% – на Млинівський і 8% – на Сарненський.

За видами економічної діяльності: 34% споживає транспорт та зв'язок, 29% – на сільське господарство, 23% – на промисловість.

Обсяги споживання *пропану і бутану* скрапленого у області різко скоротились – аж на дві третини. Більшу його частину споживають у господарстві – 66%, хоча ще у 2009 році 87% відпускали населенню (обсяги продажу для населення у 2013 році становили 13% від показника 2009 року), а у господарстві для кінцевого споживання – навпаки – зросли на 32%. У структурі обсягу використаного у Рівненській області палива (без відпущеного для населення) у перерахунку на умовне паливо частка пропану та бутану скрапленого дуже незначна і становить 0,3%.

Майже 40% використаного скрапленого газу припадає на Рівне і ще 20% – на Рівненський район. У багатьох районах його взагалі не використовують. Найбільше його використовують у промисловості – 60%, у діяльності підприємств і організацій – 21% та у сільському господарстві – 17%.

У територіальному аспекті, як видно на рис. 4, понад половини усіх енергоносіїв у перерахунку на умовне паливо у області споживає місто Рівне. Також висока частка у межах області за показниками витрат енергоресурсів припадає на місто Кузнецовськ, проте це пов'язано безпосередньо із його виробничою спеціалізацією.

Порівняно високими ці показники також є у центральних районах, де концентруються промислові підприємства – Здолбунівський, Рівненський, Дубенський та Костопільський райони.

Найнижчі показники витрат енергоресурсів притаманні для периферійних районів із низьким рівнем розвитку промисловості.

Проте такий територіальний аналіз стосується швидше абсолютних показників, а у перерахунку на одного жителя за кількістю спожитих у 2013 році енергоносіїв райони та міста обласного підпорядкування (Рівне та Кузнецовськ) області можна поділити на наступні групи:

- із максимальними показниками споживання енергоресурсів – місто Кузнецовськ (11,6 т у.п. на одну особу). Хоча зрозуміло, що такий показник не відображає реального їх використання, а вказує на спеціалізацію міста;

- із високим рівнем використання енергоносіїв – місто Рівне (5,65 т у.п. на 1 ос.) та Здолбунівський район (4,61 т у.п. на 1 ос.);

- із середнім рівнем використання енергоносіїв – Рівненський (1,6), Костопільський (1,54) та

Дубенський (1,41) райони;

- із нижчим за середній рівнем використання енергоносіїв – Рокитнівський (0,73) та Березнівський (0,5);

- із низьким рівнем використання енергоносіїв – від 0,2 до 0,5 т у.п. на одну особу: Володимирецький, Гошанський, Дубровицький, Зарічненський, Млинівський, Радивилівський, Сарненський;

- із найнижчим рівнем використання енергоносіїв – Демидівський (0,13), Корецький та Острозький (по 0,18).

Набувають значної популярності у області різні види альтернативних паливних ресурсів, такі як паливні гранули, які виготовляють із відходів лісозаготівельної та деревообробної промисловості. У області налічується вже близько десяти виробників такого палива, що постійно збільшують обсяги виробництва, проте статистичної інформації про обсяги їх споживання наразі немає, як і немає інформації про використання біопалива (біомаси), що також набуває популярності у регіоні.

Взагалі в Україні відновлювані джерела енергії (ВДЕ) становлять лише 4 %, тоді як в країнах Європи більше 10%: енергія біомаси, гідроенергетика, комунальні відходи, енергія вітру, фотоелектричні джерела енергії, сонячне випромінювання і геотермальна енергія. Частка кожного виду в енергобалансі різна.

Понад половину від загального виробництва відновлюваних джерел енергії становить біомаса. Найбільше енергії з біомаси виробляють у Франції, Швеції та Фінляндії. В Україні у 2001 році розроблено «Концепцію розвитку біоенергетики в Україні». На дослідних ділянках інституту сільського господарства Західного Полісся під час спостереження за ростом різних енергетичних культур – міскантуса, топінамбура, кукурудзи, верби, тополі, тростини, було помічено, що в широтах Рівненської області, зважаючи на природні умови та стан сільськогосподарських угідь, для отримання твердих біопалив підходять в основному верби і тополі, а також їхні гібриди.

За попередніми розрахунками, якщо засадити вербою хоча б десяту частину непродуктивних сільськогосподарських земель Рівненської області (12 тис га), то через три роки можна отримати 264 тис тонн сухої речовини верб. У 2010 році Рівненська обласна рада затвердила Програму вирощування саджанців енергетичної верби в Рівненській області, в якій було заплановано, що з 2012 року на Рівненщині буде вирощуватися понад 1 млн 600 тис саджанців енергетичної верби, що забезпечить власним посадковим матеріалом 80-100 га промислових плантацій, а також створить умови для розширення площ розсадника для розмноження цієї культури. Програма також гарантувала фінансове забезпечення проекту. На Рівненщині також реалізовується проект «Створення біоенергетичного парку енергетичної верби» за підтримки Програми малих грантів Глобального екологічного фонду Програми розвитку ООН в Україні. Його виконавцями є Громадська організація «Рівненський центр

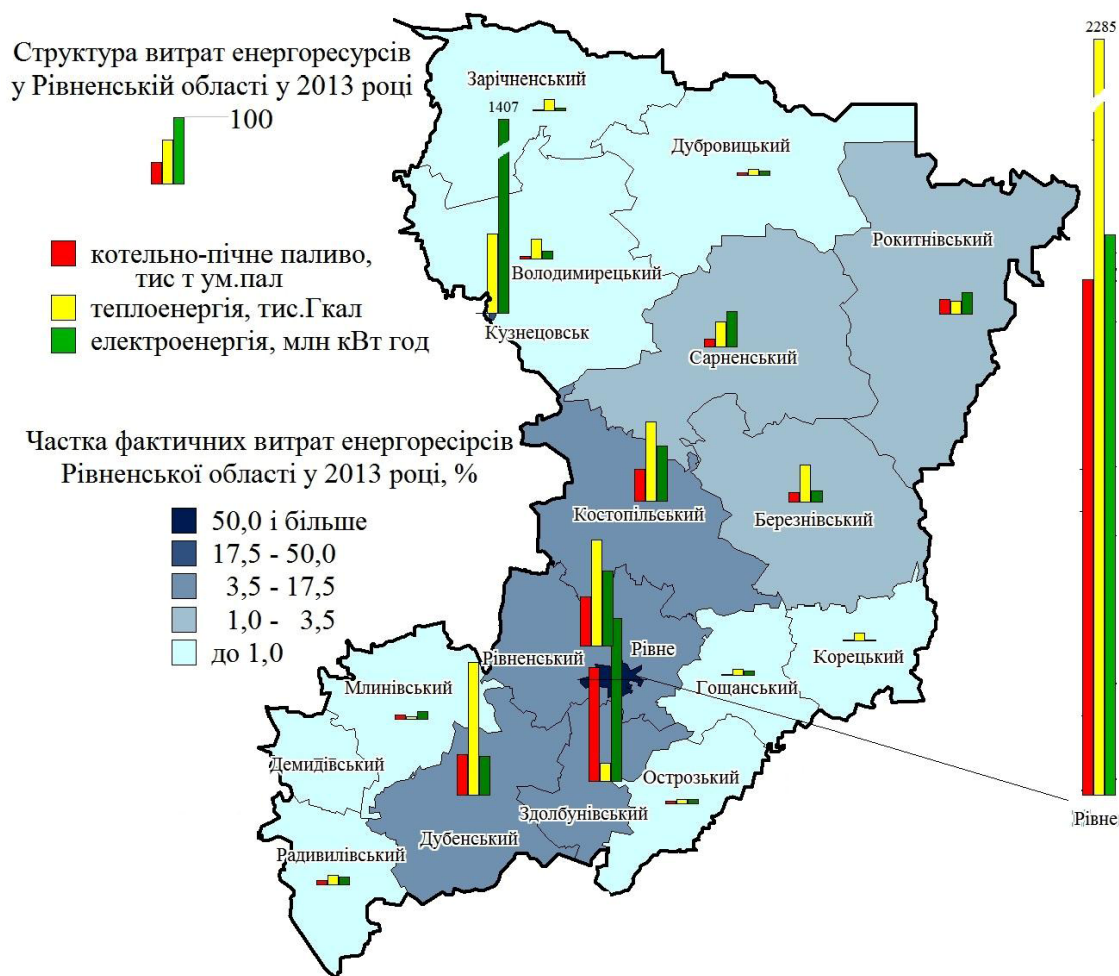


Рис. 4. Фактичні витрати енергоресурсів по території Рівненської області у 2013 році

маркетингових досліджень» та Приватне акціонерне товариство «Рівненська рибоводно-меліоративна станція».

Верба доволі цінний вид біомаси. Так 1 тонна енергетичної верби замінює 1,12 т соломи, 0,43 т ріпакової олії, 460 кг викопного вугілля, 800 кг бурого вугілля, 0,37 т мазуту, 730 м³ біогазу, 510 м³ природного газу. Тепловіддача від спалювання 1 тонни деревини енергетичної верби становить 16 МДж/кг, тоді як від дубових дров – 14,1 МДж/кг, від соснових – 13,8 МДж/кг, від 1 тонни соломи – 14,3 МДж/кг.

Вирощування верби – процес, тривалий у часі. Перший «урожай» можна збирати на 3 рік вирощування. З 1 га можна зібрати 20-30 тонн біомаси. На одному полі вирощувати вербу можна 21-25 років. Загалом верба не дуже вибаглива щодо обробітку. Головним залишається посадка і догляд за живцями на першому році вирощування.

Фермери Рівненщини зацікавились питаннями переробки енергетичної верби на брикети чи пелети, адже це може принести неабиякий прибуток. Вже в 2012 році енергетичні верби висаджено на 26 га промислових плантацій, відведених у 5-ти поліських районах області – Бerezne'v's'komu (4 га), Volodymyreцьkomu (9 га), Dubrovych's'komu (5 га), Kostopil's'komu (5 га), Rokytniv's'komu (3 га).

Загалом висаджено 517 тис саджанців. Тому вже через кілька років сподівалися чекати буму розвитку біоенергетики в регіоні.

Проте, плантація енергетичної верби, якою засадили чотири гектари на Рівненській сільськогосподарській дослідній станції у Шубкові, не виросла й ніяких врожаїв тут не зібрали, а проект вирощування енергетичної верби зараз заморожений, бо не з'ясовано є технічна його сторона. Оскільки біля вербового поля мав би бути комплекс зі збирання та переробки цієї енергетичної сировини.

Енергія, отримана завдяки переробці комунальних відходів, становить близько 6% загальних обсягів ВДЕ. Найбільше її виробляють в Німеччині, Франції, Данії та Голландії. У 2009 році поблизу Рівного почав діяти перший у Західному регіоні України сміттєпереробний завод, продукція якого мала б замінити природний газ при промисловому виробництві цементу на ПАТ «Волинь-Цемент», проте оскільки таке підприємство є унікальним, то через відсутність механізму ліцензування його діяльності підприємство припинило свою роботу.

Рівненщина є одною із найбільш заліснених територій. Лісом вкрито 36% території області. Запаси відходів деревини від її заготівлі за даними експертів складають більше 100 тис м³ в рік. На території області відходи деревини активно

використовуються для виробництва брикетів та пелет. Міська влада Рівного планує перевести 3 міські котельні на опалення деревинними відходами, що допоможе місту отримувати гарячу воду протягом літнього сезону. Слід зазначити, що активізувати використання біомаси у енергетичному балансі почали, створюючи відповідні державні програми, які надають можливість компенсувати витрати, які несуть підприємства та населення на переобладнання котлів та іншого устаткування.

Одним із найбільш ефективних видів альтернативного палива для Рівненщини є деревні пелети. Популяризатором пелет в Європі вважається Швеція, яка почала виробництво гранул з відходів деревообробної промисловості в 1985 році. Виробництво і продаж їх в Україні перебуває на початковому рівні розвитку і у найближчому майбутньому продаж пелет з року в рік зростатиме за рахунок того, що цей вид палива має багато переваг. Вони виділяють більше тепла, ніж тирс і тріски, збільшуючи коефіцієнт корисної дії котелень, не вимагають великих складських площ. До складу пелет, крім деревних відходів, також може входити торф та відходи сільськогосподарського виробництва.

Гранули виробляються без хімічних закріплювачів під високим тиском. Теплотворна здатність деревних гранул становить 4,3-4,5 кВт/кг. При спалюванні 1 т деревних гранул виділяється стільки ж енергії, скільки при спалюванні 1,6 т деревини, 480 м³ газу, 500 л дизельного палива або 700 л мазуту. При цьому деревні гранули набагато екологічніші від традиційного палива: у 10-50 разів нижче викиди вуглекислого газу, в 15-20 разів менше відходів золи ніж при спалюванні вугілля. Витрати енергії на виробництво деревних гранул складають приблизно 3 % від вмісту енергії, що набагато нижче

витрат на отримання природного газу чи мазуту.

В умовах недостатнього забезпечення України власними енергетичними ресурсами, використання відходів деревини стає одним із найбільш доступних, економічних та перспективних альтернативних джерел енергоресурсів, зокрема для обігрівання приватних будинків та для комунальних підприємств.

Таким чином, виробництво пелет для Рівненської області може бути стратегічним експортним напрямком. Так, Данія для забезпечення власних потреб імпортує 48% пелет, Німеччина – 37%, Італія – 27%, Швеція – 14%.

Висновки і перспективи подальших розвідок.

У використанні паливних ресурсів у Рівненській області спостерігаються тенденції до збільшення кількості їх споживання, проте це розширення здійснюється в основному за рахунок власних (чи хоча б вітчизняних) ресурсів – вугілля, торф, дрова. Це є дуже важливим, адже у перерахунку на умовне паливо понад 80% паливних ресурсів, що споживаються у області, є імпортними (природний газ, дизельне паливо, бензин та інші), що спричиняє негативний вплив на економічну безпеку регіону. По території області споживання паливних ресурсів значно відрізняється: значна їх частка споживається у промислових вузлах – Кузнецовському, Рівненсько-Здолбунівському, Костопільському та Дубенському, у яких споживають понад дві третини усіх спожитих у області паливних ресурсів. У периферійних сільськогосподарських районах даний показник є найнижчим. Сучасні зміни, що відбуваються у всіх ланках країни та регіону, безумовно призведуть і до подальших змін у структурі споживання енергоносіїв і те, як економіка регіону зможе відреагувати та пристосуватися до нових умов обов'язково відобразиться на ефективності та успішності його подальшого господарського розвитку.

References:

1. Mel'nik L. V. Pašečko O. A. Porivnâlnij analiz zabezpečenosti energetičnimi resursami regionu [Comparative analysis of energy resources of the region]. *Problemi racional'nogo vikoristannâ social'no-ekonomičnogo ta prirodno-resursnogo potencialu regionu: finansova politika ta investicii* [Problems of rational use of regional socio-economic and natural-resource potential: financial policy and investments], 2013, Vol. 19, N 4, pp. 263-272. (In Ukrainian).
2. *Rejting energoeftivnosti Ukraïni* [The energy efficiency rating of Ukraine]. Access mode: <http://energy-index.scm.com.ua> (In Ukrainian).
3. *Statističnij zbirnik "Palivno-energetični resursi Rivnenšini u 2013 roci"* [Statistical Yearbook "Fuel and energy resources of Rivne region (2013)"]. Main Administration of Statistics in Rivne Region, 2014, 36 p. (In Ukrainian).
4. *Statističnij zbirnik "Palivno-energetični resursi Rivnenšini u 2009 roci"* [Statistical Yearbook "Fuel and energy resources of Rivne (2009)"]. Main Administration of Statistics in Rivne Region, 2010, 36 p. (In Ukrainian).

SOME ASPECTS OF LIVING CONDITIONS OF POPULATION IN THE SMALL TOWNS AT THE ZONE OF INFLUENCE NEAR THE LARGE-SCALE CITIES (ON THE EXAMPLE OF KYIV AND KHARKIV)

Svitlana CHERMERS

*Institute of Geography, National Academy of Sciences, Kyiv, Ukraine
svetapetruck@mail.ru*

Abstract: In the paper the questions are considered about the change of living conditions for the population of small towns which are situated in the neighborhood of large-scale cities, on the example of Kyiv and Kharkiv. A great attention is taken to economical pre-conditions which have influence on the formation of living conditions for population, as a budget of town, a level of unemployment of people and an average salary of people. The analysis is given for the separate aspects of social component for the formation of living conditions of population in small towns. All indexes have been analyzed for the group of small towns in the neighborhood of Kyiv and Kharkiv. To provide a comparison and study of biggest cities influence the analysis was performed also for the group of small towns of both regions which were not included into the urban agglomerations. It was established a correlation between change of living conditions of population and distance from the large-scale cities.

Key words: small towns, living conditions, urban agglomeration, large-scale cities, distribution of population.

UDC: 911.3

ДЕЯКІ АСПЕКТИ УМОВ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ В МАЛИХ МІСТАХ У ЗОНІ ВПЛИВУ НАЙБІЛЬШИХ МІСТ (НА ПРИКЛАДІ КИЄВА ТА ХАРКОВА)

Світлана ЧЕМЕРИС

*Інститут географії НАН України, м. Київ
svetapetruck@mail.ru*

Анотація: У статті розглядаються питання зміни умов життя населення малих міст, що знаходяться в оточенні найбільших міст, на прикладі Києва та Харкова. Значна увага приділена економічним передумовам, що впливають на формування умов життя населення, зокрема бюджет міста, рівень безробіття населення та середня заробітна плата населення. Проаналізовано окремі аспекти соціальної складової умов життя населення малих міст. Всі показники аналізувалися для групи малих міст, в оточенні Києва та Харкова. Для порівняння й виявлення впливу найбільших міст аналіз проводився також для групи малих міст в обох областях, що не входять до складу агломерацій. Прослідковано зміни умов життя населення з віддаленістю від найбільших міст.

Ключові слова: малі міста, умови життя, міська агломерація, найбільші міста, розселення населення.

УДК: 911.3

Вступ. За останні два десятиліття в Україні відбулися значні соціально-економічні зміни. Це переважно негативно позначилося на більшості малих міст, де спостерігаються процеси занепаду промисловості, інфраструктури, зростання безробіття та падіння рівня життя населення. Оскільки серед чинників розселення часто домінує економічний, малі міста переважно втрачають населення, яке виїздить до великих міст. Великі міста приваблюють можливостями: робочими місцями, вищими зарплатами, можливостями культурного та самостійного розвитку. Значні темпи урбанізації зумовили формування навколо ряду великих міст агломерацій, для яких характерна висока територіальна концентрація різноманітних виробництв, насамперед, промисловості, інфраструктурних об'єктів, наукових і навчальних закладів, висока густота населення в межах агломерації. Між центром агломерації та навколишніми малими містами встановлюються стійкі виробничі, трудові, транспортні, культурні та інші види зв'язків, причому не тільки виключно

доцентрові. Ці процеси впливають на умови та спосіб життя населення малих міст, що входять до складу агломерацій.

Умови життя населення визначаються потенціалом території населеного пункту, де проживає людина, сюди можна віднести природні умови, умови праці, розміри доходу, обсяг і структуру споживання матеріальних благ, забезпеченість житлом, умови та необхідність ведення особистого підсобного господарства тощо [4]. Для малих міст, а також приміських поселень великих міст характерні так звані – урбо-руральні умови життя населення, тобто такі, де ознаки міського комфорту і благоустрою часто поєднуються із зайнятістю в аграрній та суміжній сферах [9]. І навіть, якщо люди, проживаючи в межах агломерації, працюють у великому місті, їх побут і життя вдома часто пов'язані із підсобним сільським господарством. Саме від умов життя, в яких проживає населення, як вважає І. В. Гукалова, залежить їх рівень життя та формується якість життя [3].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанню дослідження міст, включаючи малі міста, присвячені роботи багатьох вітчизняних та зарубіж-

них вчених, таких як Ю.І.Пітюренко, А.І.Доценко, П.С.Коваленко, А.С.Степаненко, В.В.Загородній, В.О.Джаман, А.А.Мозговий та ін. Умови життя населення та особливості його життєдіяльності розглядаються в працях М.І.Фашевського, І.В.Гукалової, С.О.Ковальова, Е.М.Лібанової та ін. Однак актуальним залишається питання дослідження малих міст, що входять до складу агломерацій, виявлення змін, що відбулися у структурі та функціях цих поселень, умовах життя населення.

Виклад основного матеріалу. Мали міста, що знаходяться в зоні впливу великих та найбільших міст, виділяються серед інших малих міських поселень. Життя їх населення безпосередньо пов'язане із великим містом. Міські агломерації сприяють прискоренню змін господарської та просторової структур малих міст, що входять до їх складу. У них відбувається диверсифікація господарства, можуть змінюватися старі та формуватися нові функції, яких вони не виконували за межами агломерацій. Мали міста характеризуються тісними соціально-економічними та культурно-побутовими зв'язками з центром агломерації. Вони приваблюють резервними більш дешевими територіями для винесення частини промислових об'єктів, офісів, складів до малих міст, в оточення центру агломерації. Особливо це стосується малих міст, що знаходяться вздовж головних транспортних магістралей. У них відбувається пожвавлення житлової забудови, будівництва «другого» житла для мешканців великого міста, створення зон відпочинку.

Пожвавлення економічної та містобудівної діяльності призводить до створення нових робочих місць, покращення транспортної доступності до населеного пункту та компенсує закриття частини промислових підприємств, підвищує інвестиційну

та міграційну привабливість малих міст. Таким чином, на відміну від більшості малих міст, які характеризуються кризовим станом, малі міста, що знаходяться в зоні впливу найбільших міст відрізняються більшою динамікою розвитку.

Для аналізу впливу найбільших міст на умови життя населення малих міст було обрано 2 моноцентричні агломерації – Київську¹ та Харківську (табл. 1). Обрані малі міста знаходяться у 30-40 км доступності до центрів своїх агломерацій та пов'язані з ними транспортними шляхами, що дозволяє населенню досить швидко дістатися до великого міста. Більшість малих міст є районними центрами (Васильків, Боярка, Обухів у Київській області, Чугуїв у Харківській області). Вони виконують організаційно-управлінські функції по відношенню до навколишньої території. Частина з обраних малих міст є історичними. Найдавнішими є м. Вишгород (946 рік заснування) та м. Васильків (988 р.). Міста Харківської області засновані переважно у 17 столітті, зокрема м. Чугуїв (1627 рік), м. Люботин у середині XVII століття. Вони віднесені до списку історичних поселень України, що затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 26.01.2001 року № 878 [6].

Для порівняння у кожній області було обрано ще декілька малих міст, які не входять до складу міських агломерацій (табл. 2). Ці міста також переважно є районними центрами, з віддаленістю від центру агломерації більше 50 км. Частина з них теж є історичними поселеннями (м. Богуслав 1195 рік заснування, смт Ржищів XI-XII ст., м. Фастів 1390 р., м. Яготин 1552 р., м. Валки 1646 р., м. Балаклія 1663 р.), що закріплено Постановою Кабінету Міністрів України від 26.01.2001 року № 878.

Таблиця 1

Окремі показники малих міст, що входять до досліджуваних агломерацій

	Площа, км²	Відстань до центру агломерації автошляхами, км	Густота, осіб/км², 2009 р.	Густота осіб/км², 2014 р.	різниця густоти, осіб/км²	чисельність населення, осіб		% чисельності населення 2014 до 2009 р.
						2009	2014	
Київська область								
Ірпінь	110,83	8	362,7	397	34,3	40200	44000	109,5
Васильків	21,03	35,5	1745,1	1749,9	4,8	36700	36800	100,3
Боярка	13	27,9	2661,5	2730,8	69,3	34600	35500	102,6
Обухів	24,2	45	1343	1371,9	28,9	32500	33200	102,2
Буча	26,57	30	1016,2	1121,6	105,4	27000	29800	110,4
Українка	5,91	36	2538,1	2656,5	118,4	15000	15700	104,7
Харківська область								
Чугуїв	12,77	20	2568,5	2537,2	-31,3	32800	32400	98,8
Люботин	31,1	25	704,2	701	-3,2	21900	21800	99,5

Складено за матеріалами [1, 2]

¹Для дослідження обрані лише ті малі міста Київської агломерації для яких наявна статистична база

Важливим показником стану малих міст є динаміка чисельності їх населення. Порівнюючи показники табл. 1 і 2, можна відмітити, що для малих міст, які знаходяться у зоні впливу Києва та Харкова, характерне зростання або незначне зменшення чисельності та густоти населення. Малі міста, що входять до складу Київської агломерації характеризуються стійкою тенденцією до збільшення обох показників. Найбільший приріст чисельності населення характерний у м. Буча (на 10 %) та м. Ірпінь (на 9,5 %) (табл. 1). Густота населення найбільше зросла у містах Вишгород, Українка, Буча. Це міста, що мають переважно незначну відстань до великого міста та зручний транспортний зв'язок з ним. Темпи зростання чисельності та густоти населення часто залежать від відстані до центрального міста (смт. Коцюбинське, Вишневе) і так званої «елітності» населених пунктів (Ворзель, Буча). Для малих міст Харківської агломерації характерне зменшення чисельності населення порівняно з показниками 2009 р. Однак з 2012 р. у м. Чугуїв спостерігається поступове зростання чисельності населення. Хоча слід зазначити, що темпи зменшення чисельності населення у малих містах у складі агломерацій нижчі, ніж в малих містах на периферії областей. За темпами зменшення чисельності населення виділяються міста Барвінкове (11,5 %) й Тараща (5,9 %) (табл. 2).

Умови життя населення є поняття багатоаспектним, адже включає природну, соціальну та економічну підсистеми. На формування умов життя населення, окрім природного середовища, значний вплив мають економічні та соціальні процеси, які відбуваються в державі та безпосередньо впливають на стабільність та комфортність життя населення.

Важливу роль відіграють економічні передумови формування умов життя населення. Зокрема бюджет міста, його доходи та видатки ілюструють,

чи залишаються ресурси для розвитку соціальної інфраструктури, доріг, житлово-комунального господарства. Як видно з рис. 1 більшість малих міст, що знаходяться у складі агломерацій, покривають свої видатки за рахунок власних доходів. Однак у малих містах Харківської агломерації (Чугуїв, Люботин) доходи ледве перевищують витрати, тобто на розвиток міста й оновлення інфраструктури коштів майже не залишається. Дефіцит бюджету характерний переважно для малих міст, що не знаходяться в зоні впливу великого міста. Це м. Тараща, Фастів, Валки, які відповідно є дотаційними, і на благоустрій міст коштів залишається мало.

Аналізуючи показники ринку праці, які також відносять до економічних передумов умов життя населення, слід зазначити, що стан ринку праці малих міст, що знаходяться в складі різних агломерацій, неоднаковий. Малі міста, що входять до Київської агломерації (рис. 2), характеризуються нижчими показниками рівня безробіття (Ірпінь, Українка), це може пояснюватися впливом міста Києва та зайнятістю значної частини населення у столиці. Малі міста в оточенні Харкова (Люботин, Чугуїв) характеризуються вищим рівнем безробіття. Загалом рівень безробіття у малих містах з наближенням до великого міста зменшується оскільки частина трудових ресурсів зайнята у великому місті та щодня здійснює трудові маятникові міграції до центру агломерації. Це зумовлено відсутністю робочих місць у малому місті та вищим рівнем оплати праці за ту саму роботу у великому місті. З віддаленням від центру агломерацій та великих міст мобільність населення менше, а рівень безробіття зростає, що пов'язано із закриттях підприємств у більшості малих міст або суттєвим скорочення обсягів виробництва та кількості працюючих.

Важливе значення також відіграє розмір заробітної плати. Адже рівень доходів впливає на якість та умови життя населення. Як видно з рис. 3,

Таблиця 2

Окремі показники малих міст Київської та Харківської областей, що не входять до міських агломерацій

	Площа, км²	Відстань до центру агломерації автошляхами, км	Густота осіб/км², 2009 р.	Густота осіб/км², 2014 р.	різниця густоти, осіб/км²	чисельність населення, осіб		% чисельності населення 2014 до 2009 р.
						2009	2014	
Київська область								
Сквира	63,28	121	270,2	262,3	-7,9	17100	16600	97,1
Тараща	36,96	115	322	303	-19	11900	11200	94,1
Ржищів	35,6	76	216,3	210,7	-5,6	7700	7500	97,4
Фастів	43	73	1134,9	1116,3	-18,6	48800	48000	98,4
Харківська область								
Первомайський	9	90	343,1	344,2	1,12	30883	30984	100,33
Куп'янськ		124	243,7	235,8	-7,8	30217	29247	96,79
Валки	13	54,6	738,5	715,4	-23,1	9600	9300	96,9

Складено за матеріалами [1, 2]

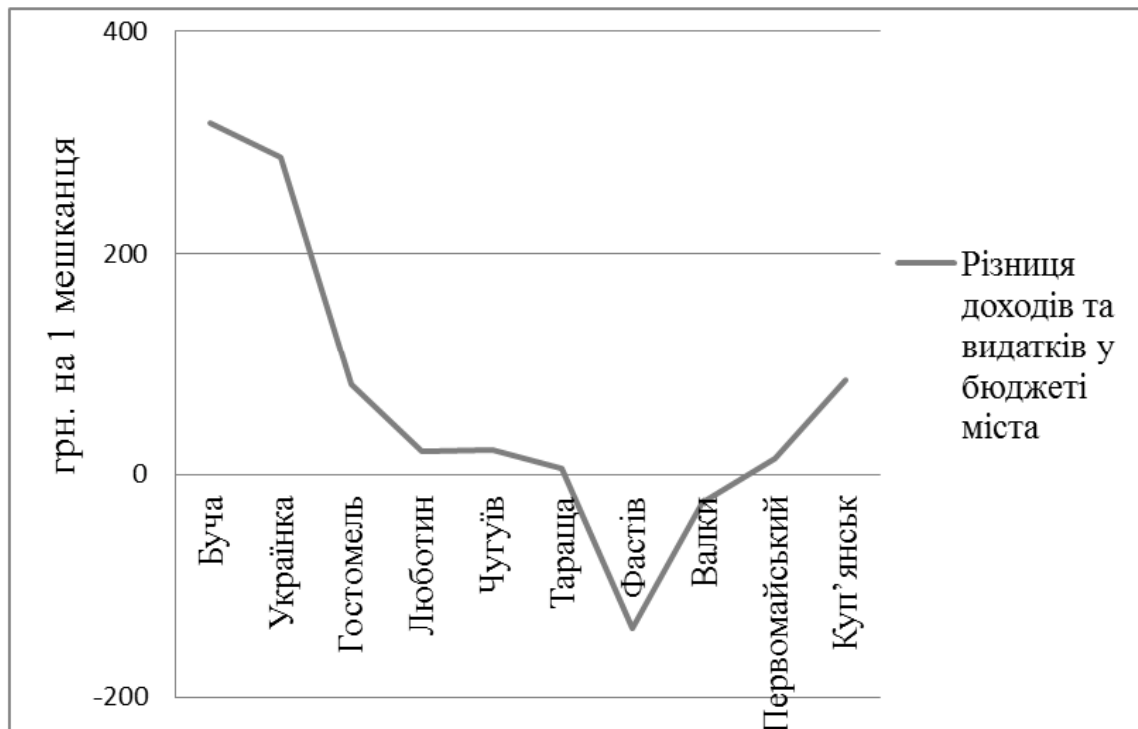


Рис. 1. Бюджети окремих малих міст, 2010 р. Складено за матеріалами [7]

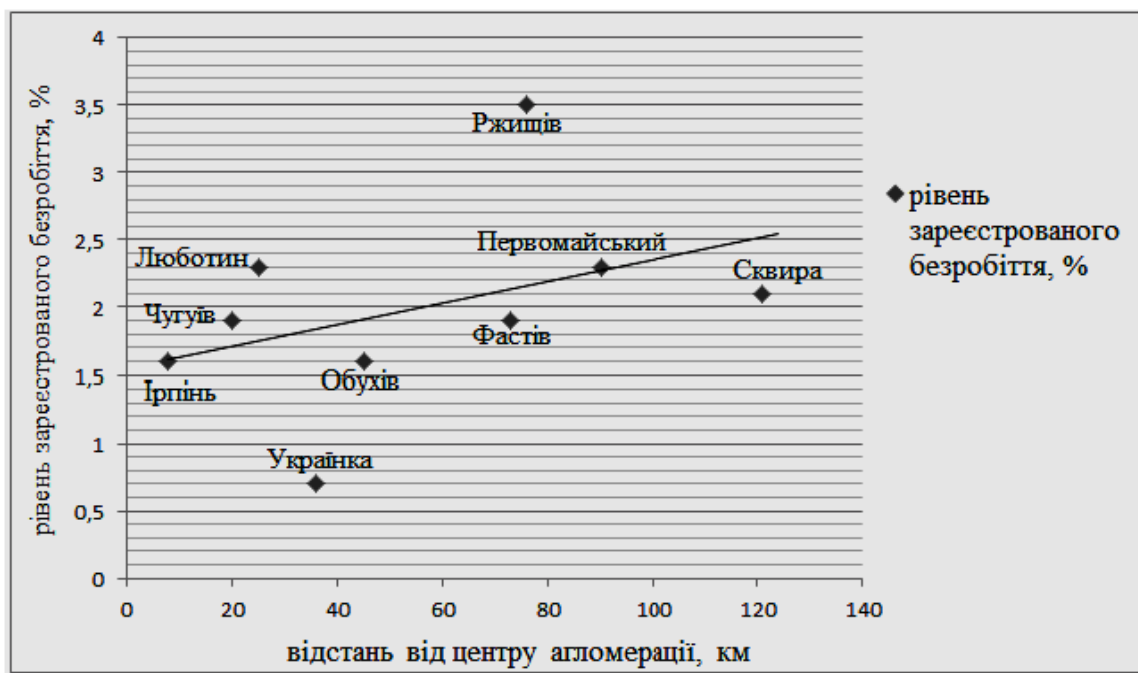


Рис. 2. Рівень зареєстрованого безробіття, 2010, %. Складено за матеріалами [7]

малі міста, що входять до складу агломерації, характеризуються вищим рівнем оплати праці, наприклад, м. Обухів, Буча, Васильків. Це пояснюється декількома причинами: зайнятість значної частки трудового населення у великому місті та винесенням до малих міст частини фірм, складів та невеликих підприємств з центру агломерації зі збереженням в них заробітної плати як у великому місті. У деяких малих містах, наприклад Обухів, Фастів, вищий рівень заробітної плати пов'язаний із спеціалізацією міста (теплоелектроенергетика

та залізничний транспорт) і відповідним рівнем зарплат у галузі. Малі міста на периферії регіонів характеризуються нижчим рівнем заробітної плати, часто за ті самі види робіт. Таким чином, чим далі від центру агломерації, тим нижчим є рівень середньої заробітної плати. Хоча, слід зазначити, що наближеність до столиці з її вищими зарплатами частково нівелюється значно вищою вартістю життя населення, ніж на периферії.

Соціальна інфраструктура є однією з важливих складових, що формують умови життя населення,

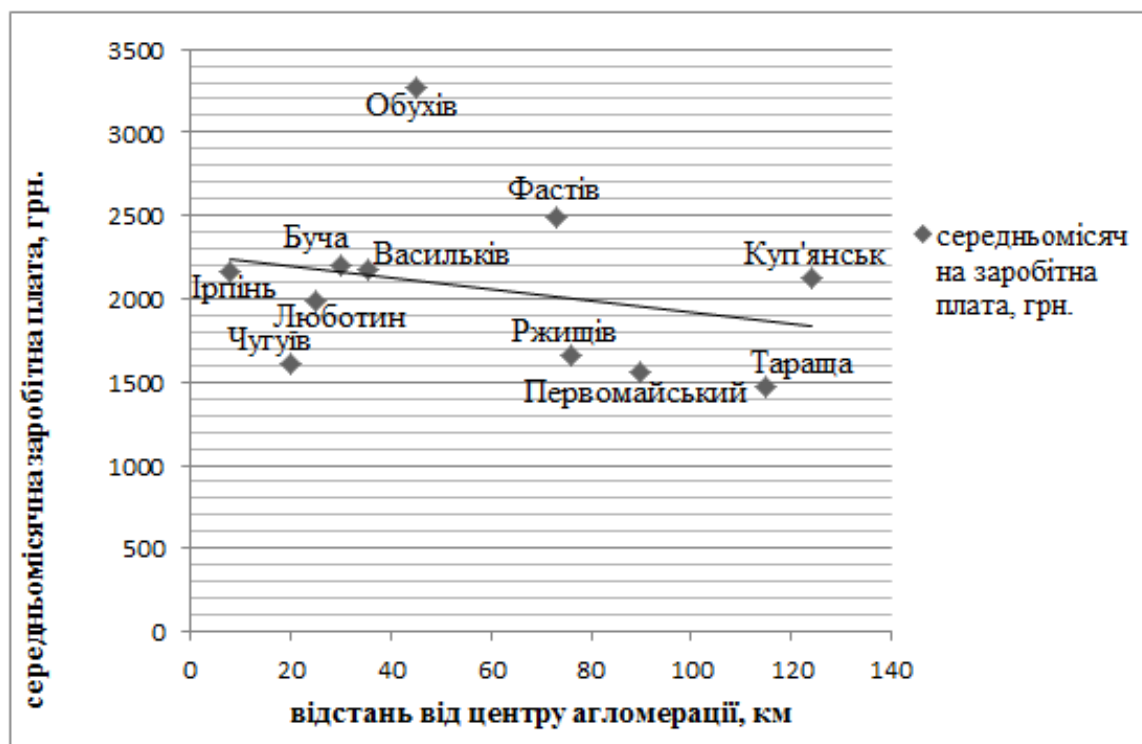


Рис. 3. Розмір середньомісячної заробітної плати, грн., 2010 р. Складено за матеріалами [7]

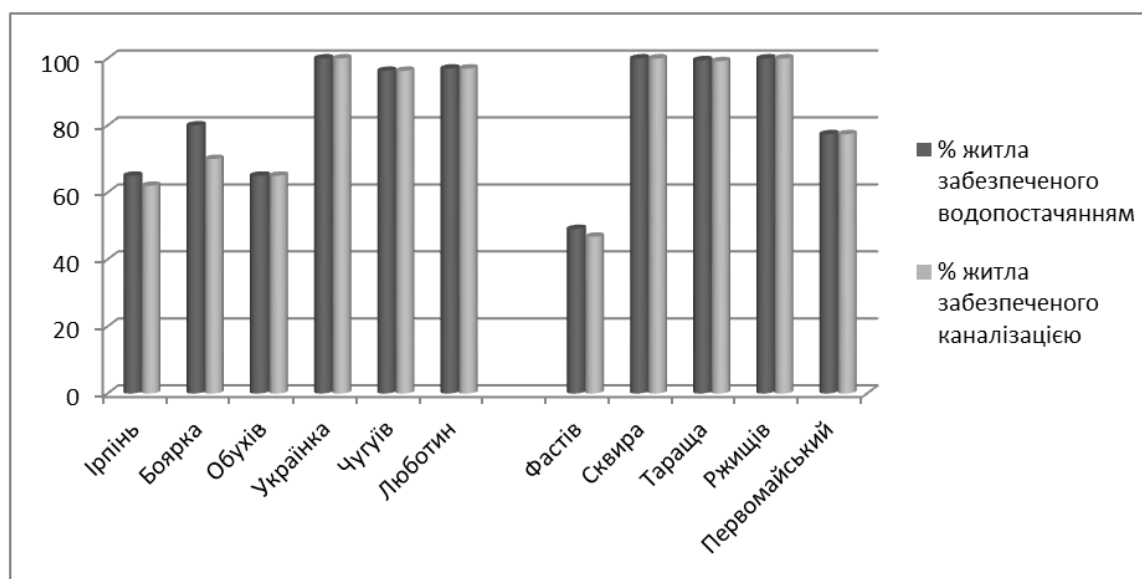


Рис. 4. Забезпеченість житлової площі каналізацією та водопостачанням, 2010 р., %. Складено за матеріалами [7]

а її наявність та стан впливають на розселення населення. Соціальна інфраструктура, що переважно залишилася з радянських часів, нині характеризується низьким ступенем задоволення основних життєво необхідних потреб більшості громадян [8]. Мінімальні надходження з бюджету в освіту, медицину, житлово-комунальне господарство призвело до зносу їх основних фондів, зниження рівня наданих населенню послуг. Особливо гостро ці проблеми постають у малих містах, де спектр послуг вузький, а альтернативи часто майже не має. Значний розрив в умовах життя населення, зокрема у розвитку побутового обслуговування, доступності до закладів культури, медицини, різноманітність

закладів дошкільної та середньої освіти, позакласних занять стають ще однією з причин відпливу мешканців з малих міст. Географічна наближеність до найбільших міст та столиці позитивно впливає на доступність населення малих міст до різноманітних видів послуг особливо при наявності «столичної» зарплати та умов проживання у більш затишному й спокійному малому місті.

Проте, наближеність до великого міста часто не впливає на рівень розвитку житлово-комунального господарства та формування тарифів за надані послуги, а залежить від ефективності діяльності місцевої влади. Зокрема, рівень амортизації систем тепло-, водопостачання та водовідведення на

підприємствах житлово-комунального комплексу малих міст надзвичайно високий. Ці споруди побудовані переважно в середині минулого століття, внаслідок чого їх технологічний рівень вкрай низький, як і рівень енергоефективності, а стан часто аварійний. Як видно з рисунку 4, малі міста, що знаходяться в зоні впливу найбільших міст, характеризуються гіршими показниками забезпеченості каналізацією та водопроводом, ніж малі міста за межами агломерацій.

Перехідний період економіки України характеризується складною ситуацією у освітній та медичній сферах. Зменшення фінансування, спад народжуваності зумовили закриття ряду закладів дошкільної та шкільної освіти, частина приміщень були здані в оренду, деякі заклади перебувають у незадовільному технічному стані. Зростання матеріальної допомоги при народженні дитини, певних позитивних соціально-економічних процесів до 2008 р. зумовив деяке зростання рівня

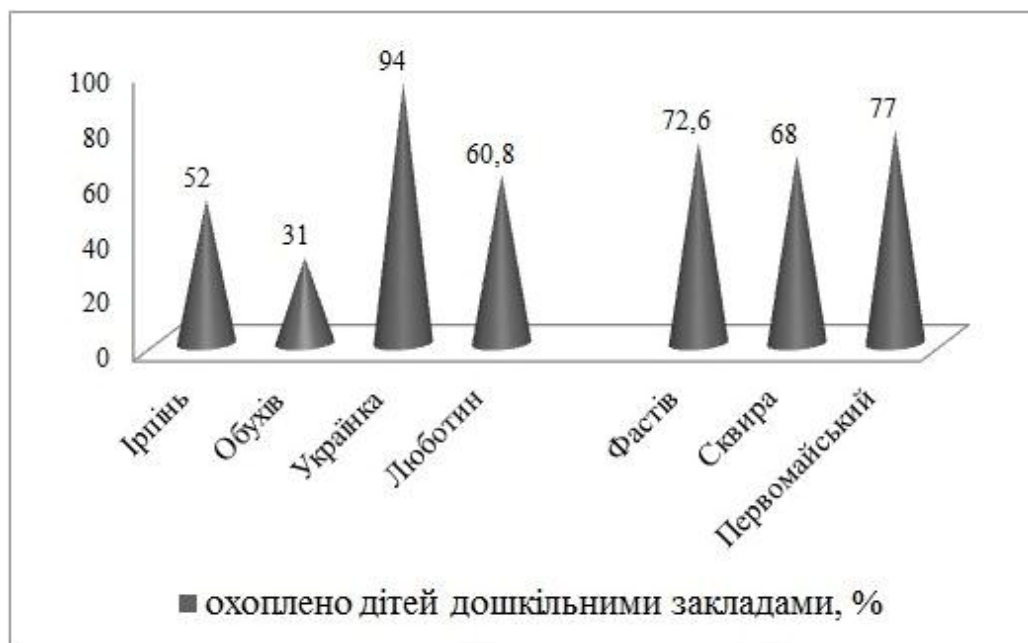


Рис. 5 Охоплення дітей дошкільними закладами, 2010 р.

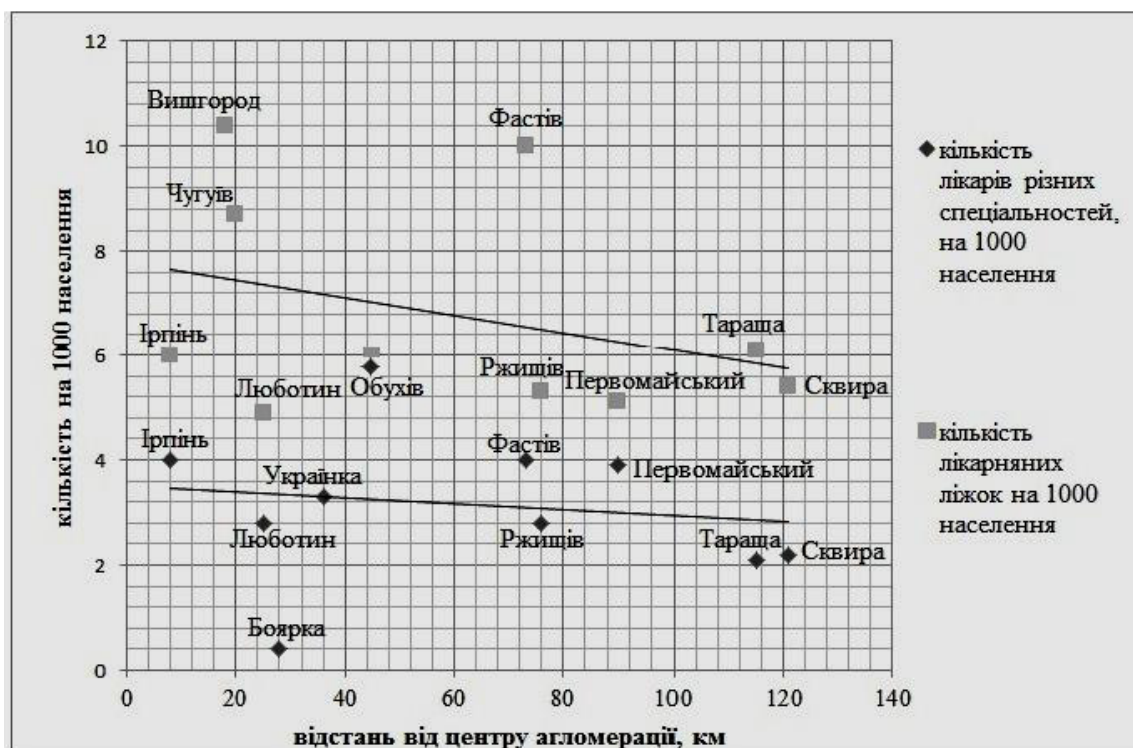


Рис. 6 Кількість лікарняних ліжок та лікарів всіх спеціальностей на 1000 населення, 2010 р.
Складено за матеріалами [7]

народжуваності в Україні, зокрема в містах. У зв'язку з цим зросла потреба у дошкільних закладах. Однак, забезпечення дітей закладами дошкільного виховання у малих містах недостатнє, місць для комфортного перебування в них дітей часто не вистачає. Як видно з рис. 5 відсоток охоплення дітей дошкільними закладами незадовільний, в Обухові місцями у дошкільних закладах забезпечені лише третина дітей, у Ірпіні половина. Населення малих міст, що входять до складу агломерацій часто використовуються дошкільні заклади великого міста, де є великий вибір державних, приватних, англомовних та інших видів закладів. Таким чином, до маятникових міграцій окрім дорослих, що працюють у центрі агломерації, залучаються діти дошкільного та шкільного віку, які також використовують різноманітність закладів позаурочної діяльності, вибір яких у великому місті значно більший. Нестача місць у закладах дошкільного виховання у малих містах поблизу столиці частково пояснюється збільшенням чисельності населення міст, а відповідно – і збільшенням чисельності дітей дошкільного віку. Місцева влада, за браком коштів, часто не в змозі, а деколи не бажає, швидко реагувати на проблеми у сфері дошкільної освіти.

Мешканці малих міських поселень, які віддалені від великих міст, таких можливостей позбавлені. Забезпеченість дітей дошкільними закладами на рівні 60-70 %, при загальному скороченні чисельності населення малих міст та зменшення народжуваності свідчить про незадовільну роботу місцевої влади в галузі соціальної сфери.

Важливим показником розвитку соціальної сфери є стан системи охорони здоров'я. На жаль, сучасна система охорони здоров'я не відповідає сучасним вимогам та потребує реформування. Неефективність старої системи, недостатнє фінансування медицини, нераціональний розподіл коштів між медичними установами в районах призводить до погіршення наданих послуг населенню, доступності до якісного обслуговування та неефективного використання наявних ресурсів охорони здоров'я. Висока зношеність основних фондів у державних та комунальних закладах, технічно та морально застаріла техніка, відсоток якої може досягати 70 %, низька оплата праці в галузі позбавляє працівників стимулів до якісної роботи, відштовхує молоді кадри, які навчалися у великому місті, повертатися на роботу у регіони [5].

Сучасна система охорони здоров'я характеризується розгалуженою системою закладів, відповідно до Закону України «Про внесення змін до Основ законодавства України про охорону здоров'я щодо удосконалення надання медичної допомоги» формується мережа первинної медико-санітарної допомоги. Однак, проблема доступу до

якісних медичних послуг залишається актуальною [10]. Важливим показником, що характеризує рівень розвитку медичного обслуговування, є забезпеченість лікарями різних спеціальностей та кількість лікарняних ліжок. Як видно з рис. 6 з віддаленням від найбільших міст кількість лікарів різних спеціальностей та кількість лікарняних ліжок у малих містах зменшується.

З наближенням до центру агломерації обидва показники зростають. Також населення малих міст, що входять до складу агломерацій мають доступ до державних, спеціалізованих та приватних медичних закладів у великому місті. Проте, слід зазначити, що статистичні показники кількості лікарів та лікарняних ліжок, лише приблизно відображають доступність населення до медичних послуг, адже вони часто не враховують районні та відомчі лікарні, послугами яких населення також користується.

Висновки. Малі міста використовуючи переваги свого положення – поблизу найбільшого міста – характеризуються кращими соціально-економічними показниками розвитку. У них відбувається диверсифікація господарства і зайнятості населення, перерозподіл потенціалу між великим містом та навколишніми малими містами, більш високі доходи населення та нижчий рівень безробіття, що дає можливість призупинити відтік населення.

З наближенням до центру агломерації, особливо столичної, характерна краща демографічна ситуація, збільшення чисельності населення малих міст або нижчі показники відтоку населення. Однак, суттєво соціально-економічна ситуація відрізняється лише у малих містах навколо столиці, навіть м. Харків здійснює значно менший вплив на навколишні поселення.

Малі міста, що не зазнають впливу найбільших міст переважно характеризуються зростанням рівня безробіття, зниженням платоспроможності населення, змушеність майже в повному обсязі витратити свій дохід на товари першої необхідності жертвуючи культурними заходами, якісними послугами охорони здоров'я та освіти, що призводить до зниження культурного рівня, зміни суспільних та індивідуальних цінностей. У цих умовах падає духовність суспільства, зростає моральна деградація, соціальні хвороби та злочинність.

Умови життя населення малих міст, що знаходяться у складі агломерацій, є кращими за рахунок сусідства з великим містом і можливостям, які воно надає мешканцям оточуючої території. Однак, такі складові умов життя, як стан житлово-комунального господарства, благоустрій внутрішніх територій тощо, значною мірою залежить від політики місцевої влади, взаємоузгодженості у плануванні заходів між містом і місцевою громадою, виконанням загальнодержавних програм розвитку малих міст.

References:

1. Čisel'nist' načynogo naseleennâ Ukraïni na 1.01.2011 r. [The population of Ukraine for 01.01.2011]. Edit. Timošenko G.M. The State Committee of Statistics of Ukraine. Kyiv, 2011, 112 p. (In Ukrainian).

2. *Čisel'nist' naâvnogo naseleonnâ Ukraïni na 1.01.2014 r.* [The population of Ukraine for 01.01.2014]. Edit. Timošenko G.M. The State Committee of Statistics of Ukraine. Kyiv, 2014, 112 p. (In Ukrainian).
 3. Gukalova Ĭ.V. *Âkist' žittâ naseleonnâ Ukraïni: suspil'no-geografična konceptualizaciâ* [Quality of life in Ukraine: human-geographical conceptualization]. Kyiv, 2009, 347 p. (In Ukrainian).
 4. Kovalev S.A. *Geografiâ potrebleniâ i geografiâ obsluživaniâ naseleniâ* [Geography of consumption and geography of services]. *Vestnik MGU, Ser. 5. Geografiâ* [Bulletin of Moscow State University, Series 5: Geography], 1966, N. 2, pp. 3–10. (In Russian).
 5. Lehan V. M., Slabkij G. O., Ševčenko M. V. *Strategiâ rozvitku sistemi ohoroni zdorov'â: ukraïns'kij vimir* [The development strategy of the health system: Ukrainian dimension]. *Ukraïna. Zdorov'â nacii* [Ukraine. Health of the nation], 2010, N. 1 (13), pp. 5–23. (In Ukrainian).
 6. Nekos A. N., Kravčenko O. K. *Ĭstoriâ formuvannâ ta sučasni doslidžennâ malih mist* [The history of small towns development and their modern research]. *Visnik HNU imeni V. N. Karazina, Seriâ «Ekologiâ»* [Bulletin of Karazin Kharkiv National University. Ecology Series], 2014, N. 1104, Vol. 10, pp. 80–87 (In Ukrainian).
 7. *Osnovni social'no-ekonomični pokazniki mist za 2010 r.* [The main socio-economic indicators of cities for 2010]. Kyiv, Association of Ukrainian Cities, 2011, 81 p. (In Ukrainian).
 8. Pakulina A.A. *Doslidžennâ osoblivostej social'noi sferi Ukraïni v umovah globalizacii ekonomiki ta analiz transformacii її institucijnogo seredoviša* [Studies of social Ukraine in conditions of economic globalization and the transformation of its analysis of the institutional environment]. *Ekonomičnij prostir* [Economic space], 2014, N. 84, pp. 80–88. (In Ukrainian).
 9. Poklâc'kij S.A. *Novij poglâd na doslidžennâ ponâtijno-terminologičnih aspektiv (na prikladi kategorii umovi žittâ naseleonnâ)* [A new look at conceptual and terminological aspects of research (at example of the category “living conditions of the population”)]. *Ukraïns'kij časopis social'no-ekonomičnoi geografii* [Ukrainian Journal of Socio-Economic Geography], 2014, Vol. 16 (1), pp. 33–42 (In Ukrainian).
 10. Slabkij G.O., Lehan V.M., Nadutij K.O., Âšenko Ŭ.B., Ševčenko M.V., Kondratûk N.Ŭ., Znamens'ka M.A. *Deâki uroki reformi ohoroni zdorov'â Ukraïni* [Some lessons of health reform in Ukraine]. *Ukraïna. Zdorov'â nacii* [Ukraine. Health of the nation], 2014, N. 3 (31), pp. 7–20. (In Ukrainian).
-

OPTIMIZATION OF UKRAINIAN ECONOMY STRUCTURE

Anatolii BOBROVYTSKYI

*Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine
temsweden@gmail.com*

Abstract: The structure of the economy is a key indicator of its development. Research trends changes in the structure is the subject of many studies of western and domestic researchers to accelerate and optimize the development of the economies, increase their competitiveness and tracking global development processes. The publication is dedicated to the process of tracking changes in the structure of Ukraine's economy and forecasting of medium- and long-term prospects of its development within the framework of integration into the world economic space. Detailed attention is devoted to the prediction of each of the key economic sectors of Ukraine.

Key words: economy structure, main sectors of national economy, industrial sector, services, agro-sector, branch structure of economy, territorial structure of economy.

UDC: 911.3

ОПТИМІЗАЦІЯ СТРУКТУРИ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Анатолій БОБРОВИЦЬКИЙ

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна
temsweden@gmail.com*

Анотація: Структура економіки країни є ключовим показником її розвитку. Дослідження тенденцій змін структури є предметом багатьох досліджень західних та вітчизняних дослідників для прискорення та оптимізації розвитку економік, підвищення їх конкурентності та відслідковування глобальних процесів розвитку. Публікація присвячена відстеженню процесу зміни в структурі економіки України та середньо і довгострокового прогнозування перспективи її розвитку в рамках інтеграції в світовий економічний простір. Детальна увага присвячена прогнозуванню розвитку кожного з ключових секторів економіки України.

Ключові слова: структура економіки, основні сектори економіки, промисловий сектор, сектор послуг, сектор сільського господарства, галузева структура, територіальна структура.

УДК: 911.3

Вступ. Постановка проблеми. Економіка незалежної України є спадком частини економіки СРСР, що не відповідала за своєю структурою незалежній ринковій економіці, яка б забезпечувала сталий розвиток незалежної країни у відповідності до показників, що характеризують розвинені економіки. Структура економіки України формувалась за відсутності внутрішньої конкуренції, домінувала одна форма власності. Структура економіки покликана забезпечити конкурентоздатність країни та економічний фундамент для більш активної позиції в глобальному економічному та політичному житті світу.

Для забезпечення процесу інтеграції до Європейського Союзу насамперед, та інтеграції в світовий економічний простір, необхідним та безумовним є адаптація структурних змін економіки країни та здійснення відповідних кроків щодо реформування управління економікою з метою надання пріоритетності розвитку галузям, які забезпечують найвищий рівень доданої вартості та є конкурентоспроможними на регіональних та глобальних товарних ринках.

Галузева та регіональна структури економіки мають можливості розвитку, зважаючи на наявність

природно-кліматичних, людських ресурсів, відповідний розвиток транспортної інфраструктури тощо. Однак, незважаючи, на більш ніж 20 річну історію розвитку незалежної України суттєвих успіхів та досягнень в удосконаленні структури економіки України не відбулося. Виникає закономірне запитання: чому?

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню структури економіки України, як галузевої так і регіональної, присвячено багато наукових досліджень. Вказане питання розглядалось в різних напрямках, досліджувався вплив тих чи інших факторів на процеси, що відбуваються в економіці, але суттєвого впливу на розвиток останньої до цього часу не спостерігається. Негативні тенденції або зберігаються, або навіть посилюються, негативно впливають на рівень життя в країні, її положення в системі глобального та регіонального географічного поділу праці та ведуть до інших наслідків, результатом яких є заморожування розвитку або прихований чи явний регрес.

Серед вітчизняних дослідників слід виділити фундаментальні праці економістів та економіко-географів Олійника Я.Б., Топчієва О.Г., Гальчинського А.С., Гесця В.М. та інших учених, що досліджують більш вузькі аспекти структури економіки України. Серед зарубіжних учених

важливе місце мають роботи Р.Кларка (теорія циклічних та структурних трансформацій економіки), А.Тоффлера (теорія трьох хвиль), Д.Белла та А.Туррена (теорія постіндустріального суспільства), П.Друкера (концепція нового та інформаційного суспільства) та інші. Важливість досліджень структури економіки полягає в розробці методології досліджень та їх інструментарію, що дає можливість створювати як статичні, так і динамічні моделі розвитку структури економіки різних країн та їх взаємодію на регіональному та глобальному рівнях.

Формування цілей статті. Досягнення поставлених цілей зумовлює серйозні зміни та підходи досліджень на макроекономічному рівні з використанням методик, що дозволяють створювати порівняльні моделі змін структури економіки. Проведені дослідження оптимізації структури економік розвинених країн, країн, що розвиваються та країн з перехідними економіками. Моделі структури економік розвинених країн є еталонними та служать зразками для прогнозування структурних змін в економіках країн з перехідними економіками. Цілями нашого дослідження є розгляд варіантів змін структури економіки України для досягнення поступального розвитку та збільшення як внутрішнього валового продукту країни, так і валової добавленої вартості галузей промисловості, що характеризувало б підвищення продуктивності праці, гармонізацію територіальної структури, використання трудових ресурсів та інтелектуального потенціалу країни.

Важливою є класифікація чинників, що мають рушійний вплив на розвиток економіки України, як економічного і соціального, так і політичного характеру, та оцінка динамічних змін їх впливу на сталий розвиток економіки України через удосконалення її структури.

Окрім визначення основних чинників, цілло дослідження є аналіз та можливий прогноз змін у структурі економіки із застосуванням когнітивного підходу

Виклад основного матеріалу. Генералізація у підходах до вивчення структурних змін знайшла відображення в ключових теоріях розвитку структури економіки.

Серед теорій, які протягом десятиліть знаходили своє практичне підтвердження слід виділити: теорію «трьох секторів» англійського економіста Коліна Кларка, у відповідності з якою відбуваються послідовні зміни трьох основних секторів у структурі економіки: первинного – видобутку та виробництва сировини, вторинного – переробної промисловості і третинного – обслуговуючого (сфера послуг, науки та відтворення людських ресурсів). Вчений стверджував, що кожний із секторів має свій життєвий цикл і структура економіки варіюється у залежності від співвідношень циклів. Вказана теорія успішно використовувалась для аналізу структурних змін економік країн та до цього часу використовується у якості інструментарію досліджень економік на країновому рівні.

Однією з найпоширеніших теорій є теорія професора Станфордського університету Пола Ромера – «Нова теорія зростання» [10, с. 79], що як основні чинники зростання розглядає не екзогенні фактори зовнішнього впливу на зміну структури економіки, а саме «ендогенні» фактори або технологічне оновлення виробництва, що є ринковим та конкурентним стимулом розвитку. Опосередкованим висновком вказаної теорії є те, що економічне зростання є наслідком прискореного зростання галузей, пов'язаних з розвитком та розповсюдженням знань. Ці та ряд інших теорій циклічних змін у розвитку структури економік є важливим інструментом для дослідження динаміки змін в українській економіці.

В таких дослідженнях також доцільно використовувати методологію OECD, що передбачає виділення у структурі економіки країни 5 стратегічних секторів: *високотехнологічні види промислової діяльності, середньо-високотехнологічні види промислової діяльності, пошта та телекомунікаційний сервіс, фінансові та страхові послуги, інші ділові послуги*. Окрім базових до стратегічно важливих секторів економіки OECD також відносить соціально-значимі види економічної діяльності суспільства: *освіта, охорона здоров'я* тощо.

За частотою у структурі економіки стратегічних секторів оцінюється реальний рівень розвитку економіки кожної країни, а за динамікою зміни частки стратегічних секторів можна відстежувати тенденції розвитку економік та їх аналіз при більш глибокому вивченні структури частки стратегічних секторів.

Вказані теорії та методології фіксують наслідки змін у структурі економіки і лише констатують тенденції, та за допомогою нормативно-цілевих прогнозів дають змогу формувати коротко- та середньострокові прогнози змін структури та тенденції розвитку економік.

Ці та інші теорії розвитку економіки стали основою аналізу пропорцій національних економік, що ґрунтуються на прийнятій економічним співтовариством Міжнародній стандартній галузевій класифікації видів економічної діяльності (ISIC) [10, с. 80].

Структура економіки України формувалась під впливом унікальної комбінації факторів як економічного так соціального і політичного характеру, що на сьогодні сформували свій комбінований вплив важливість якого слід оцінювати наступним чином.

Унікальна, компактно розташована територія України зі сприятливими природно-кліматичними ресурсами, вигідним географічним та економіко-географічним положенням та розташуванням в межах різноманітних тектонічних структур, що представлено більшістю відомих у світі корисних копалин, які використовуються людством, та найоптимальнішими для розвитку агропромислового виробництва природно-кліматичними ресурсами, мають величезне значення для розвитку економіки України та формування її структури.

На території України проживають понад 45 мільйонів високоосвічених, працелюбних людей, що є основою для розвитку економіки та суспільства, а багатовіковий досвід населення у сільськогосподарському та промисловому виробництві є вкрай важливим чинником розвитку економіки України та удосконалення її структури.

Україна межує з одним найбільших у світі ринків та виробничим регіоном - Європейським Союзом, що після вступу у дію договору про зону вільної торгівлі забезпечить розширення ринку для української продукції з одного боку, та конкуренцію/сприяння, з іншого боку, матиме наслідок у розвитку галузей стратегічних секторів економіки.

Негативним чинником слід вважати історичне минуле, у якому економіка України була частиною економіки іншої країни і розвивалась на неконкурентній основі, забезпечуючи розвиток стратегічних секторів іншої економіки та залишаючись з незавершеними циклами виробництва після здобуття Україною незалежності у 1991 році. Ці тенденції посилюються в 2014 – 2015 роках у зв'язку з агресивними діями Російської Федерації, з якою Україна підтримувала кооперативні виробничі відносини, що базувались на спільній участі у виробництві високотехнологічних видів продукції в авіаційній, аерокосмічній галузях, транспортному машинобудуванні, оборонній галузях.

Несформованість завершеної структури економіки та тривале падіння виробництва в галузях переробної промисловості на фоні нещадного використання потенціалу галузей видобувної та сировинної галузей промисловості, практична відсутність інвестицій у модернізацію фондоемних галузей та надмірна концентрація виробництва в сировинних галузях призвели до скорочення ВДВ, як сталої тенденції.

Окрім того, слід відзначити процеси неекономічного характеру, що протягом більш ніж 2 десятиліть здійснюють негативний вплив на розвиток структури економіки України. По-перше, перехідний період від соціалістичного ладу до ринкової економіки супроводжувався неконтрольованим перерозподілом власності і фінансових потоків до рук дуже обмеженого кола осіб, зацікавленість яких проявлялась лише у максимізації власних прибутків за всяку ціну, без врахування реальних можливостей та потреб держави і суспільства. Такі олігополії для входження в світові та регіональні товарні ринки використовували будь-які можливості, у тому числі, і демпінгове ціноутворення. У якості схем та механізмів було використане трансферне ціноутворення, що передбачало використання схем та юрисдикцій для максимізації прибутків нових власників. Це приводило до мінімізації ВДВ та вимивання з бюджету України колосальних коштів на відшкодування експортного ПДВ, що негативно впливає на соціальну та економічну політику України, обмежуючи фінансові можливості забезпечення підтримки високотехнологічного експорту (аерокосмічна промисловість,

літакобудування, кораблебудування, надання транскордонних послуг у транспортній сфері та будівництва).

Політичний чинник як результат непрозорості приватизації та високого рівня концентрації на фоні відсутності професійного та мотивованого управління економікою призвів до зниження основних показників, передбачених методологією OECD з 16,7% у 2000 році (рівень Греції – 17,1%; Мексики – 18,4%) до 13,5% у 2014 році. Наразі ситуація продовжує погіршуватись на фоні відсутності будь-яких серйозних змін в економічній політиці країни.

Наслідком негативних тенденцій у розвитку економіки є також соціальний та освітній фактори. Низький рівень індивідуальних доходів, низький рівень продуктивності праці, деградація галузей освіти та охорони здоров'я, призвели до зниження рівня професійної підготовки та відсутності висококваліфікованих трудових ресурсів. Такі тенденції різко обмежують можливості розвитку економіки, а низький життєвий рівень підвищує міграційні очікування населення, особливо висококваліфікованого, у працездатному віці. За даними соціологічних досліджень більш ніж 25% населення у віці від 25 до 40 років розглядають можливість еміграції в країни з більш високим рівнем життя та доходами. Масові міграції населення на фоні негативного сальдо приросту населення веде до старіння населення та скорочення чисельності трудових ресурсів, що негативно впливає як на структуру економіки, так і на можливості інвестування в економіку України, через брак кваліфікованих кадрів.

Використовуючи методику ISIC та інші підходи аналізу структури економіки слід зазначити, що у порівнянні з іншими країнами (згідно класифікації країн, прийнятої ООН) у структурі економіки України, як і у розвинених країн переважає сфера послуг у ВДВ, що становить 62,85%, і є співставним з аналогічними показниками розвинених країн, таких як США – 78,08%; Японія – 71,26%; Швеція – 71,25% (станом на 2010 рік) [1, с. 30]. Разом з тим Україна відрізняється від інших країн високою часткою сільськогосподарського виробництва у структурі ВДВ, що в декілька разів перевищує аналогічні показники розвинених країн – 7,80%. Такий показник є характерним для країн що розвиваються (Аргентина, Чилі) та густонаселених країн (Китай, Індія).

Важливим є аналіз структури промислового виробництва у загальній структурі економіки країни. За цим показником Україна формально знаходиться серед розвинених країн. Але статистичні дані свідчать лише про формальність даного показника. Оскільки валові показники промислового виробництва значно відстають від аналогічних показників розвинених країн. Ця проблема вимагає окремого дослідження причини такого стану.

Для розуміння ситуації приймемо за основу показники Деркомстату України та інформацію отриману з відкритих джерел, таких як офіційного сайту ЦРУ – Country Fackbook CIA, де тільки дані про ВВП України відрізняються більш ніж у рази.

Різниця в даних пояснюється просто. ЦРУ США враховує рівень офіційної та тіньової економіки, в той час як Державний комітет статистики України використовує лише офіційні дані. За оцінками міжнародних експертів понад 60% економіки України знаходиться в тіні. Така ситуація становить реальну загрозу національній безпеці України, оскільки не дозволяє реально оцінювати та керувати економічним потенціалом, формувати стратегії розвитку та здійснювати управління фінансовою та фіскальною системами країни в повній мірі. Відсутність об'єктивної інформації та впливу на функціонування тіньової економіки призводить до прийняття хибних рішень та не дозволяє прийняти рішення на державному рівні щодо об'єктивного управління економікою на державному рівні з метою сталого розвитку країни. Разом з тим надзвичайно високий рівень тінізації економіки формує внутрішні та зовнішні загрози, класифіковані у роботах Подмазко О. М. [8, с. 145].

Розробка стратегічних напрямків розвитку та змін у структурі економіки України неможлива без об'єктивних базових статистичних даних з урахуванням усіх показників, як тіньової економіки, так і офіційних даних.

В основу моделювання середньострокової та дострокової перспектив змін структури економіки України покладено класифікацію ISIC, тобто укрупнені сектори економіки: сільське господарство, промисловість, сфера послуг. За даними Державного комітету статистики України, тенденції розвитку укрупнених секторів співпадають з загальносвітовими тенденціями, тобто неухильно поступово зростає частка сфери послуг у структурі і ВДВ, і ВВП. Протягом останнього десятиліття спостерігалось незначне скорочення виробництва в сільськогосподарському секторі, що протягом останніх 5 років змінилось на незначне зростання на фоні скорочення промислового виробництва.

За даними, опублікованими на офіційному сайті ЦРУ США, співвідношення між основними секторами економіки виглядає наступним чином на 2014 рік: сільське господарство – 12,1%; промислове виробництво – 29%, сфера послуг – 59,9%.

За структурою зайнятості, співвідношення між основними секторами виглядає так: сільське господарство – 5,6%, промислове виробництво – 26%, сфера послуг 68,4% [13, с. 5].

Аналогічні тенденції відображають показники і української статистики. Але вкрай важливим є спостереження тенденцій, що спостерігаються всередині укрупнених секторів з огляду на співвідношення у їх структурі галузей та їх територіальні інтерпретації.

Сільське господарство. Розвиток галузі має три основні чинники, що передували її прискореному розвитку та ролі у структурі економіки: сприятливі природно-кліматичні ресурси, висока густота сільського населення, багатотисячлітні історичні передумови. Галузь протягом останніх 20 років пережила процеси реформування, фактичне знищення колгоспного виробництва, зародження та

формування фермерського руху, розпаювання земель сільськогосподарського призначення, зростання швидкими темпами концентрації виробництва та, фактично, технологічної революції в деяких галузях сільськогосподарського виробництва.

Поштовхом у розвитку сільського господарства стало зниження світового виробництва продовольства та сприятлива кон'юнктура регіональних та світових ринків сільськогосподарської продукції, особливо рослинницької: зернові (пшениця, ячмінь, кукурудза), ефіроолійних культур (насіння соняшника, ріпаку). Застосування індустриальних технологій у рослинництві та тваринництві призвело до швидкої концентрації виробництва в великих підприємствах, які застосовують найсучасніші технології, що веде до скорочення реальних затрат на виробництво та скорочення зайнятих в галузі. Тенденції в розвитку галузі фактично знищили внутрішню конкуренцію та призвели до розподілу сфер впливу в межах усієї країни. Другим негативним наслідком надмірної концентрації виробництва є негативні тенденції в розвитку системи розселення в сільській місцевості, фактична відсутність підтримки та розвитку інфраструктури сільської місцевості. Вплив аграрного лобі на політику України в сфері сільськогосподарського виробництва веде до перерозподілу ВДВ галузі між крупними виробниками. Разом з тим, для вирішення проблем сільської місцевості необхідні значні капіталовкладення, яких в державному бюджеті не вистачає. З нашої точки зору, розвиток сільської місцевості повинен здійснюватися за рахунок перерозподілу доходів до місцевих бюджетів для розвитку сільськогосподарських територій.

Розвиток сільськогосподарського виробництва необхідно розвивати шляхом вертикально-інтегрованих галузей, що виробляють кінцеву продукцію, придатну для споживання кінцевих споживачем. З огляду на низький рівень ВДВ, що генерується в галузі її розвиток має розвиватись у таких напрямках:

- Забезпечення стратегічної продовольчої безпеки країни та її сталого розвитку у тісному зв'язку з збереженням навколишнього середовища;

- Зважаючи на великі об'єми виробництва та сприятливі економічні та природно-кліматичні умови галузь має залишатись однією з ключових у міжнародній торгівлі України в середньостроковій перспективі для підтримки зовнішньоторговельного балансу країни з поступовим зниженням долі галузі в структурі економіки за рахунок збільшення об'ємів виробництва в інших секторах.

Промислове виробництво. У структурі економіки вказаний доля сектора складає 29%. У порівнянні з іншими країнами доля промисловості відповідає загальносвітовим тенденціям, однак галузева та територіальна структури промисловості України не відповідають світовим тенденціям щодо оптимального співвідношення секторів.

У галузевій структурі переважають видобувні галузі (первинний видобуток, збагачення, та виробництво напівфабрикатів) чорних та

кольорових металів, важке машинобудування (виробництво засобів виробництва та гірничорудної та металургійної промисловості, верстатобудування тощо, транспортне машинобудування (аерокосмічна галузь, вагонобудування, локомотивобудування, кораблебудування, літакобудування, виробництво та ремонт автомобільної техніки, енергетичне машинобудування тощо). Важливою часткою у машинобудуванні України, що дісталась їй в спадок була оборонна промисловість. Протягом останніх 20 років відбулись рушійні зміни в структурі промисловості України, що вплинули на галузеву структуру, але практично не торкнулись територіальної. Зміна оборонної стратегії призвела до практичного занепаду оборонної промисловості, Відсутність замовлень та конкурентоспроможності при переході до ринкової економіки практично знищили кораблебудування, та аеро-космічну галузь, негативно впливали на машинобудування по виробництву засобів виробництва та сільськогосподарське машинобудування. Світовою тенденцією промисловості в структурі економіки є найвищий рівень ВДВ, тому при відносно невисокій долі в структурі, сектор виробляє левову частку ВДВ, забезпечуючи розвиток країни.

Аналіз структури експорту дає змогу реально оцінити рівень розвитку країни за структурою її експорту. В експорті розвинених країн переважають високотехнологічні продукти, хоч існують певні виключення (Австралія). В структурі українського експорту біля половин, у вартісному відношенні складає продукція машинобудування. Серед галузей ключове значення мають енергетичне машинобудування (включаючи виробництво КВП та автоматики), транспортне машинобудування (виробництво та ремонт авіаційної техніки та її компонентів (двигунів). В цій галузі Україна займає дуже важливу нішу, у якій вона є конкурентною та інноваційною, що поряд з наявністю повного циклу виробництва у літакобудуванні забезпечує конкретність української промисловості.

Другим важливим кроком у напрямку збільшення конкурентоспроможного виробництва є виробництво у галузі транспортного машинобудування (автомобілебудування), з ринками Європи та інших країн. Цьому слугує Договір про Асоціацію України з ЄС. Україна в силу географічного положення, вартості трудових ресурсів та наявності відповідних галузей металургії і хімічної промисловості може стати територією або «фабрикою» масового тиражування високотехнологічної продукції для ринку Європейського Союзу, Близького Сходу, Північної Африки та Передньої Азії. Перевагу слід віддавати високотехнологічним, наукоємним галузям промислового комплексу. наряду з тим, чорна та кольорова металургія повинна зазнати суттєвих змін перетворюючись з галузей, що виробляють прості профілі та інші необхідні, але не технологічні види продукції, до високотехнологічних виливок та виштамповок продукції, що виготовляються з сортів металу з заданими якостями, тобто перспектива

за якісною металургією.

Перспективу має також завершеність виробничих циклів сільського господарства – харчова промисловість, де створюється основна частка ВДВ. Україна має хороші перспективи у виробництві харчових олій, продукції тваринництва (молочна та м'ясопереробна галузі) для забезпечення внутрішнього ринку та розширення експортних можливостей. Розвиток промислового виробництва у структурі економіки має здійснювати тиск на долю сільського господарства щодо її скорочення.

Сектор послуг протягом останніх 2 десятиліть розвивався швидкими (випереджаючими) темпами, забезпечуючи кінцевого споживача, життєво важливі напрямки соціально-економічного комплексу країни та надаючи транскордонні послуги, сприяючи зростанню експорту. В секторі послуг зайнято найбільшу кількість трудових ресурсів і, незважаючи на невисокий рівень ВДВ, ключовою перевагою сектора є динамічність у часі надання послуг та невисока фондоємність галузі (переважно). Галузь тісно пов'язана з розселенням населення на території України та видами послуг, що надаються. Деякі послуги мають чітко виражену територіальність (туристичні, спеціалізовані медичні, освітні, торгові послуги), інші не мають чіткої територіальної прив'язки. До них належать транспортні, обмін інформацією тощо.

Вказаний сектор в перехідний період почав відігравати ключову роль в структурі економіки України, оскільки більша частина підприємств належать до групи малих і середніх, які прийняли на себе найбільше навантаження та забезпечили зайнятість трудових ресурсів, що масово вивільнялись з промислового сектора, в кризові періоди розвитку економіки України.

Зважаючи на потенційні можливості України у розвитку внутрішнього та в'їзного туризму, розвитку ресторанного бізнесу, курортно-лікувальної сфери та інших галузей, сектор має добрі перспективи розвитку та нарощування валових об'ємів надання послуг.

Висновки і перспективи подальшого розвитку.

Структура економіки України розвивається у відповідності до законів ринкової економіки та загальних тенденцій світового розвитку. У запропонованих напрямках оптимізації виділяються напрямки пов'язані з вертикальним розвитком структури сільського господарства, що забезпечувало б виробництво сировини для харчової промисловості та збільшення виробництва кінцевої продукції, що має вищу валову добавлену вартість.

Промисловий сектор протягом останніх десятиліть зазнав значних змін, в результаті яких постійно зростала доля добувної та скорочувалась доля переробної галузей та машинобудування. Для забезпечення позитивних змін в структурі необхідним є створення умов на державному рівні для залучення прямих інвестицій в машинобудування та розвиток масового виробництва на території України продукції високотехнологічних видів машинобудівної продукції для внутрішнього споживання та експорту.

Сфера послуг теж вимагає якісних змін у своїй структурі у бік надання високоякісних туристичних, освітніх, медичних послуг конкурентного рівня для збільшення як внутрішнього, так і в'їзного

туризму. Цей сектор вимагає пріоритетного розвитку соціальної, виробничої та транспортної інфраструктури.

References:

1. Bilobrova T. O., Bazpyluk N. G., Galuzeva struktura ekonomiki âk peredumova formuvannâ nacional'noi konkurentospromozhnosti: mižkraïnovi porivnânnâ [Sectoral structure of the economy as a prerequisite for the formation of national competitiveness: a cross-national comparison]. *Naukovij visnik Poltavs'kogo universitetu ekonomiki i torgivli* [Scientific Bulletin of Poltava University of Economics and Trade], 2012, Vol. 3 (54), pp. 28–31. (In Ukrainian).
2. Čajka Ů. Mehanizmi strukturnogo rozvitku nacional'noi ekonomiki [Mechanisms of structural development of the national economy]. *Visnik KNTEU* [Bulletin of Kyiv National University of Trade and Economics], Vol. 3/2011, pp. 30–41 (In Ukrainian).
3. Cherkass N. *Technological Exports and Dynamics of Ukrainian Economic Growth*. Access mode: http://www.kneu.kiev.ua/journal/eng/article/2006_1_Cherkas_eng.pdf
4. *Economic Reform Agenda for Ukraine*. German Advisory Group (Ricardo Giucci, Robert Kishner, George Zachmann). Berlin/Kyiv, March 2014. Access mode: https://www.google.com.ua/?gfe_rd=cr&ei=l6BDVqDoJ8HFZNmyiKAF&gws_rd=ssl#q=Economic+reform.+Agenda+for+Ukraine+German+Advisory+Group
5. *International Standard industrial Classification (ISIS), Revision 3*. Access mode: <http://unstats.un.org/unsd/registry/reggst.asp?CI=14&Lg=1>
6. Lotoš O. O. Galuzeva struktura investicij v ekonomici Ukraïni [Investments in the Ukrainian economy: sectoral structure]. *Ekonomika i upravlinnâ* [Economics and management], 2014, Vol. 1, pp.38–43. (In Ukrainian).
7. Pirig O. V. Adaptaciâ strukturi nacional'noi ekonomiki Ukraïni do vimog postindustrial'nogo suspil'stva [Adapting the structure of national economy of Ukraine to the requirements of postindustrial society], pp. 93–103. Access mode: <http://www.ena.lp.edu.ua> -2013. (In Ukrainian).
8. Podmazko O. M. *Vpliv tin'ovoï ekonomiki na zagrozi ekonomičnoï bezpeki kraïni. Transformaciâ ta rozvitok ekonomičnih sistem* [The effect of the shadow economy to the threats to national economic security. Transformation and development of economic systems], pp. 142–151. (In Ukrainian).
9. Savčenko K. V. Analiz tehnologičnoï strukturi ekonomiki Ukraïni v konteksti zabezpečennâ ekonomičnoï bezpeki deržavi [The analysis of technological structure of Ukrainian economy in the context of ensuring national economic security]. *Mehanizm reguluvannâ ekonomiki* [The mechanism of economic regulation], 2009, N. 4. T.1, pp.171–177. (In Ukrainian).
10. Šinkarenko T. P. Strukturni zmini v ekonomici Ukraïni: porivnânnâ z zagal'nosvitovimi tendenciâmi [Structural changes in the economy of Ukraine: comparison with global trends]. *Ekonomika i prognozuvannâ* [Economics and forecasting], 2006. Access mode: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/19801/06--Shynkorenko.pdf?sequence=1> (In Ukrainian).
11. Skirka N. Â. Galuzeva struktura nacional'noi ekonomiki i naprâmki її optimizaciï [Sectoral structure of the national economy and ways of its optimization]. *Efektivna ekonomika* [Efficient economy], 2013, Vol. 9, pp. 45 – 49. (In Ukrainian).
12. Titarenko L.M. Struktura zrušen' nacional'noi ekonomiki v umovah êvrointegraciï [Structural changes of national economy in conditions of European integration]. *Visnik ONU im.Mečnikova* [Bulletin of Mechnikov Odessa National University], 2013, T. 18, Vol. 3/3 pp. 108–111. (In Ukrainian).
13. Ukraine. Factbook. Access mode: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/up.html>
14. *Ukraine's Economic Challenges* (In depth analysis) By Naja Benzen. European Parliamentary Research Service. Access mode: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2015/559497/EPRS_IDA\(2015\)559497_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2015/559497/EPRS_IDA(2015)559497_EN.pdf)
15. *World Economic Situation and Prospects 2015*. United Nations. New York, 2105. Access mode: http://www.un.org/en/development/desa/policy/wesp/wesp_archive/2015wesp_chap1.pdf

MONITORING OF THE STATUS OF TOURISM AND RECREATION DEVELOPMENT IN UKRAINE**Oksana SYVAK***State Enterprise "Ukrainian State Scientific-Research Institute of Urban Design "Dipromisto" named after Y.M.Bilokon", Kyiv, Ukraine
syvak_ok@ukr.net*

Abstract: The main trends in the tourism and recreation field development in Ukraine in 2014 are covered in the article. The monitoring of a situation in the field of recreation and tourism for the period since 2000 to 2014 is carried out. The points defined in urban planning documentation, namely in the General Scheme of Planning of the Territory of Ukraine. As for this moment due to the range of the objective reasons the planned indicators have not been reached reconsideration of the approaches and changes introducing to the main urban planning document of the state are necessary to be made. The further urban development policy in the field of improvement of tourism and recreational network in the country has to be directed at sustainable usage of territorial resources within each region. Negative and positive factors are defined and the direction of potential improvement of the tourism and recreation field development in Ukraine is represented in the article.

Key words: tourism, recreation, the General Scheme of Planning of the Territory of Ukraine, monitoring, urban planning documentation.

UDC: 711.25

МОНІТОРИНГ СТАНУ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ ТА РЕКРЕАЦІЇ В УКРАЇНІ**Оксана СИВАК***ДП УДНДІПМ «Діпромiсто» імені Ю.М. Білоконя, м. Київ, Україна
syvak_ok@ukr.net*

Анотація: В роботі представлено основні тенденції розвитку галузі туризму та рекреації в Україні у 2014 році. Здійснено моніторинг ситуації у галузі рекреації і туризму з 2000 року по 2014 рік. Представлено позиції закладені в містобудівній документації, а саме в Генеральній схемі планування території України. Оскільки, на даний час, з ряду об'єктивних причин ще не досягнуто запланованих показників, існує необхідність перегляду підходів та внесення змін до основного містобудівного документу держави. Подальшу містобудівну політику в галузі розвитку туристичної та рекреаційної мережі в країні доцільно спрямовувати на збалансоване використання територіальних ресурсів в межах кожного з регіонів. В статті визначені негативні і позитивні фактори, які впливають на галузь та відображено напрямки можливого удосконалення сфери туризму та рекреації в Україні.

Ключові слова: туризм, рекреація, Генеральна схема планування території України, моніторинг, містобудівна документація.

УДК: 711.25

Постановка проблеми. Стаття розроблена на основі статистичної інформації Державного комітету статистики України, 1998-2015, без урахування інформації щодо тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини території зони проведення антитерористичної операції.

Розвиток туристичної галузі значно впливає на розвиток економіки країни в цілому. Її визначальна роль полягає не тільки у фінансовому вкладі, а і у стимулюванні інших супутніх галузей, які виконують як допоміжну, так і самостійну функції.

У своїй промові Генеральний секретар ЮНВТО відзначив, що сектор туризму відіграє все більш і більш важливу роль у стимулюванні економічного зростання і розвитку міжнародної торгівлі, тому необхідно підняти його пріоритет і максимально використовувати відповідний потенціал.

За даними Всесвітньої туристичної організації на туризм припадає близько 10% виробленого у світі валового продукту та близько 30% світової торгівлі

послугами. Також ним акумульовано близько 7% світових інвестицій, кожне 15 робоче місце, близько 5% податкових надходжень. Кількість міжнародних туристичних мандрівок постійно зростає і відповідно доходи від готельно-туристичних послуг також підвищуватимуться до приблизно 2 трлн. дол. у 2020 р. (за припущеннями).

Наявні дані свідчать про те, що галузь туризму можна віднести до однієї із найперспективніших і привабливих для розвитку, в тому числі і в Україні.

Україна посідає одне з провідних місць в Європі за рівнем забезпеченості цінними природними та історико-культурними ресурсами, здатними генерувати значний інтерес у вітчизняних та іноземних туристів, при цьому у 2014 році розвиток сфери туризму і рекреації України характеризувався негативною динамікою, зменшенням кількісних та якісних показників розвитку галузі. Що пов'язано як із зовнішніми, так і внутрішніми факторами.

На сучасному етапі туристична галузь України знаходиться під впливом негативних факторів, особливо це стосується агресії з боку Росії, окупованими територіями, проведенням бойових

дій та, як наслідок, нестабільної політичної та економічної ситуації в державі, недосконалого механізму управління. Це приводить до гальмування інвестиційного клімату, неналежного фінансування, впливає на налагодження міжнародних зв'язків та розвиток туристичної індустрії взагалі. Головними зовнішніми факторами, які стримують розвиток туризму в Україні, є нестабільність економіко-політичної ситуації та млявість економічних реформ, несприятливість існуючих умов для підприємництва взагалі та туристичного зокрема, недосконалість і навіть певна агресивність нормативно-правового поля (і в тому числі – правил і умов перетинання кордонів іноземцями) і, як наслідок, відсутність необхідних інвестицій для розвитку туризму – як внутрішніх (через економічну кризу та бойові дії), так і іноземних (через несприятливий інвестиційний клімат). Несприятливість бізнесового клімату спричинила той факт, що з майже 3000 українських туристичних підприємств, які мають дійсні ліцензії на надання туристичних послуг, фактично на ринку працюють лише близько третини.

Виклад основного матеріалу. В державі спостерігалось зменшення показників динаміки туристичних потоків, при цьому виїзний туристичний потік, залишився орієнтовно на рівні 2013 року (у 2014 році становив 22,4 млн. осіб), за цей же період в'їзний туристичний потік зменшився майже в 2 рази порівнянні із аналогічним періодом (у 2014 році становив 12,7 млн. осіб), сальдо потоків відповідно також стало від'ємним і становило 9,7 млн. осіб із переважанням виїзного туристичного потоку (рис. 1).

Всього в 2014 році туристичними підприємствами України надано послуг 2,43 млн. туристів та 1,17 тис. екскурсантам.

При цьому в Україні за даними Держстату доходи суб'єктів туристичної галузі України у 2014 році знизилися на 15% порівняно з 2013 роком – до 5,566 мільярда гривень. За даними відомства, із загальної суми доходів 97,6% (5,4 млрд. гривень) отримали юридичні особи, решта 2,4% доходів (1339 млн. гривень) отримали фізичні особи-підприємці.

Мережа суб'єктів туристичної діяльності (юридичні та фізичні особи) в Україні у 2014 році зменшилася майже на 70% у порівнянні із 2013 роком та становила 3,9 тис. одиниць у порівнянні із 2014 роком – 5,7 тис. одиниць. При цьому в структурі мережі за видами туристичної діяльності найчисленніша категорія – турагенти (79% від загальної кількості суб'єктів), найменша категорія – суб'єкти, що здійснюють екскурсійну діяльність – 3,8%. У структурі юридичних осіб, які здійснювали туристичну діяльність минулого року, 30% склали туроператори (667 суб'єктів), 67% – турагенти (1473 суб'єктів) і лише 2,6% – суб'єкти, які здійснюють екскурсійну діяльність (лише 58 суб'єктів).

За географічними напрямками туристичні потоки мають наступну орієнтацію: Єгипет, Туреччина, Болгарія, Греція, Об'єднані Арабські Емірати, Іспанія, Польща, Чехія, Шрі-Ланка, Російська Федерація, Кіпр тощо.

До України приїздили переважно з Азербайджану, Російської Федерації, Молдови, Білорусії, Польщі, Болгарії, Грузії, Німеччини, Туреччини та США. Незважаючи на широку "географію" туристів, які приїжджають до нашої країни, їх переважну частину (78%) складають туристи з колишнього СРСР, і в першу чергу – з Азербайджану, Росії, Білорусії, Туркменістану. Щодо інших країн, то найбільше Україну відвідують туристи з Угорщини, Словаччини та Польщі. При цьому частина іноземних туристів, які подорожували в туристичних групах, є досить незначною – лише 1,2%. Більшість громадян, які, за існуючою класифікацією, розглядаються як іноземні туристи, фактично такими не є, а відвідують Україну зі службовими або приватними цілями. Це водночас є яскравим свідченням недостатності розвитку в Україні організованого туризму.

Кількість в'їзних (іноземних) туристів становила 17,0 тис. осіб, що майже на 70% менше показників 2013 року (232,0 тис. осіб). Що пов'язано із ситуацією, яка склалася в Україні.

Кількість виїзних туристів, як було вказано вище, становила 2,08 млн. осіб, з яких більша частина виїзних туристів припадає на м. Київ.

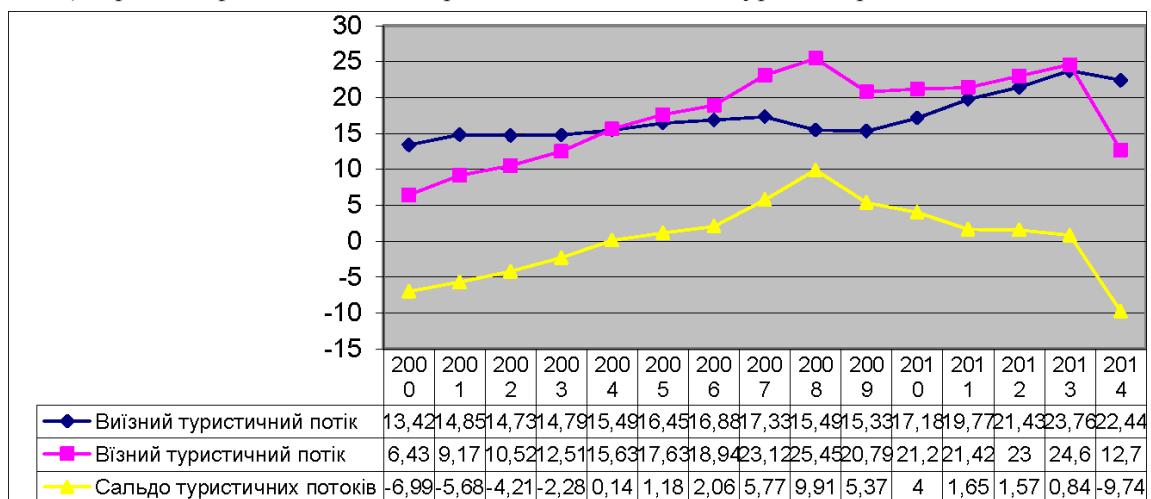


Рис. 1. Динаміка туристичних потоків в Україні 2000-2014 роки, млн. осіб

Таблиця 1

Туристи, обслуговувані суб'єктами туристичної діяльності України (тис. осіб)

Роки	Кількість туристів, обслугованих суб'єктами туристичної діяльності України – усього	Із загальної кількості туристів :		
		іноземні туристи	туристи-громадяни України, які виїжджали за кордон	внутрішні туристи
2000	2014	378	285	1351
2005	1826	327	567	932
2006	2206	299	868	1039
2007	2864	372	336	2155
2008	3042	373	1282	1387
2009	2290	282	914	1094
2010	2281	336	1296	649
2011	2200	234	1250	716
2012	3001	270	1957	774
2013	3454	232	2519	703
2014	2425	17	2085	323

Згідно інформації представленої Державним комітетом статистики України, 1998-2015

Таблиця 2

Діяльність колективних засобів розміщування у 2014 році

	Кількість колективних засобів розміщування, одиниць	Кількість місць, одиниць	Кількість розміщених, осіб
Колективні засоби розміщування, всього, в тому числі	4572	407975	5424040
Готелі та аналогічні засоби розміщування, всього, із них:	2645	135391	3813970
готелі	1523	99059	3194073
мотелі	138	3685	103941
хостели	28	1248	37820
кемпінги	11	319	10036
гуртожитки для приїжджих	118	8045	113414
туристські бази, гірські притулки, студентські літні табори, інші місця для тимчасового розміщування	827	23035	354686
Спеціалізовані засоби розміщування, всього, із них	1927	272584	1610070
санаторії	187	58527	544932
дитячі санаторії	117	17952	124704
пансіонати з лікуванням	17	2863	17034
дитячі заклади оздоровлення цілорічної дії, дитячі центри	16	5733	37418
санаторії-профілакторії	118	17407	99899
бальнеологічні лікарні, грязелікарні, бальнеогрязелікарні (включаючи дитячі)	3	690	3187
будинки відпочинку	17	1470	10396
пансіонати відпочинку	73	15836	71149
бази відпочинку, інші заклади відпочинку (крім турбаз)	1367	150828	697100
оздоровчі заклади 1-2 денного перебування	12	1278	4251

Згідно інформації представленої Державним комітетом статистики України, 1998-2015

Кількість внутрішніх туристів становила 322,0 тис. осіб, що на 50 % менше показників 2013 року.

Переважає більшість туристів віддають перевагу приватним туристичним подорожам.

За даними Держкомстату, упродовж 2014 року в Україні працювало 4572 колективних засобів розміщування (юридичні особи та фізичні особи-підприємці), що на 1839 закладів (30%) менше, порівняно з попереднім роком. Кількість місць зменшилася на 178,0 тисяч і склала 407,9 тис. одиниць. Спостерігається зменшення кількості розміщених у колективних засобах розміщування з 8303,0 тис. осіб 2013 році до 5424,0 тис. осіб у 2014 році (65%). Серед розміщених осіб 10,2% становили іноземці.

У таблиці 2 представлено діяльність колективних засобів розміщування у 2014 році.

В Україні наявні різноманітні курортні ресурси та існує розвинута мережа санаторно-курортних установ, великий науковий та практичний досвід роботи персоналу.

У 2014 році в Україні функціонувало 187 санаторіїв та 17 пансіонатів з лікуванням, 118 санаторіїв-профілакторіїв, 73 пансіонати та будинків відпочинку, 1367 бази та інших закладів відпочинку та заклади 1-2 денного перебування із загальною кількістю місць 407 тисяч. Загалом санаторно-курортні та оздоровчі заклади в 2014 році відпочили 1,6 млн. осіб, з яких у санаторіях – 545,0 тис. осіб, дитячих санаторіях – 125,0 тис. осіб базам та інших закладах близько 930,0 тис. осіб. В цілому у порівнянні із 2013 роком статистична звітність констатує зменшення на 70% кількості спеціалізованих засобів розміщення (санаторії, пансіонати, бази відпочинку тощо), що спровоковано анексією та окупацією, бойовими діями в Україні та негативно відзначилося, як на галузі рекреації та туризму так і на економіці країни в цілому. Адже діяльність санаторно-курортних установ має велике соціальне значення для працевлаштування населення, як на самих об'єктах санаторно-курортної діяльності, так і в обслуговуючих господарствах.

В Україні немає повного кадастру земель оздоровчого і рекреаційного призначення; не встановлені проектні межі охоронних зон всіх видів (зон санітарної охорони курортів, прибережних захисних смуг вздовж морів тощо); не визначені в умовах роздержавлення та розпаювання земель показники резервних рекреаційних територій і юридично не оформлені як землі запасу рекреаційного призначення.

Містобудівна політика та перспективи розвитку галузі відповідно до Генеральної схеми планування території України. Відповідно до Генеральної схеми планування території України, на першому етапі (у період до 2010 р.) згідно прогнозу, місткість оздоровчих та рекреаційних закладів мала збільшитись до 1009,0 тис. місць, що в середньому у 1,2 рази більше порівняно з фактичною місткістю на 01.01.2000 року (близько 800,0 тис. місць). Це було обґрунтовано розрахунковими даними Держкоммолодьспорттуризму та АО

«Укрпрофоздоровниця» стосовно розвитку мережі оздоровчих та рекреаційних закладів до 2010 року. Запланованого зростання не відбулося, у 2010 р. місткість санаторно-оздоровчих і курортних закладів становила 449,0 тис. ліжок, місткість закладів готельного господарства - 79,8 тис. місць.

На другому етапі (у період до 2020 року) місткість оздоровчих і рекреаційних закладів прогнозується збільшити у 2,0-2,3 рази і довести до 1833,0 тис. місць. Передбачалося нове будівництво курортних та туристських готелів 3,4,5 - зіркового стандартів, житла нового типу, розрахованого на прийом туристів, приватних пансіонатів, міні-готелів тощо, а також подальший розвиток садово-дачного будівництва. Це період здійснення численних інвестиційних програм для формування сучасної інфраструктури з метою активізації розвитку міжнародного туризму. Розвиток зон масового відпочинку передбачається довести до 12572,0 тис. чоловік.

На третьому етапі (на більш далеку перспективу) передбачається збільшення місткості оздоровчих і рекреаційних закладів та зон масового відпочинку у 2,1-3 рази і більше. Поряд з подальшим розвитком будівництва різних видів оздоровчих та рекреаційних закладів активно розвиватимуться форми відпочинку населення в умовах природного середовища - екологічний туризм, сільський відпочинок тощо. Це період досягнення збалансованого розвитку системи оздоровчих і рекреаційних закладів та зон масового відпочинку для задоволення як внутрішніх потреб населення, так і міжнародного попиту.

В зв'язку із тим, що не досягнуто показників закладених Генеральною схемою планування території України на перспективу необхідно переглянути показники закладені в Генеральній схемі планування території України.

Враховуючи, що рекреаційні потреби на даному етапі сформовані, головними заходами є: реструктуризація існуючої мережі закладів, їх реконструкція, перепрофілювання і повільне зростання згідно економічних можливостей.

Подальшу містобудівну політику в галузі розвитку оздоровчої та рекреаційної мережі в країні доцільно спрямовувати на збалансоване використання територіальних ресурсів в межах кожного з регіонів, а також на більш активний розвиток Карпатського, Причорноморського, Поліського, Східного регіонів.

Можна виділити декілька важливих та актуальних напрямків, щодо перспектив розвитку курортно-рекреаційної галузі та туризму в Україні, а саме:

- сталий, стабільний розвиток, мир і спокій в державі;
- необхідність визнання на державному рівні пріоритетів розвитку рекреації та туризму;
- якісна й економічно адекватна транспортна інфраструктура, як складова розвитку сфери туризму та рекреації;
- надання якісних медичних послуг

санаторно-курортної системи;

- інформаційна підтримка та пропаганда відпочинку та оздоровлення населення власне на території нашої держави, а не поза її межами;

- подальший розвиток дитячого і молодіжного туризму, як частини виховання й оздоровлення підростаючого покоління та однієї із найбільших у світі інфраструктури дитячого відпочинку, а також раціональне використання спортивної інфраструктури в рекреації, а значить - у туризмі;

- необхідність будівництва нових рекреаційних закладів, що відповідають міжнародним вимогам для активізації іноземного туризму, а також створення осередків екологічного, сільського, зеленого туризму для залучення широкого кола любителів природи.

Аналізуючи можливості із розвитку туризму в Україні можна виділити ряд позитивних та негативних чинників, які впливають на ситуацію у сфері туризму.

До чинників, які негативно впливають на розвиток галузі туризму в Україні в 2014 році можна віднести:

- економічна ситуація, анексія Криму, окупація частини територій нашої держави та проведення антитерористичної операції;

- незадовільний стан туристичної, сервісної і інформаційної інфраструктури в зонах впливу автомобільних доріг і міжнародних транспортних коридорів;

- значне навантаження на Причорноморські території нашої держави (Одеська, Херсонська, Миколаївська області), які в 2014 році в зв'язку із анексією Криму прийняли на себе навантаження в курортний сезон та виявилися не готовими до такої кількості туристів;

- неефективне та нераціональне використання природних ресурсів;

- недостатньо розвинена інфраструктура, а також система транспортного обслуговування туристів та населення;

- питання якості надання туристичних послуг;

- недостатня поінформованість населення про готелі, інші заклади відпочинку, тури по країні, туристичні послуги;

До позитивних чинників, які впливають на розвиток туризму в Україні можна віднести:

- наявність значного туристично-рекреаційного потенціалу та можливостей його використання для потреб внутрішніх та іноземних туристів;

- існування значного потенціалу споживачів, які за сприятливих умов та можливостей формуватимуть попит на задоволення потреби у відпочинку за рахунок внутрішнього туризму;

- можливості для розбудови та створення інфраструктури туризму для задоволення зростаючих потреб туристів;

У світовому масштабі позиції туристичної галузі у 2014 році не змінилися, лідерами є Європа, Азіатсько-Тихоокеанський і Американський регіони, показники доходів дозволяють продовжити ланку

Близьким Сходом і Африкою. Це пояснюється відповідним відношенням і наданням особливого статусу туристичній галузі. Звичайно найвищі показники мають регіони з багатими природними та історико-культурними ресурсами, зі зручним географічним положенням, з належним фінансуванням, з постійним удосконаленням системного підходу до управління туристичною галуззю державних органів, науковців – економістів і аналітиків, бізнес-еліти, з підтриманням позитивного інвестиційного клімату.

Україна має всі потенційні можливості для розвитку туристичної галузі як у напрямку відпочинку і оздоровлення, так і у напрямку підвищення інтелектуальних можливостей і культурного рівня людини. Все це можуть забезпечити унікальні природно-кліматичні, історичні, культурні та етнографічні ресурси. Великий вклад мають регіони Північного Приазов'я, Карпат, з величезною вірою на возз'єднання необхідно назвати Крим, а також багаті на історичні пам'ятки і культурну спадщину українські міста.

Подолання наявних негативних тенденцій, створення системних та комплексних передумов для сталого розвитку туризму має стати одним з пріоритетних напрямів забезпечення сталого розвитку країни в цілому та суттєвою складовою у вирішенні питань підвищення якості життя населення.

Висновки. Розвиток сфери туризму і рекреації в Україні у 2014 році характеризувався негативною динамікою у зв'язку з нестабільною політично-економічною ситуацією в країні. При цьому продовжують зберігатися такі негативні фактори розвитку галузі, як незадовільна якість обслуговування туристів, недостатньо розвинена інфраструктура та система транспортного обслуговування туристів і населення, низька поінформованість щодо туристично-рекреаційних пропозицій в Україні. Разом з тим, зважаючи на історико-культурний та природний потенціал території України, а також на світові тенденції розвитку туристично-рекреаційної галузі, очевидним є її значення для економіки нашої держави.

Ключовими кроками до забезпечення ефективного розвитку туристично-рекреаційної галузі в Україні є вдосконалення існуючої законодавчої бази з метою формування сприятливого інвестиційного клімату; розроблення містобудівної документації для забезпечення сталого розвитку територій потенційно придатних для розміщення об'єктів туризму та рекреації, в першу чергу – вздовж Чорноморського узбережжя, яке наразі зазнає значного перевантаження і процесів неузгодженої розбудови у зв'язку із анексією Криму; розроблення довгострокової програми розвитку та вдосконалення сфери туризму і рекреації з метою визначення та підтримки пріоритетних видів туризму і рекреації та відповідних територій.

References:

1. Bilokon' Ŭ. M. *Regional'ne planuvannâ (teoriâ i praktika)* [Regional planning (theory and practice)]. Ed. I.O. Fomin. Kyiv, 2003, 246 p. (In Ukrainian).
 2. *General'na shema planuvannâ teritorii Ukraïni* [General Scheme for Planning of the Territory of Ukraine]. Kyiv: State Committee of construction, architecture and housing policy of Ukraine, Ukrainian State Scientific-Research Institute of Urban Design "Dipromisto", 2000, 112 p. (In Ukrainian).
 3. *Ozdorovlennâ ditej u ditâčih zakladah ozdorovlennâ ta відпочинку vlitku 2014 roku. Statističnij būleten'* [Health improvement of children in children's institutions of health improvement and rest in the summer of 2014. Statistical Bulletin]. Ed.: O. O. Karmazin, 2014, 57 p. (In Ukrainian).
 4. *Ukraïna u cifrah u 2014 rocì. Statističnij zbìrnik* [Ukraine in figures: 2014. Statistical compendium]. Ed.: Ĭ. M. Žuk, 2015, 235 p. (In Ukrainian).
-
-

THE IMPACT ON REGIONAL DEVELOPMENT OF POLES OF SOCIO-ECONOMIC GROWTH WHICH GENERATED BASED ON TRANSPORT NODES AND NETWORKS

Nataliia PASHYNSKA

*Institute of Geography, National Academy of Sciences, Kyiv, Ukraine
n_pashynska@ukr.net*

Abstract: The article analyzes the current trends in development of transport and directions its impact on regional development. Approaches to the study of transportation from position forming poles of socio-economic growth discovered. There is a brief description of transport nodes and networks as poles of socio-economic growth and determining their impact on growth of economic and social activity in the regions.

Key words: transportation, regional development, pole of socio-economic growth, transport node, transport corridor, transport network.

UDC: 911.3

ВПЛИВ НА РЕГІОНАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ПОЛЮСІВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ, ЩО ФОРМУЮТЬСЯ НА ОСНОВІ ТРАНСПОРТНИХ ВУЗЛІВ ТА МЕРЕЖ

Наталія ПАШИНСЬКА

*Інститут географії НАН України, м. Київ, Україна
n_pashynska@ukr.net*

Анотація: У статті проаналізовано сучасні тенденції розвитку транспорту та розглянуто напрями його впливу на регіональний розвиток. Виявлено підходи до дослідження транспорту з позицій формування полюсів соціально-економічного зростання. Дано коротку характеристику транспортних вузлів та мереж як полюсів соціально-економічного зростання та виявлено їх вплив на посилення економічної та соціальної активності в регіонах.

Ключові слова: транспорт, регіональний розвиток, полюс соціально-економічного зростання, транспортний вузол, транспортний коридор, транспортна мережа.

УДК: 911.3

Вступ. Постановка проблеми. Практика регіонального розвитку країн Європейського Союзу показала, що значний синергетичний ефект на активізацію соціально-економічного розвитку спричиняють проекти «полюсів зростання», що охоплюють інфраструктурні сфери, які покращують регіональну та локальну доступність, зумовлюють рівномірний та інтегрований регіональний розвиток. Насамперед йдеться про заходи удосконалення соціальної інфраструктури, модернізацію міського транспорту, дорожнє та транспортне будівництво, покращення інфраструктури мереж комунікаційних та інформаційних технологій, що забезпечують кращі зв'язки між міськими зонами та віддаленими від них районами [6].

У сучасних теоріях кумулятивного росту під полюсами зростання розуміють центри й ареали економічного простору, що концентрують прогресивні (пропульсивні) види економічної діяльності (виробництво та сфера послуг), які активно розвиваються й розширюються, і здатні викликати подальший розвиток економічної діяльності у всій зоні свого впливу. Одним із пропульсивних видів економічної діяльності є транспортна діяльність, розвиток якої зумовлює підвищення транспортної доступності, мобільності та зв'язності території, її конкурентоспроможності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналіз тематики провідного світового видання з географії транспорту «Journal of Transport Geography» показав, що в останнє десятиліття зростає увага до дослідження впливу великомасштабних транспортних проектів на підвищення соціально-економічного розвитку регіонів, серед яких міжнародні транспортні коридори, впровадження швидкісного залізничного руху, спорудження потужних транспортних терміналів, аеропортів, портів [3].

Про це свідчить і тематика роботи окремих секцій Міжнародного географічного конгресу у Кельні (2012), що були присвячені великомасштабним проектам транспортної інфраструктури та їх впливу на регіональний і міський розвиток (20 доповідей), зонам впливу портів та міській логістиці (4 доповіді), змінам в логістичних мережах: трансформація відстані та просторові наслідки (4 доповіді) [4].

Разом з тим, в українській географії практично відсутні дослідження з комплексної оцінки впливу транспортного чинника на регіональний розвиток. Донедавна, оцінка транспортної складової територіальних комплексів різного ієрархічного рівня обмежувалася використанням концепції транспортно-географічного положення або транспорт розглядався як специфічний елемент народного господарства і сфери обслуговування (пасажирський транспорт) у

межах різних економічних та економіко-географічних концепцій. Проте, у зв'язку з концентрацією транспортних потоків, інтеграцією транспортних систем, посиленням функціонального підходу виникли нові форми територіальної організації, що потребують вивчення та розуміння їх значення у сучасному регіональному розвитку.

Метою статті є дослідження напрямів впливу транспорту, зокрема транспортних вузлів та мереж, на регіональний розвиток у контексті формування полюсів соціально-економічного зростання.

Виклад основного матеріалу. У сучасних дослідженнях транспорт розглядається як комунікаційна інфраструктурна галузь, що поєднує всі елементи територіальної структури господарства і розселення в єдину систему шляхом переміщення (перевезення) транспортними мережами людей, вантажів, інформації і енергії. До основних функцій транспорту відносяться просторова інтеграція, територіальне сполучення (комунікаційна функція), транзит, подолання простору, транспортне обслуговування території і населення. Рівень розвитку транспортної інфраструктури значно впливає на витрати з перевезень вантажів і пасажирів, мобільність; визначає транспортну доступність населених пунктів, формує просторову зв'язність території, зумовлюючи ступінь соціально-економічного розвитку регіону в цілому. Стан транспортних комунікацій – одна з найбільш принципових умов інвестиційного процесу, розвитку туристичного бізнесу. Країни, які у свій час визначили розвиток транспортних комунікацій серед основних пріоритетів економічної політики, у результаті отримали не лише розвинений сегмент транспортної інфраструктури, але й стимулювали економічне зростання та досягли позитивних результатів у вирішенні проблем зайнятості. Разом з тим, нині експорт транспортних послуг є суттєвою складовою експортного потенціалу України (понад 70% загального експорту послуг).

Зазначимо, що нині кардинально змінилися підходи до ролі транспорту. Вийшли на перший план якісні характеристики функціонування транспортної системи, серед яких підвищення якісних показників роботи транспорту, серед яких комфортність, швидкість, точність, гнучкість, адресність, надійність, збереженість вантажу, безпечність (впровадження принципу доставки “just-in-time”). Відповідно до цього відбулися зміни парадигми у регіональному плануванні та плануванні транспорту – відхід від планування об'ємних показників до планування соціально-орієнтованих індикаторів, що відображає поворот від виробників транспортних послуг до їх споживачів.

Важлива роль транспортної інфраструктури для регіонального розвитку є одним з основоположних принципів регіональної економіки. У простій формі її значення полягає у тому, що райони з кращою доступністю до місць сировини та ринків, за інших рівних умов, більш продуктивніші та конкурентоздатні та відповідно більш успішніші, ніж ті, що розташовані віддалено та ізольовано [7]. Ефективні

транспортні системи забезпечують економічні та соціальні можливості і переваги в результаті позитивних ефектів мультиплікатора, зокрема зниження транспортних витрат, підвищення доступності до ринків, зайнятості та додаткових інвестицій.

Останнім часом посилилася увага до емпіричних досліджень впливу транспортної інфраструктури на регіональний розвиток. Виявлено чітку позитивну кореляцію між рівнем розвитку транспортної інфраструктури і рівнем економічних показників, зокрема таких як обсяги ВВП на особу населення. Разом з тим, у країнах з високорозвинутою транспортною інфраструктурою подальше вдосконалення транспортної мережі часто зумовлює не такі суттєві економічні переваги, ніж у державах, що мають низький рівень розвитку транспорту. Це зумовлено тим, що поліпшення транспортної інфраструктури має значний вплив на регіональний розвиток тільки тоді, коли воно призводить до усунення «вузьких місць» у її розвитку (підвищення пропускної спроможності, транспортної доступності). Також слід враховувати, що транспорт виконує значну соціальну функцію та здійснює вагомий вплив на довкілля [1].

Загалом можна виділити 4 ключові підходи до дослідження впливу транспорту на соціально-економічний розвиток регіону:

- ступінь впливу транспорту на доступність до ринків сировини та збуту;
- скорочення транспортних витрат;
- аналіз інвестиційної активності у транспортній галузі;
- підвищення якісних характеристик та мобільності [9].

Таким чином, вплив транспорту на регіональний розвиток можна зобразити у вигляді циклічної схеми, що підкреслює тісну взаємодію та взаємопов'язаність транспорту і більшості соціально-економічних процесів у регіоні. Вона демонструє, що рівень розвитку транспорту визначає доступність, привабливість, конкурентоспроможність регіону, впливаючи на розміщення підприємств та населення, економічну активність у регіоні та мобільність населення та ресурсів. І в той же час, залежно від розміщення видів діяльності, економічної активності у регіоні виникають потреби у транспорті, розвитку відповідних видів транспорту, його розміщення, що зумовлює концентрацію транспортних мереж та потоків (рис. 1). Спорудження полімагістралей і транспортних коридорів, мультимодальних транспортних вузлів, що об'єднують різні види транспорту для обслуговування потужних вантажо- і пасажиропотоків, стають імпульсом для формування полюсів соціально-економічного зростання з метою подальшого стимулювання розвитку регіонів.

Таким чином, з позицій формування полюсів зростання транспортну діяльність слід розглядати у двох аспектах:

- Транспорт як вид діяльності, що виступає мультиплікатором для розвитку полюсів зростання. Об'єктами для дослідження у цьому контексті

є транспортні вузли та полімагістралі, у яких відбувається концентрація транспортної діяльності (інфраструктури та потоків).

- Транспорт як вид діяльності, що зв'язує та об'єднує в мережу полюси зростання, забезпечуючи зв'язки між ними та потоки товарів, послуг, людей.

Для сучасного транспорту характерна концентрація транспортної діяльності, інфраструктури та потоків у точкових (вузли) і лінійних територіальних елементах (полімагістралі).

Транспортний вузол – територіально-виробнича система, що функціонально об'єднує роботу різних видів транспорту і забезпечує, у взаємодії з транспортною клієнтурою, концентрацію, обробку, розосередження вантажо- та пасажиропотоків у трьох та більше магістральних напрямках. Територіально найбільш чітко відокремлюються залізничні вузли, що мають виразні межі. Досить часто межі транспортних вузлів можуть співпадати з межами міських агломерацій. Класифікація транспортних вузлів здійснюється за співвідношенням видів транспорту, за значенням, функціями, транспортним балансом, величиною вантажо- та пасажирообігу, інтенсивністю роботи.

Територіальну структуру транспортного вузла складають ядро, зона безпосереднього обслуговування та район тяжіння. Логістичний підхід до функціонування транспортних вузлів

передбачає необхідність диверсифікації діяльності транспортних вузлів, розширення спектру послуг, що надаються клієнтові, що не пов'язані безпосередньо з перевезеннями (зберігання, обробка вантажів) [5].

Під час дослідження транспортних вузлів важливо виявити ці вузли, визначити вплив соціально-економічних та інших чинників (природно-географічних, історичних, культурних, політичних, геополітичних) на їх розвиток, визначити економіко-географічне положення, функції та роль у транспортній системі, зв'язки з місцевим господарством, зони впливу та тяжіння. Провести типізацію вузлів та визначити їх місце в ієрархії транспортної системи, встановити обернений зв'язок і вплив функціонування транспортного вузла на соціально-економічний розвиток регіону.

Розширення соціально-економічних зв'язків, зростання торговельних потоків між країнами та регіонами, їх концентрація, впровадження нових прогресивних логістичних транспортних технологій обумовили формування нових вузлових елементів транспортної мережі, серед яких термінали, хаби, гетвеї, транспортно-логістичні центри [2].

Території, що розміщені між полюсами зростання, завдяки розвитку транспортної мережі отримують додаткові імпульси росту в результаті збільшення вантажопотоків, розповсюдження інновацій, розвитку інфраструктури. Тому вони перетворюються у вісі

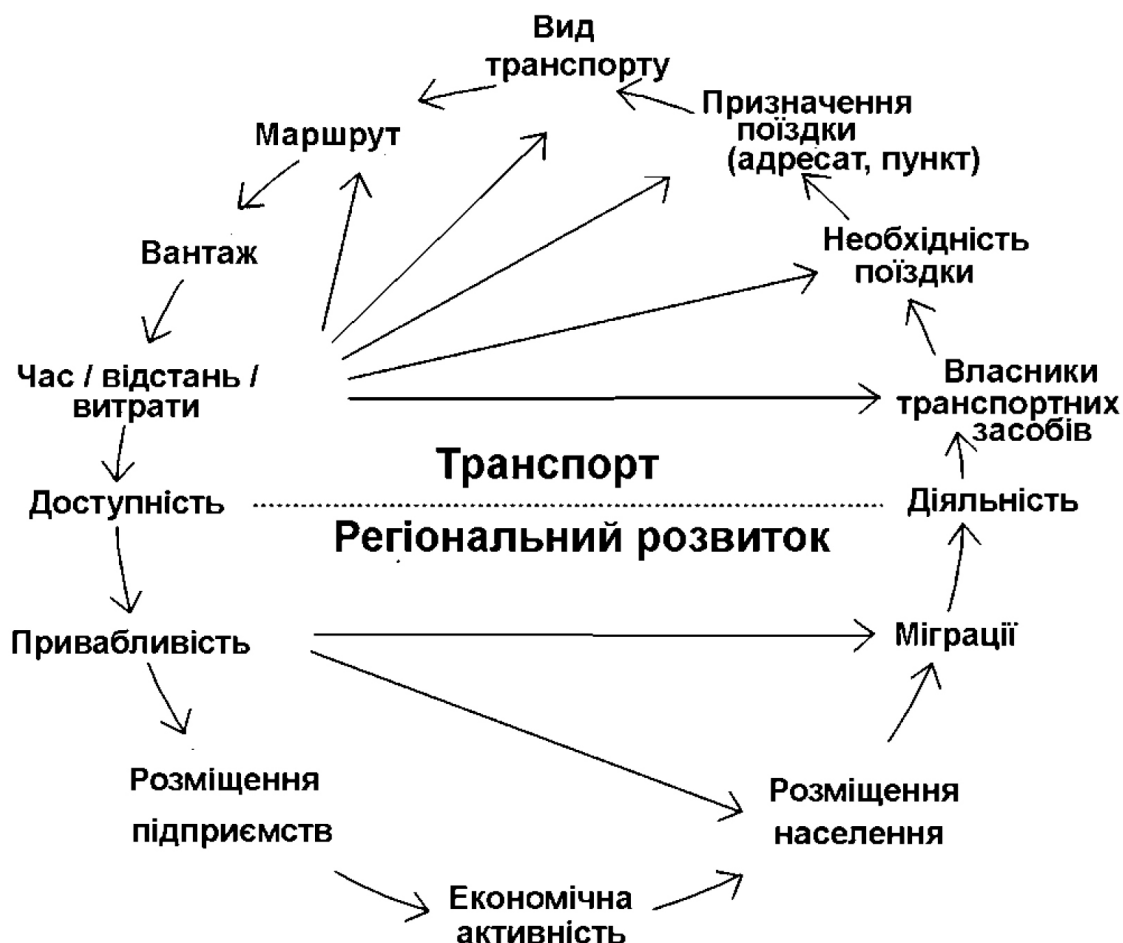


Рис. 1. Схема впливу транспорту на регіональний розвиток

(коридори) розвитку, що визначають разом із полюсами зростання просторовий каркас економічного зростання великого регіону чи країни. Відповідно до цього, у світовій економіці існує аксіома: чим більшою є щільність шляхів сполучення на території держави, тим вищим є рівень її економічного розвитку.

Найбільш потужні транспортні потоки вантажів, населення і інформації підтримують та концентрують полімагістралі та транспортні коридори. Полімагістралі – це система паралельних ліній декількох видів транспорту і лінійної інфраструктури (залізничні, автомобільні дороги, трубопроводи), що зосереджена вздовж однієї смуги території. Протяжні полімагістралі, що зв'язують декілька районів або країн, формують транспортні коридори [10].

Важливою формою реалізації транзитного потенціалу території є міжнародні транспортні коридори (МТК), що формуються під впливом зростання обсягів міжнародної торгівлі та збільшення транснаціональних транспортних потоків. **МТК** – це комплекс наземних та водних транспортних магістралей з відповідною інфраструктурою, допоміжними спорудами, під'їзними шляхами, прикордонними переходами, сервісними пунктами, вантажними та пасажирськими терміналами,

устаткуванням для управління рухом [8].

Таким чином, транспортні мережі виступають опорним каркасом, що поєднує центри, вузли та полюси соціально-економічного зростання. Концентрація мереж та проходження доріг міжнародного значення формують вісі розвитку або коридори розвитку (транспортні коридори).

Висновки. Стимулювання розвитку полюсів соціально-економічного зростання нині є важливою складовою успіху регіональної політики багатьох держав світу. Одним із пропульсивних видів економічної діяльності є транспортна діяльність, розвиток якої зумовлює підвищення транспортної доступності, мобільності та зв'язності території, її конкурентоспроможності. У цьому напрямі важливе значення мають процеси концентрації транспортних потоків, формування полімагістралей і транспортних коридорів, мультимодальних транспортних вузлів, що об'єднують різні види транспорту для обслуговування потужних вантажо- і пасажиропотоків. Розвиток транспортних вузлів, транспортно-логістичних комплексів та терміналів стає імпульсом для розвитку торгівлі, туризму, зайнятості населення, зростання доходів та підвищення рівня соціально-економічного розвитку регіону в цілому.

References:

1. Banister D., Berechman Y. *Transport investment and the promotion of economic growth*. Journal of Transport Geography, 2001. Vol. 9, pp. 209–218. Vol. 237-240.
3. Hall D. *Impacts of economic and political transition on the transport geography of Central and Eastern Europe*. Journal of Transport Geography, 2003, Vol. 1, pp. 20-35
4. *32nd International Geographical Congress*. Book of Abstracts. Cologne, 2012, 979 p.
5. Kaŭčkin N.P. *Geografičeskie osnovy transportnogo osvoeniâ territorii* [Geographical bases of the transport development of the territory]. Moscow, 2003, 163 p. (In Russian).
6. *Key achievements of Regional Policy/ Regional Policy* [European Commission] – Access mode: http://ec.europa.eu/regional_policy/en/policy/what/key-achievements/.
7. Linneker B. *Transport Infrastructure and Regional Economic Development in Europe: A Review of Theoretical and Methodological Approaches*. University of Sheffield, 1997, 165 p.
8. Novikova A.M. *Ukraina v sistemî miŭnarodnih transportnih koridoriv* [Ukraine in system of international transport corridors]. Kyiv, 2003, 494 p. (In Ukrainian).
9. Šerbanin Ŭ.A. *Transport i èkonomičeskij rost: vzaimosvâz' i vliânîe* [Transport and economic growth: the relationship and the impact]. Evrazijskaâ èkonomičeskaâ integraciâ [Eurasian Economic Integration]. 2011, Vol. 3 (12), pp. 65-78 (In Russian).
10. Tarhov S.A. *Èvolûcionnaâ morfologiâ transportnyh setej* [Evolutional morphology of transport networks]. Smolensk-Moscow, 2005, 384 p. (In Russian).

SPACE AND TIME ORGANIZATION OF THE CHURCH TERRITORIAL DIVISION IN UKRAINE (BY THE EXAMPLE OF THE ORTHODOX CHURCH)

¹Sergiy BORTNYK, ²Mykhaylo KHARYSHYN

¹Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

²Ministry of Foreign Affairs of Ukraine

¹bs_7@ukr.net

Abstract: The paper substantiates the need for a comprehensive study of the administrative-territorial division of the Orthodox Church in Ukraine from its inception to the present in the spatial and time dimensions. The authors analyze the status and methodology of studying the problem, describe the major research methods and focus on spatial analysis, which in combination with the results of existing analytical work by the method of zoning will allow catching geoconfessional situation at a certain timeframe of the development of the Church. The paper for the first defines basic time steps of spatial changes in Church territorial division and determines the multifactorial influence of historical-geographical processes on the administrative-territorial organization of the Orthodox Church in Ukraine. The practical result of such research should be creation, with the help of cartographic methods, of historical-geographical Atlas of the Orthodox Church in Ukraine.

Key words: church territorial division, territorial-administrative unit, Church, Metropolitanate.

UDC: 911.3

ПРОСТОРОВО-ЧАСОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ЦЕРКОВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ В УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ)

¹Сергій БОРТНИК, ²Михайло ХАРИШИН

¹Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

²Міністерство закордонних справ України

¹bs_7@ukr.net

Анотація: У статті обґрунтовується необхідність комплексного дослідження адміністративно-територіального устрою православної церкви в Україні у просторовому та часовому вимірі з моменту її виникнення до сьогодення. Аналізуються стан та методологія вивчення проблеми, подається характеристика основних методів її дослідження, звертається увага на просторовий аналіз, що у поєднанні з результатами наявних аналітичних праць методом районування дозволить зафіксувати стан геоконфесійної ситуації на певному часовому відтинку розвитку церкви. Вперше виокремлюються основні часові етапи територіальних змін в церковному устрої, визначається багатофакторний вплив історико-географічних процесів на адміністративно-територіальний устрій православної церкви в Україні. Практичним результатом такого дослідження має стати створення за допомогою картографічних методів історико-географічного атласу православної церкви в Україні.

Ключові слова: устрій, територіально-адміністративна одиниця, церква, митрополія.

УДК: 911.3

Постановка проблеми. Адміністративно-територіальний устрій традиційних церков в Україні є складним суспільним та суспільно-географічним феноменом, який перманентно формується у залежності від суспільних умов. Історико-географічні, природно-географічні, соціально-економічні, геодемографічні умови суспільного розвитку безпосередньо визначають часові, управлінські та територіальні параметри організації формування і подальшої трансформації церковного устрою, окреслюють географічні межі адміністративно-територіальних церковних одиниць. В умовах геополітичного та цивілізаційного вибору України, спрямованого на повернення країни в лоно європейських народів, питання щодо ролі та місця церкви у цьому процесі набуває особливої актуальності. Першочерговим, на наш погляд, є комплексне дослідження адміністративно-

територіального устрою традиційних християнських церков в Україні у просторовому та часовому вимірі з моменту їх виникнення до сьогодення. Передусім, це стосується православної церкви – визначальної у національному вимірі конфесії в Україні.

На географічному факультеті Київського національного університету розпочато за ініціативи та керівництвом професора Бортника С.Ю. комплексну роботу над Атласом «Церковно-адміністративний устрій в Україні: IX-XXI століття». Результатом такого дослідження, серед іншого, стане картографічне відновлення територіальних меж та територіальної структури православної церкви та інших церков в Україні як у часовому, так і в просторовому вимірах. Проведена робота дозволить також виявити перспективні напрямки нових наукових досліджень діяльності церкви в Україні.

Результати реконструкції історико-географічних меж церковних адміністративно-територіаль-

них одиниць дозволять повніше вивчити локальну специфічність менталітету того чи іншого регіону України, визначити основні місця традиційного районування православної церкви як на території сучасної України, так і поза її межами. Визначення ступеню впливу геополітичних процесів на територіальну трансформацію церкви в Україні слугуватиме проведенню діалогу між Українською державою та провідними православними церквами світу стосовно церковного будівництва в Україні, підтримувати міжконфесійну злагоду в державі в умовах нинішньої поліцерковності, розбудовувати сучасне громадянське суспільство.

Мета. Проаналізувати стан наукової розробки проблеми, окреслити основні методологічні та методичні засади дослідження і на прикладі православної церкви виокремити базові просторово-часові періоди трансформації її адміністративно-територіального устрою. Привернути увагу до вивчення факторного впливу на організацію церковно-територіального устрою в Україні та до основних закономірностей його формування.

Виклад основного матеріалу. Географія релігій, як окрема наука, є відносно новою дисципліною, яка виокремилася та сформувалася на основі таких предметів як історія релігій, релігієзнавство, суспільна географія, історія та історія культури. За останні десятиріччя в Україні з'явилася низка наукових досліджень, спрямованих на подальший розвиток географії релігій: опубліковані наукові статті, захищені дисертації, випущено посібники тощо, в яких обґрунтовується предмет і об'єкт дисципліни, розроблено термінологічно-понятійний апарат, здійснено перші спроби географічно-релігійного районування традиційних конфесій на основі окремих регіонів (областей) України [6, с. 31]. Безперечно, подібні дослідження мають велике практичне значення, особливо при здійсненні адміністративно-територіальної реформи в нашій державі. Вони значною мірою допомагають зрозуміти специфіку регіону, краю, певної території, особливості менталітету його населення, точніше визначити межі територіальних громад з урахуванням історично-традиційних адміністративних меж домінуючої тут конфесії.

Разом з тим, наразі відсутні наукові розробки, які б цілісно висвітлювали еволюцію територіального устрою традиційних церков у межах усієї території України, насамперед православної церкви, від часу появи християнства в нашій країні по сьогоднішній день. Специфічність церковної тематики, відмінність політичних, соціально-економічних умов, викликаних тривалою історичною розчленованістю українських земель, трансформація державного впливу на процес церковного будівництва в Україні, а також на світогляд дослідників української церкви дають підстави стверджувати, що географія дослідження даної проблематики охоплює, щонайменше, *чотири основні просторово-часові групи наукових розробок*, а саме: 1. напрацювання дослідників XIX ст. – початку XX ст.; 2. дослідження вітчизняних науковців

кінця 10-х років – початку 90-х років XX ст.; 3. фахові розвідки зарубіжних науковців; 4. новітні напрацювання українських учених від початку 90-х років XX століття по сьогоднішній час.

Уже первинний аналіз наявних досліджень дає підстави стверджувати про недостатню увагу науковців до проблеми власне територіального устрою церкви. Йдеться, передусім, про наукові студії вітчизняних істориків, як світських, так і церковних, в яких акцент, зазвичай, робився на адміністративному устрої або ж на церковно-територіальному устрої окремого краю у певний історичний період [5]. У своїх працях науковці, як правило, подавали виклад подій в історії церкви, пов'язували їх із тогочасними суспільними, політичними процесами, висвітлювали як позитивні, так і негативні риси українського церковного адміністративного устрою – такі як засади демократизму, соборності, виборності або ж кастовості, замкнутості, політичної недалекоглядності, корумпованості тощо в адміністративному устрої, котрі призводили до відчуженості між православною церквою і мирянами, а в кінцевому результаті і до зміни її канонічного статусу [2]. Звідси, пошук оптимальної моделі церковного устрою, яка б відповідала історичним традиціям, канонічним вимогам і, водночас, реаліям сьогодення – є одним із головних завдань проведень сучасних українських церков та науковців [7, с. 24]. А таке завдання без вияснення динаміки територіальних трансформацій адміністративних одиниць православної та інших східних церков протягом усього періоду їх функціонування на території України є, на нашу, досить проблематичним.

Цільовий аналіз основних напрямків наявних досліджень дозволить виявити ступінь глибини вивчення та висвітлення процесів формування церковного адміністративно-територіального устрою в Україні в різні історичні періоди вітчизняної історії, починаючи від появи перших християнських пам'яток на території сучасної України, хрещення Київської Русі та закінчуючи сьогоденням. У сукупності, це дозволить визначити головні проблемні напрямки у дослідженні цієї тематики, а також запропонувати відповідні перспективні наукові проекти для подальшого вивчення. Це стосується і актуальних на сьогодні студій щодо георелігійного положення України, удосконалення адміністративно-територіального устрою релігійних конфесій, вивчення доцільності розміщення нових сакральних споруд тощо [6, с. 31].

Повноцінне дослідження цієї проблематики неможливе без характеристики основних суспільно-географічних концепцій територіальної організації суспільства. Позаяк церква є інтегральною частиною суспільства, розвиток її адміністративно-територіального устрою нерозривно пов'язаний з еволюцією адміністративно-територіального устрою країни, на території якої вона функціонує. Розвиток людського суспільства, удосконалення форм його життєдіяльності та взаємодії з навколишнім середовищем безпосередньо впливають на саму

сутність адміністративно-територіального устрою як складного суспільно-географічного феномену. На сьогодні організація територіального рівня управління більшості європейських країн здійснюється в рамках органічної концепції (укрупнення існуючих адміністративно-територіальних одиниць) чи функціональної концепції (створення організацій між комунального співробітництва) [8, с. 4-5]. Власне, аналіз наукових концепцій адміністративно-територіального реформування дасть можливість виявити головні критерії формування структури православної церкви та на цій основі визначити сутність базового поняття «церковна адміністративно-територіальна одиниця» як невід'ємної суспільної системи, сформулювати визначення таких основних терміноелементів типових територіальних форм церковного устрою в Україні як: «церква», «екзархат», «митрополія», «єпархія», «парафія», «церковний округ» тощо. При цьому, необхідно виходити з того, що адміністративно-територіальна одиниця включає в себе такі елементи територіальної субсистеми, формальною моделлю якої (субсистеми) вона є, як центр, межі та територію, але не відображає функціонального поділу території на ядро, основу, периферію, а також зовнішні зв'язки [3, с. 12-13].

Методологічною основою дослідження повинні стати ключові принципи сучасної суспільної географії: територіальність, системність, об'єктивність, багатфакторність та історизм. Наближенню до об'єктивності, істинності пізнавального процесу сприятиме використання комплексу загальнонаукових та спеціальних методів: історичного і логічного, абстрактного та конкретного, системного, класифікаційного, порівняльного, літературного, методу просторового аналізу тощо.

Важливим тут також вбачається використання евристичного методу з його складовими - бібліографічною та архівною евристикою, що є важливою умовою проведення результативних історико-географічних студій.

При дослідженні релігійно-географічної ситуації в Україні у конкретний історичний період необхідно звертатися до геоситуаційного методу, який включає у себе детальне вивчення взаємного впливу умов і обставин (насамперед історико-географічних та політичних), що формували існуючу на той момент геоконфесійну ситуацію та могли слугувати причиною нерідко радикальних змін.

Важливе значення, при цьому, матиме просторовий аналіз, який, поєднуючи результати наявних аналітичних досліджень, методом районування фіксуватиме стан геоконфесійної ситуації на певній стадії розвитку церкви. Результатом просторового аналізу стане створення за допомогою картографічних методів тематичних георелігійних карт [6, с. 31-32].

Поєднання різних методів дозволить чіткіше виділити вузлові аспекти проблеми, виявити закономірності і специфіку процесів, які відбувалися в церковному житті України, вписати їх в історичний контекст та, відповідно, максимально

точно визначити географічні межі і структуру адміністративного устрою православної церкви на території України в різні історичні відтинки часу.

Наявна на сьогодні теоретична та методологічна база загалом дозволяє відтворити у просторі та в часі організацію та трансформацію церковного устрою по усьому периметру українських земель, виокремити на прикладі православної церкви основні етапи формування її адміністративно-територіального поділу в Україні та поза межами сучасної української території.

На наш погляд, на початковому етапі дослідження цієї проблеми доцільно визначити наступну періодизацію, що безпосередньо пов'язана із загальною історією християнства в Україні:

1. Середина I ст. – 988 рік. Поява перших християнських церковно-адміністративних одиниць на території сучасної України.

1.1. географія перших згадок про християнство на території сучасної України.

1.2. територіальні межі християнських єпархій на півдні України.

2. 988 – 1596 рр. Функціонування Київської митрополії у складі Константинопольського патріархату як мононаціональної православної церкви. Виокремлення Галицької та Литовської митрополій.

2.1. Київська митрополія доби Київської Русі (988 – 1240 рр.).

2.2. територіальні межі православної церкви в Україні у період занепаду давньоруської держави та утворення Московської митрополії (1240-1458 рр.).

2.3. адміністративно-територіальний устрій православної церкви литовсько-польської доби (1458 – 1596 рр.).

3. 1596 – 1686 рр. Київська митрополія в умовах церковної (православної та греко-католицької) біконфесійності XVI – XVII століть.

3.1. трансформація географії адміністративно-територіального устрою православної церкви у другій половині XVI – першій половині XVII століть.

3.2. православна Київська митрополія у роки Визвольної війни українського народу (1648 - 1657 рр.).

3.3. адміністративно-територіальний устрій православної церкви у другій половині XVII століття (1657 - 1686 рр.).

4. 1686 рік – 1990 рік. Українська православна церква у складі Російської православної церкви.

4.1. українські православні єпархії у складі Московського патріархату (1686 - 1721 рр.).

4.2. церковний адміністративно-територіальний устрій в Україні у синодальний період Російської православної церкви (1721-1917 рр.).

4.3. православна церква в Україні у міжвоєнний період. Український екзархат Російської православної церкви (1917-1939 рр.).

4.4. Українська церква у роки Другої світової війни (1939 - 1945 рр.).

4.5. адміністративно-територіальний устрій Українського екзархату Російської православної церкви у повоєнний період (1945 - 1990 рр.).

5. 1990 рік – до сьогодні. Поліцерковний устрій в сучасній Україні.

5.1. загальна характеристика основних православних (східних) церков в Україні.

5.1. церковний устрій Української православної церкви (Московський Патріархат).

5.2. адміністративно-територіальний устрій Української православної церкви Київського патріархату.

5.3. трансформація церковного устрою Української автокефальної православної церкви.

5.4. територіальна структура Української греко-католицької церкви в Україні.

Визначення основних трансформаційних етапів у формуванні церковного устрою в Україні та ґрунтовне дослідження церковного життя конкретного історичного відтинку дозволить більш повно з'ясувати адміністративну структуру тогочасної української церкви, особливості управління нею тощо.

Дослідження, на нашу думку, слід супроводжувати географічним описом меж українських церков, кількості єпархій, визначенням їх основних монастирів тощо. Важливе місце тут має бути відведено аналізу та картографічному викладу геоконфесійного районування церков східного віросповідання, які діють в Україні після відновлення її державності у 1991 р.

Не менш важливе місце при реконструкції адміністративно-територіального устрою православної церкви в Україні посідатиме *факторний аналіз його просторово-часових трансформацій*. Відповідно до визначеної вище періодизації доцільно проаналізувати вплив історико-географічних, природно-географічних, соціально-економічних, освітнянських, демографічних та інших чинників та умов на формування церковного адміністративно-територіального устрою в Україні, спроектувати події, які мали місце в житті українського суспільства, на географію діяльності православної церкви, динаміку розвитку єпархіального устрою, великих монастирів, а також на територіальну трансформацію церкви в Україні та поза її межами.

Реконструкція церковного адміністративно-територіального устрою в Україні буде неповною без з'ясування *просторово-часових закономірностей* організації суспільних інституцій. У цьому контексті ключове значення матиме аналіз геополітичних змін, які відбувалися в Україні та навколо неї, їх вплив на формування державної ідеології, яка, у свою чергу, спонукала до неминучих трансформаційних процесів в церкві та відповідних перемін в її адміністративно-територіальному устрої [F; G].

Серед складного комплексу факторів такого впливу головне місце відігравала реалізація планів держав чи державних утворень, які існували або до складу яких входила територія сучасної України, стосовно українських земель. Київська доба Української державності, українські землі литовсько-польського періоду, у складі Російської та Австро-Угорської імперій, у часи більшовицького засилля та німецької окупації у сукупності визначали місце церкви у системі державних інституцій, формували її ідеологічне призначення, структуру та територіальний устрій. Як правило, слідом за трансформацією політичного та, відповідно, адміністративно-територіального устрою українських земель йшли зміни устрою церковно-територіального [4; 7].

У контексті змін державної політики розвивалися церковні структури. Вертикаль духовної влади, пріоритетність єпархій визначалися за загальноприйнятою в державі схемою, які мали на меті абсолютну інтеграцію церкви в систему тогочасного загальнодержавного управління.

Підсумовуючи зазначимо, що розпочате комплексне дослідження проблеми просторово-часової організації церковно-територіального устрою в Україні (на прикладі православної церкви) дозволить визначити рівень науково-теоретичного вивчення та часової реконструкції адміністративно-територіального устрою православної церкви в Україні, розробити науково-прикладні механізми та технології досягнення необхідних результатів. Результати дослідження дозволять сформулювати, серед іншого, низку практичних рекомендацій щодо підтримки взаємоприйнятних міжконфесійних відносин в Україні в умовах багатоцерковності, допоможуть удосконалити адміністративно-територіальний устрій традиційних східних церков, а також сприятимуть успішному реформуванню адміністративно-територіального устрою в Україні.

На географічному факультеті Київського національного університету розпочато за ініціативи професора Бортника С. Ю. розпочато комплексну роботу над Атласом «Церковно-адміністративний устрій в Україні. IX-XXI століття». Результатом такого дослідження, серед іншого, стане картографічне відновлення територіальних меж православної церкви та інших церков в Україні як у часовому, так і в просторовому вимірах. Проведена робота дозволить також виявити перспективні напрямки нових наукових досліджень діяльності церкви в Україні.

References:

1. Ėpiskop Sil'vestr. *Cerkovnij ustrij v Ukraïni* [Church government in Ukraine]. Neu-Ulm, 1946, 64 p. (In Ukrainian).
2. Harišin M., Mordvincev V. *Rosijs'ke samoderžavstvo ta Kiïvs'ka mitropoliča kafedra abo âk Ukraïns'ka pravoslavna cerkva pozbulas' avtokefal'nosti* [Russian autocracy and the Kyiv Metropolitan Department or how the Ukrainian Orthodox Church lost autocephaly]. Kyiv, 1999, 333 p. (In Ukrainian).

3. Kučabs'kij O. *Teoretiko-metodologičnì zasadi admiñistrativno-teritorial'noï organizacii Ukraïni* [Theoretical and methodological principles of the administrative-territorial organization of Ukraine]. Author's abstract of Doctor's Thesis in State Governance. Kharkiv, 2010, 35 p. (In Ukrainian).

4. Liman Ĭ. *Deržavna cerkva ì deržavna vlada: Pivdenna Ukraïna (1775 – 1861)* [State Church and State Power: the Southern Ukraine (1775 – 1861)]. Zaporizhia, 2004, 400 p. (In Ukrainian).

5. Liman Ĭ. *Pravoslavna cerkva na Pivdni Ukraïni (1775-1861)* [Orthodox Church in Southern Ukraine (1775-1861)]. Author's abstract of Doctor's Thesis in Historical Sciences. Kharkiv, 2005, 33 p. (In Ukrainian).

6. Mezencev K., Kogat'ko Ŭ. *Metodi doslidžennâ geografii religii: docil'nist' vikoristannâ, sistemalizaciâ, potencial kartografičnogo ta centrografičnogo metodiv* [Research methods in geography of religion: feasibility of use, classification, potential of mapping and centrography]. *Visnik Kiïvs'kogo nacional'nogo universitetu imeni Tarasa Ševčenko. Geografiâ* [Bulletin of Kyiv National University of Taras Shevchenko. Geography Series]. 2009, Vol. 56, pp.30-36. (In Ukrainian).

7. Šugal'ova Ĭ. *Ustrij ukraïns'kih pravoslavnih êparhij: tradicijni zasadi ì naprâm evolucij (kinec' XVIII – seredina XIX st.)* [The Ukrainian Orthodox dioceses: traditional foundations and the direction of evolution (the end of XVIII – middle of XIX centuries)]. *Naukovì pracì istoričnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo nacional'nogo universitetu* [Scientific papers of the historical faculty of Zaporizhia National University], 2004, Vol. 38, pp. 24-39. (In Ukrainian).

8. Titenko Z. *Suspil'no-geografičnì aspekti admiñistrativno-teritorial'nogo ustroû oblasnogo regionu (na prikladi Odes'koï oblasti)* [Human-geographical aspects of the regional administrative-territorial division (example of Odessa Region)]. Author's abstract of PhD Thesis. Odessa, 2007, 20 p. (In Ukrainian).

ЗМІСТ

Олійник Я., Степаненко А.	Фактор часу в суспільній географії	3
Руденко В., Руденко С. Єремія Г.	Населення фізико-географічних регіонів України та його забезпеченість природно-ресурсним потенціалом	11
Мезенцев К., Гаврилюк О.	Тестування моделі диференціальної урбанізації в Україні	15
Барановський М.	Трансформація сільського розселення на регіональному рівні (на прикладі Чернігівської області)	27
Мальчикова Д.	Методичні підходи до аналізу специфіки регіонального природокористування у геопланувальному аналізі території	33
Доценко А.	Роль національної економіки у формуванні національної системи розселення.	41
Пилипенко І.	Центро-периферійна організація суспільства та адміністративно-територіальна реформа	44
Мезенцева Н., Кондрась Н.	Другий демографічний перехід: витоки та концепції.	51
Мозговий А.	Методичні засади суспільно-географічного дослідження конфліктів міського розвитку	57
Мельничук А., Ковальчук С.	Сучасні просторові трансформації в Голосіївському районі міста Києва	65
Денисенко О.	Безпека території в зоні впливу великого міста: ризики, вразливість, нові управлінські підходи	76
Осіпчук І., Яроменко О.	Використання паливних ресурсів у Рівненській області	84
Чемерис С.	Деякі аспекти умов життя населення в малих містах у зоні впливу найбільших міст (на прикладі Києва та Харкова)	91
Бобровицький А.	Оптимізація структури економіки України	99
Сивак О.	Моніторинг стану розвитку туризму та рекреації в Україні	105
Пашинська Н.	Вплив на регіональний розвиток полюсів соціально-економічного зростання, що формуються на основі транспортних вузлів та мереж	111
Бортник С., Харишин М.	Просторово-часова організація церковно-територіального устрою в Україні (на прикладі православної церкви)	115

CONTENTS

Oliynyk Ya., Stepanenko A.	The Factor of Time in Human Geography	3
Rudenko V., Rudenko S. Yeremiya H.	Population of Ukrainian Physiographic Regions and its Provision with Nature-Resource Potential.	11
Mezentsev K., Havryliuk O.	Testing of the Differential Urbanization Model in Ukraine	15
Baranovsky M.	Transformation of Rural Resettlement on Regional Level (The Example of Chernihiv Region).	27
Malchykova D.	Methodical Approaches to Analysis of the Specific Regional Natural Usage in Geo-Planning Analysis of Territory.	33
Dotsenko A.	The Role of National Economy in the Formation of National Resettlement System.	41
Pylypenko I.	The Core-Peripheral Organization of Society and Administrative-Territorial Reform	44
Mezentseva N., Kondras N.	Second Demographic Transition: Origins and Concepts	51
Mozgovyi A.	Research Methods of Conflicts of Urban Development in Human Geography	57
Melnychuk A., Kovalchuk S.	Modern Spatial Transformation in Holosiivskyi District of Kyiv	65
Denysenko O.	Resilience of the Territory Under Big City Influence: Risks, Vulnerability, New Management Approaches.	76
Osipchuk I., Yaromenko O.	Consumption of Fuel Resources in Rivne Region.	84
Chemerys S.	Some Aspects of Living Conditions of Population in the Small Towns at the Zone of Influence Near the Large-Scale Cities (On the Example Of Kyiv And Kharkiv).	91
Bobrovytskyi A.	Optimization of Ukrainian Economy Structure.	99
Syvak O.	Monitoring of the Status of Tourism and Recreation Development in Ukraine.	105
Pashynska N.	The Impact on Regional Development of Poles of Socio-Economic Growth Which Generated Based on Transport Nodes and Networks.	111
Bortnyk S., Kharyshyn M.	Space and Time Organization of the Church Territorial Division in Ukraine (by the Example of the Orthodox Church).	115

Наукове видання

ЕКОНОМІЧНА ТА СОЦІАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ

Випуск 73

Підписано до друку 11.11.2015 р.

Авт. друк. арк. . Обл.-вид. арк. 8 Тир 300. Зам. № . Видавництво ПП «Рута» 10014, м. Житомир, вул. М. Бердичівська 17 а

Реєстраційне свідоцтво серія ДК № 3671 від 14.01.2010 р.

Відповідальний редактор: Я. Б. Олійник

Заступник відповідального редактора: К. В. Мезенцев

Відповідальний секретар: О. М. Гнатюк

Верстка і художнє оформлення: О. М. Гнатюк

До уваги авторів

Інформацію для авторів, зокрема, вимоги до оформлення та подання статей, процедуру розгляду публікацій, рекомендації для авторів та етичні зобов'язання можна переглянути на офіційному веб-сайті збірника: <http://bulletin-esgeograph.org.ua>

Автори опублікованих статей несуть повну відповідальність за оригінальність та авторську автентичність опублікованих творів і захищеність прав інтелектуальної власності на твір (ст. 14 та 15 Закону України “Про авторське право та суміжні права”, Кримінальний Кодекс України, ст. 176 та Кодекс України про адміністративні правопорушення, ст. 51), за підбір і точність наведених фактів, цифр, цитат, географічних назв, власних імен людей, повноту і достовірність наведених матеріалів, посилань на літературні джерела та інших відомостей. Редакційна колегія збірника може не поділяти думку авторів. Прийняті до друку статті проходять наукове та літературне редагування.